

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
ТАРЫХ ЖАНА МАДАНИЙ МУРАСТАР ИНСТИТУТУ**

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТ
И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш: Д. 07.13.013

Кол жазма укугунда УДК:

947.1(575.2) (043.3)

Арапова Мыскал Маматкасымовна

**ЭГЕМЕНДУУ ЖАНА КӨЗ КАРАНДЫСЫЗ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ
КООМДУК-САЯСИЙ ТУРМУШТУН
ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУУСУНА ТАРЫХЫЙ САРЕСЕП**

07.00.02. – Ата Мекен тарыхы

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн
жазылган диссертация**

**Илимий жетекчи:
т.и.к., профессордун м.а.
Кадыров Т.Д.**

Ош - 2016

Мазмуну

Киришүү.....

I бап. ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДЫН АЛГАЧКЫ ЖЫЛДАРДАГЫ КООМДУК, САЯСИЙ ЖАНА КОНСТИТУЦИЯЛЫК ӨНҮГҮҮСҮ.....

**1.1. Эгемендүү жана көз карандысыз Кыргызстандын алгачкы
жылдардагы коомдук, саясий, конституциялык өнүгүүсүнө тарыхый
саресеп.....**

**1.2. Март окуялары, коомдук, саясий турмуштун трансформациялоонун
алгачкы кадамы катары.....**

II бап. АПРЕЛЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫ - ТАРЫХЫЙ ӨНҮГҮҮНҮН, КООМДУК ТРАНСФОРМАЦИЯЛООНУН ЭКИНЧИ МЕЗГИЛИ

**2.1. Март революциясынын натыйжасы, Апрель революциясы: анын
обөлгөлөрө, турмушка ашырылышы**

**2.2. Апрель революциясынын тарыхый мааниси, андан кийинки
коомдук, саясий жана тарыхый өзгөрүүлөр.....**

Корутунду.....

**Колдонулган тарыхый булактардын жана адабияттардын
тизмеси.....**

Киришүү

Өткөн кылымдын 90-жылдарында башталган эгемендүүлүк парады, улуттук республикалардын мурдагы СССРден бөлүнүп, өз алдынча мамлекет болушу зор маанилүү тарыхый, саясий окуя болгону талашсыз. Дал ошол коомдук, саясий өзгөрүүлөрдүн шарапаты биздин республикага - **Кыргыз Советтик Социалистик Республикасына (1936-1990-жж.), Республика Кыргызстанга (1990-1993-жж.)** жана **Кыргыз Республикасына** өзгөчө таасирин тийгизип, мурда болуп көрбөгөн тарыхый, саясий мамлекеттик ички жана тышкы өзгөрүүлөргө алып келди.

Советтер Союзунун мезгилинде Кыргыз ССРи, 90-жылдардын башына чейин 15 союздук республиканын бири катары СССР курамында болуп, дөйнөгө анча деле таанымал болбой, ошол СССРдин көмүскөдө калган, белгисиз республикасы болуп келсе, 90-жылдардын башынан баштап элибиз, мамлекетибиз бир катар өзгөрүүлөргө дуушар болуп, дөйнөлүк аренага жаңы сыпатта, башка таризде, өз алдынча эркин, эгемендүү жана көз карандысыз өлкө катары тааныла баштадык. Кыска мөөнөттө «легендарлуу парламент» тарабынан кабыл алынып, бүт дөйнөгө жар салган Кыргызстандын, өлкөбүздүн **Эгемендүүлүгү** жөнүндөгү **Декларация** жана 1991-ж. 31-августунда кабыл алынган кыргыз мамлекетинин **Көз карандысыздыгы** жөнүндөгү **Декларация**. Аталган эки документ кыргыз элинин, улуттук мамлекети үчүн зор тарыхый, саясий мааниге ээ экендиги талашсыз. Мындан башка биз кыска мөөнөттө Кыргызстан элинин баш мыйзамы Конституциясынын кабыл алынышы, Кыргыз Республикасынын **улуттук валютасы - сом** киргизилиши, жаңы Конституциябызга ылайык улуттук мамлекеттик символдорубузду иштеп чыгып, Жогорку Кеңеш тарабынан бекитип өлкөбөздө эл аралык аренада татыктуу көрсөтөп келе жаткан – Туу, Герб жана Гимнибизге ээ болдук. Бул чындыгында зор ийгилик жана талашсыз тарыхый факт. Бирок буларга жетүү биз үчүн оңойго турган жок. Баарыбызга маалым болгондой эгемендүү жана көз карандысыз Кыргыз Рес-

публикасынын пайда болушу кыргыз элинин тарыхындагы эң маанилүү окуя болгондугу чындык. Ошол эле кезде жаңы эгемендүүлүк шартында Кыргызстандагы биринчи кезектеги коомдук, саясий милдеттердин бири жаңы шарттагы мамлекеттик түзүлүштө, башкаруу системасын, коомдук абалды, республиканын ички жана тышкы саясаттарын мезгил талабына шайкеш аныктоомилдеттери турган. Мындай кадамдарды камсыздоо үчүн жаңы Конституция (Негизги мыйзам) иштелип чыгып, эл таразына коюлуп, кабыл алынып, анын негизги шарттарынын ишке ашырылышы бизге чоң жетишкендиктерди камсыз кылды.

Эгемендүүлүктөн жана көз карандысыздыктын шарданы менен, ошол өткөөл мезгилдеги коомдук-саясий турмуштун талаптарына ылайык, биздин өлкөбүздө да бир катар орчундуу жана олуттуу өзгөрүштөр болгону талашсыз факт. Ошол эле биз иликтеген мезгилде өлкөдө коомдук, саясий трансформациялоо, демодернизациялоо процесси ишке ашкан. Көптөгөн мамлекеттик түзүлүштөргө, саясий, социалдык-экономикалык маселелерди чечүү боюнча эч кандай тажрыйбабыз болгон эмес, бирок мамлекеттин кызыкчылыгы жана келечеги ал маселелерди тез чечүүгө мажбур кылды. Натыйжада кыргыз элинин, өлкө жетекчилигинин, мамлекеттик бийликтердин алдында ыкчам чечүүнү талап кылган көптөгөн татаал маселелер мезгил талабына жараша, көптөгөн жетишпестиктер, мүчүлүштүктөр менен болсо да чечилген. Эске алчу дагы бир жагдай, эгемендүүлүктөн алгачкы жылдарындагы шарттарда кыргыз элинин улуттук элитасы, саясий лидерлери мурдагы оң мүнөздөгү, жакшы натыйжаларды берген мурастарды сактап калуу менен аларды жаңы шарттарга ылайык модернизациялоого таптакыр жөндөмсүз экендиги байкалды. Эгемендүү Кыргызстандын кыска мөөнөттө **деидеологиялаштыруу, департизациялоо, десоветизациялоо, децентрализациялоо, деиндустриализациялоо** процесси башталган. Кыска мөөнөттө мурдагы өнөр жай тармагынын кыйрашы, алгачкы жумушсуздуктун пайда болушу, көптөгөн саясий, социалдык, экономикалык маселелердин чечилбестиги, эмгекчи элдин көптөгөн талаптарынын аткарылбашы, ошол кездеги

мезгил талабына шайкеш рационалдуу, натыйжалуу жана туруктуу мамлекеттик саясаттын жоктугу калктын калың катмарынын саясий, социалдык-экономикалык турмушунун начарлашына алып келди. Бул дагы мындайды көтпөгөн кыргыз эли үчүн чоң сыноо, зор окуя болду. Алардын кесепетинен Кыргызстанда ички жана тышкы миграция мурда болуп көрбөгөндөй күчөдү. Ага улай идеологиялык турмушубуз, руханий, агартуу жана саламаттыкты сактоо тармактары да кыйла өзгөрүүлөргө учуроого мажбур болду.

Жогорудагыдай көрүнүш албетте коомдук, саясий турмуштагы бир катар олуттуу саясий, социалдык өзгөрүүлөргө алып келди.

Акыркы жыйырма жыл ичиндеги өлкөбүздө болуп өткөн өзгөчө тарыхый жана саясий окуялар болгонун да эске алуу абзел. Айрыкча, 1990, 2010-жылкы Ош, Жалал-Абад шаарларында жана областарында болгон кыргыз – өзбек этникалык чыр-чатактар, 5 жыл ичинде эки жолу болгон революциялар – **24-март** 2005-жыл, **7-апрель** 2010-жыл. Дал ошол окуяларда, революцияларда Кыргызстанда бийликти күч менен алмаштырууга мажбур кылган, мамлекеттик бийликке, анын жергиликтүү органдарына элдин нааразылыгы, элдин бийликке болгон ишениминин дээрлик кетиши, расмий бийликтин авторитардык режимге айланышы, коомдук, саясий турмушта коррупциянын төп алып, күчөшү, элдин социалдык-экономикалык абалынын начарлашы ошол мезгилдердин эң негизги маселелеринин бири болуп калган. Өлкөбүздүн, элибиздин, мамлекетибиздин келечеги эмне болот, канткенде туура башкаруу системасына өтөбүз деген суроо ар бир атуулдун жүрөгүн ооруткан. Дал ошол маселелерди алгач 2005-жылы, андан болбогондон кийин 2010-жылкы Апрель революциянын натыйжасы менен чечүүгө аракет болууда экенин эстен чыгарбообуз зарыл. Демек, өлкөнөн саясий, социалдык, экономикалык жана коомдук турмуштун абалы, алардын өнүгүү процессин, трансформацияланышын иликтөө өзгөчө көйгөйлүү маселелердин маанилүүсү жана негизгилери экени талашсыз факт.

Демек биздин иликтүүнөн **актуалдуулугу** болуп эгемендүүлүктүн башатынан берки жыйырма жыл ичиндеги Кыргыз Республикасынын,

элибиздин, мамлекетибиздин коомдук, саясий, социалдык, экономикалык өзгөрүү жана өнүгүү процесстерине, трансформациялоо аракеттерине тарыхый саресеп салып, ар тараптуу изилдөөдө тураары талашсыз факт болуп эсептелет. Биздин изилдүүнөн негизги багыттары диссертациянын тиешелүү бөлүктөрүндө жана баптарында чагылдырылган.

Проблеманын изилденүү деөгээли. Биз иликтүүгө бел байлаган тема өзүнүн актуалдуулугуна жараша кээ бир изденүүчөлөр – тарыхчылар, саясат таануучулар тарабынан тигил же бул маселеге байланыштуу иликтенгени баарыбызга маалым. Эске ала турган жагдай ошол жаңыланып жаткан Кыргызстандын коомдук, саясий, социалдык-экономикалык, өнүгүүсүнө, анын трансформацияланышына жаңыча өңүттө саресеп салып, соңку жыйырма жылдагы тарыхыбызга объективдүү, илимий аналитикалык баалар бериле баштаганы кубанарлык көрүнүш. Азыркы мезгилдеги Кыргызстан тарыхында, кыргыз тарых намэсинде, эгемендүүлүк жылдары болуп өткөн коомдук, саясий өзгөрүүлөрдө, эки жолку нукура элдик революцияларды, алардын тарыхый маани-маңызын тарых тармагындагы изилдүүчөлөрдөн, саясат таануучулардын көптөгөн ар түрдүү эмгектерин, өзгөчө пикирлерин жаратты. Булардын башында тарых илимдеринин доктору, профессорлор Ө. Чотоновдун,^[1] А. Акуновдун,^[2] Б.К. Абытовдун,^[3] А.А.Арзыматованын ^[4] М.М. Кучуковдун,^[5] З. Галиеванын,^[6] саясат таануучулар У. Чыналиевдин,^[7] Ж. Сааданбековдун,^[8] А.Эркебаевдин,^[9] тарыхчы авторлор коллективи төзгөн “Кыргызская государственность в XX веке” ^[10]– аттуу

[1] Чотонов У.Ч. Суверенный Кыргызстан. –Бишкек, 1995.

[2] Акунов А. Государственное управление Кыргызстана в транзитный период

[3] Абытов Б. Государственность кыргызов: проблемы, признаки и этапы. Авторский курс лекций. -Ош, 2004.

[4] А.А.Арзыматова Кут билим 30-март 2007 с.4

[5] Кучуков М.М. Жогорку Кенеш Кыргызской Республики. –Бишкек, 2002.

[6] Кучуков М.М. Жогорку Кенеш Кыргызской Республики. –Бишкек, 2002.

[7] Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности. –Б., 2007.

[8] Чыналиев У. Реализация принципа разделения властей в современном Кыргызстане. – Киев,1998; его же. Становление кыргызской государственности в переходный период. – М.,2000.

[9] Сааданбеков Ж. Сумерки авторитаризма: закат или рассвет. – Киев,2000

[10] Эркебаев А. 1990 год: приход к власти А. Акаева. – Бишкек,1997 – С.44.

[11] Кыргызская государственность в XX веке. –Бишкек, 2003.

эмгек ж.б. турат Булардан башка бир катар тарых жана саясат таануу өңүтүндө жазылган көлөмдүү макаларды атоого болот.[¹]

Бир катар илимий иликтүүлөр эгемендүү Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүк жана көз карандысыздык мезгилиндеги олуттуу окуялардын бири болуп, өлкөбүздүн коомдук, саясий турмушунда, өнүгүүсүндө маанилүү ролду ойногон көп партиялуулук системасынын калыптанышына багытталып, бул таризде да олуттуу эмгектер жарык көргөн. Өлкөбөздө көп партиялуулук системанын калыптанышын иликтеген окумуштуулардын ичинен биз үчүн айрыкча бир катар саясат таануучулардын жана тарых илимдеринин докторлору, профессорлор З. Курмановдун, Б.К. Абытовдун тарых илимдеринин кандидаты Г. Анарбаеванын, иликтөөчү А. Анарбековдун пикирлери жүйөлүү. Алар аталган проблема боюнча алгачкылардан болуп өз пикирлерин, табылгаларын кеңири коомчулукка тартуулашкан.[²]

Албетте Кыргызстандагы 2005-жылдын 24-мартындагы жана 2010-жылдын 7-апрелиндеги элдик революциялардын саясий, социалдык-экономикалык себептери, тарыхый, саясий маани маңызына кеңири токтолгон, ар тараптуу иликтеген эмгектер бар.[³]

[¹]Элебаева А., Пухова М. Особенности политической трансформации в Кыргызстане // Центральная Азия и Кавказ. – 2001.-№ 4 (16); Абытов Б.К. Важные события на пути к независимости Кыргызстана//Известия вузов и сузов. №4. 2012; Галиева З. Основные этапы современной кыргызской государственности // Аki-press. 02.05.2013; Кыргыз Прапарламентинин таржымалы // <http://kenesh.kg/>; Абытов Б.К. Кыргыз парламенти тарыхына саресеп //Баракелде. Тарых. Санжыра. Каада-салт 25.11.2013; Аki-press. Мурас. 25.11.2013

[²]Чиналиев У. Политические партии Кыргызстана. - М., 1999; Акунов А. Многопартийность и демократия в Кыргызской Республике. Историко-политологический анализ. –Бишкек, 1999; Садыркулов М. Особенности развития партийной системы Кыргызстана на современном этапе //Политика и общество. -2000, №2; Ибраимов Т., Исакова Г. Политические партии Кыргызстана. - Бишкек, 2000; Курманов З. Национальный партогенез: проблемы выбора, идентификации и развития//www.open.kg/ gu/ analytics; Его же. Парламентские выборы в Кыргызстане 2005 г. и крах политического режима А. Акаева Центральная Азия и Кавказ. -2005. -№ 3 (39). -С.9; Анарбеков А. Политические партии в Кыргызстане. -Бишкек, 1999; Абытов Б.К. Общественно-политические процессы марта 2005 г. В Кыргызстане //Вестник ОшГУ.№4, 2007. –С. 155-157. Ошол эле автор. «Алаш» не только казахская, но и кыргызская партия // Известия вузов и сузов. –Бишкек, 2010. №6. -С. 34-37; Анарбаева Г.А. Становление и развитие партийной системы независимого Кыргызстана. –Ош, 2011

[³] Мартовская революция Кыргызтане: шаг вперед или два шага назад. -Б.,2005; Кыргызский переворот. Март - апрель 2005 г. -М., 2005; Князев А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии. -Бишкек, 2006; Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности. - Бишкек, 2007; Ее же Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности (1989 – март 2005 гг.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Бишкек, 2008; 7-апрель каармандары. -Бишкек, 2011; Отунбаева Р. Эл менен эсептешпей коюга болбойт //

Жогорудагылардын ичинде «XXI кылымдын башындагы саясий окуялар: Кыргызстандын коомдук өнөгүүнүн жаңы багытына бет алышы» - аттуу чакан изилдөө өлкөдөгү март жана апрель революцияларынын маани маңызын, келип чыгуу себептерин, кырдаалдан чыгуу жолдорун изилдөөгө багытталды.^[1] Революциялык процесстерди иликтөөгө арналган дагы бир катар ар түрдүү багыттагы илимий-популярдуу эмгектер да жарык көргөнүн баса белгилөө абзел. Буларда революция жөнүндө түшүнүк, Кыргызстандагы революциянын дүйнөлүк басма сөз каражаттарында чагылдырылышы, алардын Кыргызстанга болгон ой пикирлери, элдик революциянын жүрүшү боюнча маалымат берилген. ² Мындан сырткары ушундай багытта көптөгөн эмгектер массалык маалымат каражаттарында, интернет булактарында жарыяланган тарыхчылардын, философтордун, саясат таанучулардын макалалары, монографиялары менен толукталды.

Изилдөөнүн объектиси катары эгемендүүлүктүн алгачкы жыйырма жылындагы Кыргызстандагы коомдук, саясий өнүгүү процесстери, өлкөнүн социалдык-экономикалык абалы, коомдук трансформациялануу процесси, XXI кылымдын башында болгон олуттуу саясий окуялар, социалдык толкундоолор, 2005-жылдын 24-мартындагы элдик революция менен 2010-жылдын 7-апрелиндеги болуп өткөн элдик революциялар, алардын келип чыгуу себептери, максаттары жана милдеттери, айырмачылыктары, ич ара байланыштары, натыйжасы, революциялардан кийинки мамлекеттин жаңы башкаруу системасынын жаңы багытка бет алышын изилдүү.

Кыргыз Туусу 20011-ж. 2-декабрь. -5-6-бб. Өмүрбеков Т.Н., Алымкулова А.С., Жоошбекова А.Р., Эралиева С.Н. 7-апрель улуттук каармандык. -Бишкек, 2011.

[1] XXI кылымдын башындагы саясий окуялар: Кыргызстандын коомдук өнүгүүнүн жаңы багытына бет алышы. -Бишкек, 2006.

[2] Казыбаев П.Ш, Рудь Л.А Кыргызстан элдик революциясы 24-март 2005. -Бишкек, 2006; Назаралиев Ж. Движение масс или стихия толпы. -Бишкек, 2006; Элчике Асан Политическое развитие Кыргызстана после мартовской народной революции 2005 года. -Ош, 2008; Бекназаров А. Элдик революция. -Бишкек, 2008; Дятленко П. Государство и общество Кыргызстана год спустя: достижения, проблемы перспективы развития. -Бишкек, 2006; Карамолдоева С.С О некоторых истоках народной революции 24 марта 2005 года. -Бишкек, 2006; Бакеева А. 7-апрель каармандары. - Бишкек, 2009, Бекназаров А. Аксы окуясы-улут кайгысы. -Бишкек, 2010;

Изилдөөнүн максаты жана милдети бул өлкөдөгө коомдук, саясий абалдын өзгөрүшү, болуп өткөн элдик революциялар, алардын себептерин, максаттарын жана милдеттерин ар тараптуу изилдүү, көтөрүлүштүн натыйжасында ишке ашкан 2005-жылдагы март, 2010-жылдагы апрель революцияларынын жыйынтыктарын, алардын өлкөнүн саясий, коомдук, социалдык, экономикалык абалына тийгизген таасирлерин изилдөө менен дөнөлүк элдердин Кыргызстандагы ошол учурлардагы болгон кырдаалга берилген оң жана терс баалардын иликтеп чыгып изилдүүнөн негизги максатына ылайык төмөнкө милдеттер коюлду:

- өлкөдөгө эгемендүүлөк жылдары болгон олуттуу коомдук саясий, экономикалык, социалдык тарыхый окуяларга саресеп салуу;
- эгемендүү Кыргызстандын коомдук, саясий турмушунун өнүгүүсүн, эл тагдырын чечүүчү окуялардын жүрүшүн, алардын ишке ашышын жана натыйжаларын иликтөө;
- XX кылымдын башындагы коомдук, саясий турмушту терең өзгөртүүгө алып келген элдик революциялар, алардын негизги факторлорун, социалдык, саясий себептерин иликтөө;
- элдик революциялардын тарыхый, саясий маанисин, маңызын, алардын иш жүзүндөгү натыйжаларын терең иликтөө;
- Апрель революциясынан кийинки Кыргызстандагы коомдук, саясий турмуштун өнүгүүсүн, жаңы шарттарга ылайык өлкөдөгү саясий өнүгүүнүн трансформацияланышын ар тараптан изилдөө.

Изилдөөнүн хронологиясы. Хронологиялык жана логикалык ырааттуулукта XX кылымдын 90-жылдарынан баштап XXI кылымдын алгачкы мезгили, 2010-жылкы Апрель революциясы, андан кийинки алгачкы жылдар камтылган.

Диссертациялык ишти жазууда колдонулган усулдар. Негизинен тарыхый, хронологиялык, логикалык салыштырмалуу, универсалдуу талдоо ыкмалары, тарыхый объективдүүлүк принциптери пайдаланылды.

Диссертациядагы негизги илимий жаңылыгы болуп көптөгөн ар тараптуу, чар жайыт маалыматтар болгонун эске алуу менен колдо бар тарыхый булактардын, далилдүү объективдүү жана субъективдүү фактылардын негизинде иликтөөнүн объектисине жаңы, көз караштарды, пикирлерди, изилдөөнүн натыйжалары менен толуктоо. Архивдик материалдардын негизинде кыргыз революцияларынын феноменин, алардын Европа өлкөлөрөнөн айырмаланган, кыргыздарга гана тиешелүү болгон революциялык өзгөчөлүгү далилдүү болду.

Диссертациянын илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Биздин изилдөөнүн жыйынтыктарын жалпы Ата Мекен тарыхын окутууда жана аталган тармак боюнча жалпылоочу эмгектерди жаратууда, Кыргызстандын тарыхый коомдук, саясий өнөгүүсүн иликтөөдө, көп партиялуулук, парламентаризм институту боюнча атайын курстарда, орто жана жогорку окуу жайлардын окуу процесстеринде пайдаланууга болот. Изилдүүнөн натыйжасы эгемендүү Кыргызстандын коомдук, саясий турмушунун өзгөрүүсү, трансформацияланышынын соңку жаңы тарыхын изилдеп жазууга илимий-теориялык жактан көмөк берет.

Эмгектин коргоого алып чыгуучу негизги жоболору:

- эгемендүү Кыргызстандын коомдук, саясий турмушунда иштиктүү бурулушту жараткан олутту тарыхый, саясий окуяларды ар тараптан иликтөө;
- Эгемендүүлүк жана көз карандысыздык жөнөндөгү Декларациялар жарыяланып, Кыргызстан эл аралык мамилелердин субъектиси катары, жаңы шарттарда дүйнөлүк аренага чыгышынын процессин терең карап чыгуу;

- Көз карандысыз Кыргыз Республикасынын жыйырма жылдык тарыхында, кыргыз коомчулугунда, улуттук мамлекетинин саясий тарыхында алгачкы жолу Президенттик институттун, жаңы Конституциянын, көп партиялуу парламенттик институттун киргизилишин, алардын ишмердүүлүгүн изилдөө;
- жаңы шарттардагы саясий системанын, башкаруу ыкмасынын, мамлекеттик түзүлүштөгү чоң өзгөрүүлөрдөн, коомдогу, элдин аң-сезиминдеги чоң бурулуштардын акырындык менен мезгил, саясат, коом талабына жараша улам тереңдеп өзгөрүшүнө саресеп салуу;
- Эгемендүү Кыргызстандын алгачкы Баш мыйзамы, андан кийинки өлкөдөгү Конституциялык реформалар бир нече этапта ишке ашышын талдоо;
- кыргыз мамлекетинин тарыхында алгачкы жолу зор тарыхый, саясий жетишкендик катары көп партиялуулук системасы пайда болуп, өнүккөндүгүн, парламент дал ошол көп партиялуулук системасында иш алып барууга өткөнүн баса белгилөө;
- Кыргыз Республикасы 2003-ж. март айындагы кандуу Аксы окуясын баштан кечиргенин эске алуу менен, анын чыныгы себептерин, натыйжасын иликтеген комиссиянын маалыматтарын талдоо;
- Ош шары, Ош, Жалал-Абад облустарында кыска мөөнөттөгү этносаясий маанидеги этникалык кандуу кагылыштарды, экинчи жолкуда чет өлкөлөрдөгү ММК айткандай өзбек элине карта эч кандай улуттук геноцид болбогонун, ал кыска мөөнөттөгү этникалык чыр-чатак экенин далилдүүгө аракеттер көрүлдү;
- 2005-жылдагы Март революциясынын негизги саясий, социалдык-экономикалык себептери катары саясий бийликтин узурпацияланышы, мамлекеттик бийликте авторитардык режимдин орнотулганы, А. Акаевдин үй-бүлөлүк башкаруусу орнотулганы, мамлекеттин каржы, экономикалык

турмушуна президенттин үй-бүлө мүчөлөрүнүн кийлигиши, мамлекеттин капчыгын өз капчыктары менен алмаштырып алышкандыгы, жөнөкөй эмес стратегиялык ишканалардын өй-бөлө көзөмөлүнө өтүп калышы такталат;

- президент А. Акаевдин элди, коомчулукту алдап ар түрдүү ыплас жолдор менен дагы бир мөөнөткө өз бийлигин узартууга болгон аракеттери, иштиктүү кадамдары иликтенет, өз бийлигин бекемдөө максатында 2005-ж. 27-февраль жана 13-марттагы Жогорку Кеңешке болгон шайлоолордун жүрүшү, андагы көптөгөн мыйзам бузуулар, Март революциясынын тарыхый хроникасынын урунтуктуу учурлары такталат;

- Март революциясы, президент А. Акаевдин чет өлкөгө качышы, анын жакын жөкөрлөрүнүн аны таштап кетиши, Март революциясынан кийинки өлкөдөгү саясий кырдаал, анын турукталышы, жаңы бийлик бутакатарынын легитимдештирүү аракеттери чагылдырылат;

- жаңы шарттардагы жаңы бийлик бутактарынын – премьер-министр баштаган Өкмөт, президенттин милдетин аткаруучу, парламент спикери, мөөнөтүнөн мурда президенттик шайлоо өткөрүү, К.Бакиев менен Ф. Куловдун саясий тандеми, анын натыйжасы иликтенет;

- Март революциясынын саясий мүнөзү, тарыхый маани, маңызы тастыкталат.

- Март революциясынын идеяларынын, максаттарынын жана милдеттеринин толук ишке ашпай калганы тастыкталат;

- экинчи президент мамлекетти үй-бүлө, бир туугандары менен башкарууга өткөнү, расмий бийлик органдары мурдагыдай эле коррупцияланып, авторитардык режимге айланганы такталат;

- Апрель революциясына шарт түзгөн негизги факторлор, Март революциясынан кийинки саясий кырдаалдын өсүп-өнүгүшү, саясий трансформациянын өзгөчөлүгү, Апрель революциясынын тарыхый хронологиясы такталат;

- Диссертацияда Апрель революциясынын негизги максаттары, милдеттери жана мүнөзү, Апрель революциясынан кийинки Убактылуу Өкмөттөн, өткөөл мезгилдеги президенттин иш-аракеттери, Конституциялык реформа, парламенттик – президенттик башкаруу системасына өтүү, жаңы президентти таза шайлоо процесстери такталат;
- Апрель революциясынын жетишкендиктери, көп партиялуулуктун негизинде шайланган жаңы парламенттин, жаңы Президенттин, өкмөтүбүздүн иш аракеттерине, акыркы жылдардагы коомдук, саясий турмуштагы өзгөрүүлөр, анын трансформацияланышына саресеп салынат.

Диссертациянын негизги маңызы ар түрдүү жаңы ойлорду, идеяларды камтыган автордук 7 илимий макалаларда, тиешелүү илимий журналдарда жана жыйнактарда жарык көргөн. Ошондой эле ар түрдүү окуу жайлардын, Ош, Бишкек шаарларында өткөрөлгөн конференцияларда докладдар окулуп, билдирүүлөр жасалып талкууланган.

Илимий эмгектин курамы киришүүдөн, 2 баптан, 4 бөлөмдөн, корутундудан, колдонулган тарыхый булактардын жана адабияттардын тизмесинен турат.

I бап.

ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДЫН АЛГАЧКЫ ЖЫЛДАРДАГЫ КООМДУК, САЯСИЙ ЖАНА КОНСТИТУЦИЯЛЫК ӨНҮГҮҮСҮ

§ 1.1. Эгемендүү жана көз карандысыз Кыргызстандын алгачкы жылдардагы коомдук, саясий, конституциялык өнүгүүсүнө тарыхый саресеп

Баарыбызга маалым болгондой ХХ кылымдын 90-жылдары мурдагы даңкы чыккан улуу держава СССРдин тым тыракайы чыгып, ар тараптан ыдырай баштаган мезилине туура келди. Беш жыл мурда М.С. Горбачев баштаган кайра куруу, социалдык-экономикалык өнүгүүнү тездетүү стратегиясы, коомдук, саясий, социалдык-экономикалык жана маданий турмушту демократизациялаштыруу, департизациялоо, деидеологиялаштыруу, десоветтештирүү саясаты КПСС БКнын лидерлер, көпчөлөк эл, коомчулук көткөн натыйжаларды бербеди. Тетирисинче кыска мөөнөттө, эбегейсиз чоң, зор державаны кыйроого алып келгени маалым. Дал ошол коомдук, саясий өзгөрүүлөрдүн шарапаты биздин республикага - **Кыргыз Советтик Социалистик Республикасына (1936 – 1990-жж.), Республика Кыргызстанга (1990 - 1993-жж.)** жана **Кыргыз Республикасына** зор таасирин тийгизип, мурда болуп көрбөгөн өзгөрүүлөргө алып келди. Ошол мезгилдин, коомдук-саясий турмуштун талаптарына ылайык, биздин өлкөбөздө да бир катар орчундуу жана олуттуу өзгөрүштөр болду.

Дагы бир жагдай, ошол кезде алгачкы ирээтте өлкөнү демодернизациялоо процесси турган. Анткенибиз 90-жылдардын башында али советтик модернизация Кыргызстанда толук бүтө элек мезгили болчу. Көптөгөн маселелерди чечүү боюнча эч кандай тажрыйбабыз болгон эмес эле. Ошого байланыштуу көптөгөн чечилүүсү таатал маселелер көп болгон. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы шарттарда кыргыз элинин улуттук

элитасы, саясий лидерлери мурдагы оң мүнөздөгү, жакшы натыйжаларды берген мурастарды сактап калуу менен аларды жаңы шарттарга ылайык модернизациялоого таптакыр жөндөмсүздүгүн айгинеледи. Өлкөнү кыска мөөнөттө деиндустриализациялоо саясаты, экономиканын агро-өнөр жай тармагынын кыска мөөнөттө кыйрашы, алгачкы жумушсуздуктун пайда болушу, көптөгөн социалдык, экономикалык маселелердин чечилбестиги, эмгекчи элдин көптөгөн талаптарынын аткарылбашы, ошол кездеги мезгил талабына шайкеш рационалдуу, натыйжалуу жана туруктуу мамлекеттик саясаттын жоктугу калктын калың катмарынын саясий, социалдык-экономикалык турмушунун начарлашына алып келди. Алардын кесепетинен Кыргызстанда ички жана тышкы миграция мурда болуп көрбөгөндөй көчөдө. Ага улай идеологиялык турмушубуз, руханий, агартуу жана саламаттыкты сактоо тармактары да кыйла өзгөрүүлөргө учуроого мажбур болду.

Убагында Советтер Союзу, анын ичинде Кыргыз ССРи, 90-жылдардын башына дүйнөдөгү эң ири, өнүккөн мамлекеттердин бири сыңары эсептелип келсе, 90-жылдардын башынан баштап элибиз, мамлекетибиз бир катар өзгөрүүлөргө дуушар болуп, дөйнөлүк аренага жаңы сыпатта, башка таризде, өз алдынча эркин, эгемендүү жана көз карандысыз өлкө катары тааныла баштадык.

Ошол эгемендүү Кыргызстандын тарыхый, саясий өнүгүүсү, көз карандысыз мамлекетибиздин жаңы шарттардагы өнүгүүсүн бир катар мезгилдерге бөлүп кароо туура болот. Мындай көз карашта бизден улуу муундагы окумуштуу тарыхчыларыбыздын иликтөөлөрүнө таянсак туура болчудай. Мисалы, тарых илимдеринин доктору, профессор Б.К. Абытов кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын алты доорго бөлөп, анын акыркы доорун 1990-ж. баштап эгемендүү жана көз карандысыз кыргыз мамлекетинин доору катары карайт.^[1] Ал эми тарых илимдеринин доктору, профессор З. Галиева саясий өнүгүүнүн эволюциясын, мамлекетти башкаруу

[1]Абытов Б.К. Государственность кыргызов: проблемы, признаки и этапы. Авторский курс лекций. –Ош, 2004. –С. 12-17.

формасын жана саясий режимдерге байланыштуу кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн эгемендүүлүк мезгилин эле өз алдынча 5 мезгилге бөлүп карайт. Алар:

1. 1990-93-жж. эгемендүүлүккө жетишүү, демократиялык процесстердин өсүп-өнүгүшү, жаңы саясий институттардын пайда болушу жана өнүгүүсү;
2. 1993-95-жж. көз карандысыз Кыргызстандын жаңы Конституциясын кабыл алуу, акырындык менен Президенттик институттун бекемделиши;
3. 1996-2005-жж. авторитардык режимдин орношу жана күчөшө, бийликтин ар тараптан системалык төрдө кризиске кириши;
4. 2005-2010-жж. эки президентти төңкөргөн, алардын авторитардык режимин жойгон эки элдик революциянын ишке ашышы;
5. 2010-ж. Апрельден бүгүнкү күнгө чейин.^[1]

Албетте автор ар бир мезилдин өзгөчөлүгүн баса белгилеп көрсөткөн. Биз үчүн маанилүүсү бул биздин кыска мөөнөттө басып өткөн жолубуз, коомдук, саясий жана тарыхый өнүгүүбүз.

XX кылымдын 90-жылдарынын башында СССРдин мурдагы союздук республикалары акырындык менен ССР Союзунан, Кремлден, борбордон алыстай баштаган. Борбордук эле эмес, чет жакалардагы улуттук республикалардын калктарында улуттук аң сезимдер ойгонуп, өз алдынча эркин мамлекет болуу аракеттери күчөй баштаган. Ар бир мурдагы союздук республика эми өз алдынча саясий, экономикалык жана социалдык саясаттарды жөргүзүүгө умтула баштады. Айрыкча саясий жетекчиликти, Москвадан көз карандысыз, өз каалоолоруна жана талаптарына өздөрү тандап, өздөрү шайлап алууга жетишишти. Мындай көрүнүштөрдүн баарын республиканын калкы, саясий күчтөргө жана жаңы улуттук элитасы баштан кечирди. Дал ошол эгемендүүлүктүн, көз карандысыздыктын алгачкы 20 жылы ичинде болгон коомдук, саясий, социалдык, экономикалык жана

[1] Галиева З. Основные этапы современной кыргызской государственности // Akipress. 02.05.2013

укуктук өзгөрүүлөрдөн негизги омоктуу жана орчундуу, олуттуу окуяларына саресеп сала кетүү абзел.

Кеңеш доорунун акыркы, эгемендүүлүктүн эң алгачкы жылдары Кыргызстан эли, биздин мамлекет эң негизги бир катар чоң тарыхый, саясий окуяларды баштан кечирди. Алар жөнөндө тарыхчылар, саясат таануучулар, социологдор да өз иликтөөлөрүн жүргүзүшкөнү маалым.¹ Булар да кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жаңы доорун белгилүү чекте толуктап тураары маалым.

Эми ошол кыргыз элинин, улуттук мамлекетинин эгемендүүлүк жана көз карандысыздык кезиндеги урунтуктуу тарыхый, саясий окуяларды баяндоого жол берели.

Биринчи чоң тарыхый, саясий окуя Кыргыз ССР Жогорку Кеңешинин 1989-ж. 23-сентябрында кабыл алынган “Кыргыз тили жөнүндөгү” мыйзамы болуп калды.² Ошол учурдагы кырдаалда тил маселеси чоң саясий эрк менен чечилгенин баса белгилүү абзел. Аталган мыйзамга ылайык кыргыз тили дээрлик 70 жылдан кийин кайрадан мамлекеттик тил катары кабыл алынып, атайын мыйзам менен бекитилген. Мыйзамда “Кыргыз тили Кыргыз ССРинин түпкүлүктүү калкынын тили жана көпчүлүк атуулдардын тили, эң көрүнөктүү маданий дөөлөттөр түзүлгөн байыркы төрк тилдеринин бири... Кыргыз ССРи СССР элдеринин улуттар аралык байланыш тили катарында орус тилинин эркин колдонулушун камсыз кылат жана башка улуттардагы атуулдардын өз эне тилин пайдалануу укугуна кысым көрсөтпөйт”.[³] Ошол мезгилден баштап кыргыз тили расмий мамлекеттик тил, ал эми орус тили улуттар аралык карым катнаштардын тили катары бекитилген.

[¹] Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архиви (мындан ары КР БМА). –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2246. –Л.254-262; Чиналиев У. Становление кыргызской государственности в переходный период. – М.,2000 – С.129; Элебаева А., Пухова М. Особенности политической трансформации в Кыргызстане // Центральная Азия и Кавказ. – 2001. – № 4 (16). – С. 164 и др.

[²] Советтик Кыргызстан. 25-сентябрь 2014-ж.

[³] КР БМА. –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2246. –Л.254.

Эгемендүү Кыргызстандын алгачкы жылындагы, өлкө, республика ичиндеги улуттук карым-катнаштардагы келишпестиктерден улам чыккан, коомчулукту терең ойго салган, кечиктирилбестен чечүүнү талап кылган бир катар көйгөйлүү маселелерден пайда болгон экинчи тарыхый, саясий окуя – **1990-жылкы Ош окуясы** болуп калды. Тилекке каршы бул окуя көпчүлүк ойлогондой биринчи жолку улуттар аралык мамиледеги келишпестик эмес эле. Улуулардын айтымына таянсак, расмий түрдө эч жерде айтылбаганы, тиешелүү документтер менен тастыкталбаганы менен, мындай чыр чатактар мурда да Кыргызстандын түштүк чөлкөмүндө болуп келген. Мисалы, 1963-жылы Жалал-Абадда, 1969-жылы ошол эле Ошто бир нече күнгө созулган кыргыз - өзбек кандуу кагылышуулар болгон.^[1] Тилекке каршы ошол кездеги КПССтин идеологиясынын үстөмдүгүнөн, СССРде улуттар аралык чыр-чатактар болуусу мүмкүн эмес деген тезистин, партиялык көрсөтмөнүн негизинде ал окуялар кеңири элге маалымдалган эмес. Натыйжада ошол ХХ кылымдын 60-жылдары болгон окуялар, этникалык чыр-чатактар жөнүндө көпчүлүктүн кабары деле жок болгон боюнча калган.

Айта кетчү жагдай 1990-жылдын июнь айында болгон, кыргыз – өзбек этникалык чыр-чатактын натыйжасындагы кандуу Ош окуясы бир топ окумуштуу тарыхчылар, саясат таануучулар, социологдор, философтор жана дасыккан аналитиктер тарабынан ар тараптан иликтенип, ар кимиси өз дараметине жараша тарыхый, саясий баа берүүгө аракет кылышканы маалым.^[2] Керек болсо Ош, Өзгөн окуялары боюнча атайын диссертация

^[1] Маалыматтар автор тарабынан улуу муундагылардын айтымынан алынган.

^[2] Михайлов .В. А. Межнациональный конфликт - что за ним. //Известия ЦК КПСС. - Москва. 1990. - №10. 123-125-б-р.; Сызранцев. В. От конфликта к согласию. О преодолении последствий событий в Ошской области. //Известия ЦК КПСС. – Москва, 1990. - №8. 75-79 б-р; Асанканов.А.А. Социальные аспекты национальных отношений в республике Кыргызстан: Состоянии и перспективы. Межнациональные проблемы и конфликты: поиски и путей их решения: Тезисы докладов научной конференции. - Часть I. - Бишкек, 1991. – 8,11.(далее, Межнациональные проблемы и конфликты: поиски. Тез. Научн. Конф.); Он же Межэтнический конфликт на юге Кыргызстана (1990) //Ренессанс или регрес. Бишкек. 1996. –С.170,178.Он же Кыргыз: рост национального самосознания. Бишкек. “Мурас”. – С.108,128; Сарыков Т.К.,Сарыков А. Т. Ошский межнациональный конфликт: причины, последствия, поиски путей решения. (историко-социологический очерк) - Москва, 1993 - С. 30; Кененсариев.Т. Некоторые причины возникновения межнационального конфликта и возможные пути его устранения. // Ренессанс или регресс. - Бишкек.1996. - 178-185. Он же Жанжалдын тарыхый тамыры. Ош окуясы: дарек жана далил. Тандалган макалалар. (автордук жыйнак) - Ош. 1999; Абытов.Б.К. Перекосы в кадровой политике –один из

жазылып, корголгон.[¹] Биз диссертациялык максатыбызга жараша Ош окуясы жөнүндө учкай гана кеп салалы деген ойдобуз. Анткени дагы да болсо бул окуянын тактай турган маселелери бар экендиги талашсыз.

1990-жылдагы Ош окуясы 4-июнда башталып, он көндөн ашык убакка созулган. Бирок бул арада кыргыз – өзбек улуттар аралык катнаштарга чоң ажырым кетип, келишпестиктердин натыйжасында көптөгөн адамдардын курман болушуна алып келген. Ошол Ош окуяларынын негизги себептери катары: жылдап чечилбеген ар тараптуу социалдык-экономикалык маселер; расмий бийликтердин улуттар аралык мамилелерге анча маани бербегендиги жана кенебестиги; Ош, Өзгөн шаарларына жана аларга жакын аймактарга өзбек автономиясын берүү жөнүндөгү бир катар өзбек таанымал инсандардын талаптарынын мамлекеттин Конституциялык бөтөндүгүнө, биримдигине шек келтиргенине расмий бийликтердин убагында баа берип, тиешелүү иш аракеттерди жүргүзбөгөндүгү; жаштардын социалдык маселелеринин көп жылдап чечилбей келгендиги; токтоосуз чечүүнө талап кылган жер маселесинин өз убагында чечилбегендиги; окуяны курчуткан бейөкмөт “Адолат” жана “Ош аймагы” уюмдарынын иш-аракеттерине өз маалында укуктук, саясий маани жана баа берилбегендиги; улуттук кадр маселесинин чечилбегендиги; деги оош-кыйыштар, туруктуу улуттук кепилдиктин жоктугу, ошол кездеги бийлик эгедерлеринин кыргыз – өзбек элинин намысын козгогон тымызын чакырыктарга, иш аракеттерге, жашыруун, кээде ачык эле уюштурууларга, кайраштырууларга, мыйзамсыз аракеттерге, чакырыктарга маани бербегендиги ж.б. болгон.

Улуттар аралык мамилелердин келишпестигинин, чыр-чатагынын негизи себеби көп жылдар бою чечилбей келе жаткан социалдык-экономикалык,

факторов межнациональных конфликтов. Межнациональные проблемы и конфликты. Тез. док. научн. Конф.-Часть I. - Бишкек. 1991. – 104-105-б-р; Он же Конфликты и конфликтные ситуации в Центральной Азии. // Научные труды ОшГУ. Общественные и гуманитарные науки. Выпуск. 2. Ош.1999. – С.122-142; Разаков Т. Ош коогалаёу. Бишкек, 2001.ж.б.

[¹] Сатарбаев А.М. Причины, последствия и уроки Ошских и Узгенских событий в 1990 г.: Дисс. на соиск. уч степени канд. ист. наук, –Б., 2005.

саясий маселелердин тобу экени талашсыз факт.

Ошол улуттар аралык араздашуунун, келишпестиктин натыйжасы өлкөбөздөн эгемендүүлөк алдындагы алгачкы кандуу окуя болуп калганын тана албайбыз. Бул окуя көптөгөн адамдардын тагдырына балта чапты, көбү курман болду. Тилекке каршы ошол кездеги жоготуулар боюнча бүгүнкү күнгө чейин бирдиктүү, так маалыматтар жок. Мисалы, Кыргыз ССРинин Министрлер Кеңешинин төрагасы А. Жумагулов жетектеген мамлекеттик атайын комиссиянын^[1] «Ош областындагы улуттар аралык чыр-чатак жана кырдаалды турукташтыруу» боюнча маалыматында 4-15-июнь көндөрү бардыгы болуп 230 адам өлгөн, алардын ичинен Өзгөндө - 161, Ошто - 23, Кара-Суу районунда - 24, Алай районунда - 11, Кара-Кулжа районунда - 8, Араван районунда -3 деп айтылган.

Ошол эле кезде кандуу кагылышуулар учурунда 1371 адам ар төрдүү жаракат алган. Улуттар аралык чыр-чатак мезгилинде чөлкөм боюнча 573 өрттөөлөр катталган, алардын 411 менчик үйлөр, 54 мамлекеттик имараттар, 89 автомашина. Булардан башка 222 автомашина уурдалган, 225 жеке мүлктөр тонолгон. Улуттар аралык келишпестиктер кыска мөөнөттө Өзгөн, Кара-Суу, Совет, Алай, Ноокат жана Араван райондорун камтыган. Каргашалуу күндөрдө 5 миңден ашык кыргыздар жана эки миңден ашык өзбектер өз үйлөрүнөн качууга мажбур болгон. Алардын ичинен 1750 кыргыз, 1435 өзбек Өзгөн шаарынын жанында жана Мырзаке селосунда палаткаларда жашоого мажбур болушкан. Жалпы материалдык чыгым 85 млн. рублди түзгөн.^[2]

Ал эми Ош окуясын диссертациялык деңгээлде иликтеген тарых илимдеринин кандидаты А.М. Сатарбаев: “Бир эле Өзгөн шаарында жана аты уйкаш райондо 1990-жылдын 16 июнуна бардыгы болуп 241 адам өлгөн. Алардын 108 кыргыз, 133 өзбек болгон, дагы 24 өлүк таанылган

[1] Масалиев А. Совет доордон \з\нд\л\р. -Бишкек, 1996 ... -254-б.

[2] Масалиев А. Народ должен знать правду. -Бишкек,2004. -С. 10-11.

эмес. Ар түрдүү жаракат алгандардын саны 292 адамды түзсө, алардын 127 кыргыз, 165 өзбек болгон. Жогоруда аталган күнгө район боюнча 713 адам дайынсыз жоголгон, алардын 348 кыргыздар, 365 өзбектер болгон. Коогалаңдуу күндөрө бардыгы болуп 231 үйлөр өрттөлгөн, тонолгон үйлөр жана квартиралар - 80, турмуш-тиричилик имараттары - 17, өрттөлгөн уюмдар жана ишканалар - 3.

Өзгөн району боюнча эле качкындардын саны 5.716 адамды түзгөн. Өзгөн району боюнча жалпы чыгым 2.206 106 рублди түзгөн. 443 курулуш объектилери жок кылынган, 159 баш мал жоголгон, 29 даана техника жок кылынган.[¹]

ММК жоготуулар боюнча тап-такыр башка маалыматтарды беришкен. Мисалы, Д. Евлашков «Слово Кыргызстана» газетасына алгач 1990-жылдын июль айына чейин 308 адам өлдү десе, кийинчерээк, СССР МККынын тергөө бөлүмүнүн башчысы подполковник С. Фроловдун маалыматтарына таянып, 1100 адам өлгөн деп такыр башка маалымат жарыялаган.[²] Мындай такталбаган бир катар маалыматтар башка ММК жарык көргөн.[³]

Ош окуяларындагы жоготуулардын, курмандыктардын саны башка жактарга салыштырганда кыйла жогору экендиги баса белгилөө керек. Мисалы, 1988-жылы февралда Сумгаиттеги улуттар аралык келишпестиктен - 32, 1989-жылы Ферганада - 112, 1989-жылы Абхазияда - 112, 1990-жылы Жаңы-Өзөндө -13, ошол эле 1990-жылы Ошто - 230, Түштүк Осетияда - 50, Дубосарда - 3 адам өлгөн.⁴ Байкалып тургандай, улуттук чырчатактардын эң көп курмандыктары жана экономикалык чыгымдары дал ушул Ош, Өзгөн шаарларында катталган. Кандай болгон чакта да Ош, Өзгөн окуялары Кыргызстандын соңку жаңы тарыхындагы алгачкы кандуу

[¹] Ошский областной государственной архив политической документации. -Ф. 27.- Оп.38. -Д.19. -Л.15; Сатарбаев А.М. Причины, последствия и уроки Ошских и Узгенских событий в 1990 г. Дисс. на соиск. уч степени канд. ист. наук, -Б., 2005. - 102.-б.

[²] Евлашков Д. Ош - Узген. 1990 г. // Слово Кыргызстана. - 2000. - 3-б.

[³] Садохин А.П. Грушевицкая Т.П. Этнология. - Москва, Высшая школа, 2000. - С.265.

[⁴] Московские Новости.1991. №11. 17 март.

окуялардын бири катары кала берет.

үчүнчү бир тарыхый саясий окуя, мурда өлкө, кыргыз мамлекетинин тарыхында болуп көрбөгөн Президенттик институтту киргизүү болду. Баарыбызга маалым болгондой 1990-ж. мартта СССР Эл депутаттарынын III съезди ошол кездеги ыдырап бара жаткан СССРде биринчи жолу Президенттик бийликти киргизүүнү сунуштап, бекиткен. Мамлекетти президенттик башкаруунун киргизилиши жаңы саясий, социалдык-экономикалык, коомдук кырдаалга, улуттар аралык мамилелердин өзгөрүшүнө, саясий плюрализмдин пайда болуп, өнүгүшүнө, көп партиялуулук системанын пайда болушуна байланыштуу болгону талашсыз. Буларга кошумча дагы бир катар шарттар өбөлгө болгон. Негизи Президенттик бийлик өлкөдө өкмөттүн ишмердигин аныктаган жана анын ишин көзөмөлдөгөн, мыйзам чыгаруу жана сот бийликтеринин иштерин, эл чарбасын башкарууну, бюджеттик-каржылык туруктуу саясатты камсыз кылууну, эмгекке акы төлөө жана баалардын аныкталышын, мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөгөн. Бул СССР деңгээлиндеги көрүнүш. Ошол Советтер Союзуна президенттик башкаруунун киргизилиши менен башка мурдагы союздук республикалардай эле Кыргызстанда да президенттик институт, ошого байланыштуу жаңы башкаруу ыкмасы киргизилген.

Анын алдында ошол эле 1990-ж. Апрель айында Кыргыз ССРинин Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген.^[1] Тарых илимдеринин доктору, профессор Дж.Малабаевдин пикири боюнча бул өзгөртүүлөрдүн негизги максаты кыргыз коомчулугунун саясий системасын өзгөртүүнүн биринчи этабы, демократияны өнүктүрүү далалаты, элдин өзүн-өзү башкаруусун көчөтүү, шайлоо системасын өнүктүрүүгө, Кеңештердин

[1] Закон «О внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР» от 12 апреля 1990 г. // Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР. – 1990. – № 8.

ишмердүүлүгүн жакшыртууга багытталган кадам болгон.[¹] Булар кандайдыр бир деңгээлде президенттик институтту киргизүүгө өбөлгө түзгөнү кашкайган чындык экенин эске алуубуз абзел. Мындай пикирибизди бир катар окумуштуулар да тастыктайт.[²]

Ошентип Кыргызстанда биринчи жолу Президенттик институт 1990-ж. киргизилди.[³] Президенттик башкаруу жөнөндөгө маселе биздин “легендарлуу парламентте” 1990-жылдын 24-октябрында экинчи сессияда атайын маселе катары каралган. Анын натыйжасында өлкөдөгө коомдук, саясий абалды, күн өткөн сайын курчуп бара жаткан кырдаалды, демократиялык маанайдагы депутаттардын талаптарын, айрыкча олку солку болуп турган мамлекеттик бийлик институттарын бекемдөө, коомдогу тартипти жана мыйзам ченемдүүлүктү чыңдоонун зарылдыгына байланыштуу республиканын Жогорку Кеңеши **«Кыргыз ССРинде Президенттик постту киргизүү жөнүндөгө» - Закон "Об учреждении поста Президента Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в**

[¹] Малабаев Дж. История государственности Кыргызстана. – Бишкек: Илим, 1997 – С.181-182.. Жумалиев К., Ожукеева Т. XXI век: институт президентства в Кыргызской Республике. – Бишкек, 1998 – С.29-31; Укушев М., Бокоев Ж. Президент Кыргызской Республики. – Бишкек, 1997 – С. 131,142.

[³] Закон Киргизской ССР от 24 октября 1990 г. № 222-ХII «Об учреждении поста Президента Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР»; Кыргызская государственность в XX веке. – Бишкек, 2003. – С. 587

[¹] КР БМА. –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2394. –Л.61-62.

Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР"^[1] аттуу атайын мыйзамды кабыл алган. Ошентип 1978-ж. Кыргыз ССРинин Конституцияны мезгил талабына, ошол учурдагы коомдук, саясий кырдаалга шайкеш тиешелүү өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Ага улай эле кыргыз тарыхында мурда болуп көрбөгөн окуя алгачкы президентти шайлоо өнөктөгө башталган. Албетте мындай кадам биздин эл үчүн өтө чоң жаңылыктардын бири эле. Ошентип бир катар талаш-тартыш, талкуудан кийин биздин жогорку мыйзам чыгаруучу органыбыз 1991-жыдын 12-октябрында «Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоону белгилөө жөнүндөгү» Жогорку Кеңештин атайын токтомун чыгарган.^[2]

Кыргыз мамлектинин президентине талапкерлердин бири катары А.А. Акаев катталганын ошол кездеги Жогорку Кеңештин атайын токтому тастыктайт.^[3] Президентти шайлоонун дагы бир өзгөчөлүгү аны кыргыз жана Кыргызстан коомчулугу, калктын басымдуу бөлүгү эмес, ошол учурдагы Жогорку Кеңеш - «легендарлуу парламент» шайлангандыгында.

Ошол эле жылы 27-октябрда Кыргыз ССР Жогорку Советтин атайын сессиясында атаандаштык негизде А.Акаев Кыргызстандын тунгуч Президенти болуп шайланган.^[4] Шайлоо төмөнкү нукта өткөн. Биринчи жолкуда президенттикке талапкерлер катары ошол кездеги Кыргыз ССР Жогорку Кеңешинин төрагасы А.Масалиев, Министрлер Кеңешинин төрагасы А. Жумагулов, Кыргызстан КП БК катчысы Ж. Аманбаев атаандаш болушуп, бири да тиешелүү деңгээлдеги добушту ала албай калышкан. Анын жыйынтыгы А. Масалиев - 154, А. Жумагулов - 96, Ж. Аманбаев - 83 добуш алгандыгы менен аяктаган. Натыйжада, биринчи турда президент шайланбай

[2] КР БМА. –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2394. –Л.1-10

[3] КР БМА. –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2394. –Л.18

[4] Кыргызская государственность в XX веке. –Бишкек, 2003. –С. 436.

калган.[¹] Өзгөчө белгилей кете турган жагдай, сессия алдында алгачкы Президентти шайлоо маселеси Кыргызстан КП БКсынын бюросунда каралып, анда бир эле А. Масалиевдин талапкерлигин сунуштоо жөнүндө чечим болгон. Бирок кийинчерээк саясий оюндар башталып, ал кишинин катарын жогорудагы экөө толуктаган. Тилекке каршы, бирөө да жеңишке жетише алган жок.[²]

Экинчи турда А.Масалиев менен А.Жумагулов президенттикке ат салышып, талапкерликтери добушка коюлат. Бул жолкуда А. Масалиев- 171, А.Жумагулов-160 добушка ээ болот. Парламенттеги эсептөө комиссиясынын билдирүүсүнө караганда А. Масалиев көпчүлүк добушка ээ болгону менен, белгиленген чекке 4 добуш жетпей калат. Натыйжада бул жолу да президент шайланбай калган. Комиссия жаңыдан талапкерлерди көрсөтүү менен кайрадан шайлоо өткөрүү чечимин кабыл алган.[³] Ошондон кийин депутаттардын назарына, жергиликтүү саясий аренада А. Акаев пайда болгон. Дал ошол кишини парламенттеги демократчыл мөнөздөгө, жаңы реформаны каалаган депутаттар тобу СССР Жогорку Кеңешинин депутаты А.Акаевди сунушташып, аны Москвадан чакыртышат. Бул жолкуда Президенттикке талапкерликке 12 саясатчы, аттуу-баштуу эл уулдары ат салышат. Алар- М. Асеинов, А. Акаев, Э. Дөйшеев, Б. Осмонов, Н. Исанов, А. Муралиев, Ч. Баекова, Ж. Төмөнбаева, М. Шеримкулов, С. Аблесов, Т. Койчуев, Ж. Акималиев болгон. Бирок президенттик шайлоого чейин эле алардын алтоо өз талапкерлигин алып коюшат. Ошентип, 1990-жылдын 27-октябрында, Жогорку Кеңештин кезексиз чакырылышынын сессиясынын алтынчы күнү, президенттик көрөштө алтоо - А.Акаев, Н. Исанов, А. Муралиев, Э. Дөйшеев, С. Аблесов, Б. Осмонов ат салышты. Биринчи добуш берүү А. Акаев - 147, Н. Исанов - 74, А. Муралиев - 31, Э. Дөйшеев - 17, Б. Осмонов - 16 добуш

[¹] КР БМСДА... -Ф.56 -Оп. 257 -Д. 2. 1- 4-б; Эркебаев А. 1990 год... -С. 40-47; Акматов К. Окуялар, адамдар... 40-42-бб.;

[²] Масалиев А. Советтик доордон... 279-б.

[³] КР БМСДА... -Ф.56 -Оп.257 -Д.23 - 4-б; Эркебаев А. 1990 год... -С. 40-47; Ош шамы. 2013-ж. 12-апрель. -5-б.

жыйынтыгы менен аяктайт. Экинчи турга эки талапкер калып А. Акаев - 179, Н. Исанов -68 добуш алып, Аскар Акаев Кыргыз ССРинин тунгуч президенти болуп шайланган.¹ 1991-ж. 22-январында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин атайын токтому менен Н. Исанов биринчи премьер-министр болуп бекитилген.² Ушул тарыхый көрүнүш толугу менен ММК, кыргыз радио-телевидениеси аркылуу элге жетип турган. Анын натыйжасында кыргыз коомчулугунун көңүл чордону, улуттук аң – сезиминин кыйла өзгөрүүсөнө мыкты өбөлгө түзүлгөн.

Биринчи президентти шайлоо ачык жана айкын өткөнүн танууга болбойт. Бирок башка республикалардан өзгөчөлөнүп биздин мурдагы Компартиябыздын биринчи катчысы шайлоо тартибин бузууга, өзүн кандай болсо да шайлатууга жол берген эмес. Ошол учурда анда Борбордук Комитеттин биринчи катчысы жана Кыргызстан Жогорку Кеңешинин Президиумунун төрагасы катары Абсамат Масалиевдин президент болуп калууга толук мүмкүнчүлүгү бар болчу, бирок мындай кадамга барган жок. Кантсе да өз эли, жери мамлекети үчүн чын дилден, ак ниеттен кызмат кылган адам катары: **«Бир өлкөдө бир эле президент жетишет»**, - деген сөзү тарыхта калды. Президенттик шайлоо кезинде бир катар депутаттардын сунушун кабыл албай койгону да ал адамды ар тараптан урматтоого жана сыйлоого татыктуу экендигин тастыктайт. Бул ал кишинин кристаллдай тазалыгын, чыныгы демократтыкка баш койгонун кабарлайт.

Ошентип, 1990-жылы 27-октябрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында атаандаштык негизде А.Акаев Кыргызстандын тунгуч Президенти болуп шайланган. А. Масалиев Кыргызстан КП БКсынын биринчи катчысы, Кыргыз ССР Жогорку Советинин төрагасы катары өз элине

[¹] КР БМСДА... -Ф.56. -Оп.257. -Д.27 - Л.4; Эркебаев А. 1990 год...-С. 40-47; Ош шамы. 2013-ж. 12-апрель. -5-6.

[²] КР БМСДА... -Ф.1445. -Оп.17. -Д.2369. -Л. 108.

кызматын улантты. Бирок бул кызматта көп иштебестен тез эле, 1990-ж. декабрында төрагалык вазыйпаны депутат М. Шеримкуловго өткөргөн.¹

Төртүнчү олуттуу саясий окуя, чоң тарыхый мааниге ээ кампания - Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин XII чакырылышына депутаттарды шайлоо болгон. 1990-жылы 23-февралда он экинчи чакырылыштагы республиканын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо болгон.² Бул чакырылыштагы Жогорку Кеңеш 1990-жылдын апрелинен 1994-жылдын сентябрына чейин өз вазыйпасын аткарып, абдан зор иштерди жасаганы да маалым.³

Маалым болгондой 1989-ж. 12-декабрында СССР Жогорку Кеңешинин кезексиз XXII сессиясында “СССРдин Конституциясына (Негизги мыйзамына) өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү” жана “Эл депутаттарын шайлоо жөнүндө” мыйзамдар кабыл алынган.⁴ Дал ошол демократиялык маанайдагы алгачкы мыйзамдардын негизинде өлкөнүн саясий системасына урунтуктуу, натыйжалуу өзгөртүү киргизүүгө шарт түзүлгөн. Аталган документтерге ылайык жана аны иштитктүү турмушка ашыруунун натыйжасында дээрлик 70-жылдык СССРдин тарыхында биринчи жолу калың катмар элдин эркине ылайык жогорку бийлик органы катары СССР эл депутаттарынын Курултайы негизделген.

Баса дал ошол СССРдин Жогорку Кеңешинин эл депутаттарын шайлоо жараяны 1988-жылда айкындуулукта, демократиялык негизде, жаңы нукта өткөн эле. Бирок, дагы да болсо Коммунисттик партиянын үстөмдүгү, анын коомчулукка болгон таасири байкалып турган.

СССРдин Жогорку Кеңешинин Эл депутатыгына шайлоо үчүн республикада элүүдөн ашык шайлоо округдары төзөлүп, депутаттык мандатка жөздөн ашык республикабыздын мыкты уул-кыздары ат салышкан. Шайлоо

[¹] КР БМА -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2327. -Л. 21.

[²] Народные депутаты Республики Кыргызстан двенадцатого созыва. - Бишкек, 1993. -3-5-бб.

[³] Кыргызская государственность в XX веке. -Бишкек, 2003. -С. 437.

[⁴] Правда. 1989-ж. ...

айкындуулуктун, демократиянын, кайра куруу идеологиясынын алкагындагы алгачкы жөрөлгө болуп, коомчулук, эл жигердүү катышкан. Ошол шайлоодо кыргыздын бир катар белгилүү, чыгаан инсандары Ч. Айтматов, Т. Океев, К. Молдобасанов, А. Масалиев, М. Ибраев, ө. Сыдыков, А. Акаев, Ж. Аманбаев, Р. Кулматов ж. б. СССР Эл депутаттары болуп шайланышкан. [1]

1989-жылы, жай айында СССР Эл депутаттарынын съезди ачылып, анын сессиялары алгачкы ирет айкиндуулукта жана демократиялык нукта өткөн. Сессияларда ачуу чындыктар айтылып, мамлекеттин жана партиянын жетекчилигине бир топ сын пикирлер, жаңыча көз караштар, иштиктүү сунуштар айтылган. Коомдун бардык тармактарындагы көйгөйлүү маселелер - саясий, экономикалык, социалдык, айрыкча улуттук саясатындагы кемчиликтер съезде арбын, ачык жана таамай айтылган.

СССРдин Эл депутаттарынын биринчи съездинде улут аралык проблемалар ачык көрсөтөлөп, аларды пайда кылган факторлорду жоюу тууралуу олуттуу сөз жүргөнү маалым. Ошол учурда СССРдеги улуттук мамилелердин тереңдеп, курчуп кеткени жана көптөгөн көйгөйлүү маселелердин чечилбей келиши, КПССтин “Азыркы мезгилдеги партиянын улуттук саясаты” (КПССтин платформасы) [2] аттуу атайын долбоорду кабыл алууга аргасыз болгон. Жогорудагы маселелердин ачыкка чыгышы коомдук аң-сезиминин ойгонушуна, өсүшүнө пайдубал катары кызмат өтөөдө. Албетте кыргыз эли бул окуялардан четте калаган эмес. Баса, А.Масалиев башкалардай эле 1989-жылдын март айынан баштап СССР Жогорку Кеңешинин эл депутаты болуп шайланганын расмий архивдик документтер да тастыктайт.

Кандай болсо да дал ошол СССР Жогорку Кеңешинин биринчи съезди мурдагы Кеңеш коомун демократиялаштыруунун, чыныгы айкиндуулукту камсыз кылуунун, кайчы ой-пикирлерди ортого салып, аларды туура чечүүнүн чоң мектеби болуп калган десек туура болот.

[1] КР ВМСДА... -Ф.56 -Оп.257 -Д.20 - 4-б.;

[2] Национальная политика партии в современных условиях (Платформа КПСС). Известия КПСС. - 1989. - 17 август.

Жогоруда аталган бүткүл союздук иш аракеттер, мыйзамдарга ылайык өзгөртүүлөр Кыргыз ССРинде да киргизилген. Ага жараша эл депутаттарынын Кеңештеринин коомдогу орду жана ролу жогорулаган.

1990-жылы 23-сентябрда жогоруда аталган мыйзамдарга шайкеш келе турган тиешелүү мыйзамдары Кыргыз ССР Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл алынган. Алар **“Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги мыйзамына) өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү”** жана **“Кыргыз ССРинин Эл депутаттарынын Кеңештерине шайлоолор жөнүндөгү”** мыйзамдар болгон. Бул өзгөрүүлөрдүн негизги максаттары өлкөнүн саясий системасын демократиялаштыруу, кеңири эл массасынын, алардын ишенимдүү өкөлдөрүн мамлекетти башкарууга катыштырууга өбөлгө түзүү, Кеңештердин иштөө ыкмасын өзгөртүү жана алардын коомдук, саясий турмуштагы ордун жана ролун жогорулатуу болгон. Натыйжада 1990-жылы 23-февралда он экинчи чакырылыштагы республиканын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо болгон.^[1] 1990-жылкы Кыргызстандын Жогорку Кеңешине болгон шайлоо эң алгачкы демократиялык мөнөздөгү, өзгөчө саясий жигердүүлүк менен элдер өздөрүн эркин сезген маанайда өткөнүн көпчүлүк адистер жана эксперттер өз убагында баса белгилешкен. Негизинен, бардык жерлерде ошол кездеги Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешине болгон шайлоо айыгышкан катуу атаандаштыктын, алгачкы жолу саясий көрөштүн негизинде жөргөн. Бул шайлоого Кыргызстан эли абдан жогорку активдүүлүк менен катышып, иштиктүү натыйжаларга жетишти десек туура болот. Ошол он экинчи чакырылыштагы Жогорку Кеңешине 350 округдан бирден депутат шайланган.^[2] Ал эми депутаттыкка талапкерлердин саны ар бир шайлоо округунан орто эсеп менен 34 адамга чейин

[1] Народные депутаты Республики Кыргызстан двенадцатого созыва. - Бишкек, 1993. -3-5-бб.

[2] Кучуков М.М. Жогорку Кеңеш Кыргызской Республики. –Бишкек, 2002. –С.56

катталган.[¹] Шайлоо негизинен республиканын баардык жерлеринде мезгил, заман талабына жараша болуп, депутаттык мандат үчүн катуу көрөш жүрдү.

Расмий документтер тастыктагандай Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин XII чакырылышына биринчи турда эле 342 депутат шайланып, алардын 74 атаандашсыз түрдө өткөн. Алардын 63 депутаты жогорку жана ортоңку эшелондогу партноменклатурадан - Борбордук Комитеттин, областтык, шаардык, райондук партиялык аткаруу комитеттердин өкөлдөрү Борбордук Комитетинин төрт бөлүм башчысы, бир партиялык комиссиясынын башкаруучусу, төрт аскер жана укук коргоо органдарынын жетекчилери, төрт шаардык аткаруу комитетинин төрагалары, үч өндүрүштүк жетекчилер болгон[²]. Тилекке каршы катардагы кара таман эмгекчилерден болгону, он киши шайланган. Алардын экөө чабан, экөө саанчы, экөө бригадир, бир тигүүчү жана башка жөнөкөй кесиптердин ээлери эле.[³]

Өлкөбөздүн Жогорку Кеңешинин XII чакырылышынын биринчи сессиясы 1990-жылы 10-15-апрелде өтүп, кыргыз коомчулугунун аң-сезиминде жылуу, ошол эле кезде бир топ кайчы пикирлерди калтырганы да талашсыз факт.

1990-жылдын 10-апрелде Фрунзеде он экинчи шайланган Кыргыз ССР Жогорку Советинин биринчи сессиясы болгон. Сессияны Кыргыз ССР эл депутаттарынын шайлоо боюнча республикалык шайлоо комиссиясынын төрагасы М. Ибраев ачкан. Сессиянын күн тартибиндеги негизги маселе Кыргыз ССР Жогорку Советинин Төрагасын шайлоо болгон. Бир топ депутаттар Кыргыз ССР Жогорку Советинин Төрагалыгына Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысы, депутат А.М. Масалиевди шайлоону сунуш кылышкан. Сессияда Төрагалыкка талапкер катары дагы эки депутат Р.С. Кулматов жана Ж. Акималиев да катталаган. Бирок, Р. Кулматов өз талапкерлигин ыктыяры менен алып койгон, ал эми Ж. Акималиевдин

[¹] Народные депутаты... - С. 4-5.

[²] Эркебаев А. 1990 год: Приход к власти А.Акаева. -Бишкек, 1997. -С. 98. Акматов К. Окуялар, адамдар (Мий бир к\н). -Бишкек, 1998. -36-38-б-р.

[³] Эркебаев А. Кърсът\лгън эмгекте. - 26-б.

талапкерлиги шайлоо бюллетенине киргизүү үчүн добушка коюлганда өтпөй калган. Натыйжада 342 депутат катышкан сессияда жашыруун добуш берүүнөн жыйынтыгында көпчүлүк добуш менен А. Масалиев Кыргыз ССР Жогорку Советинин Төрагалыгына шайланган.[¹] Бирок, ал киши көп өтпөстөн эле Төрагалык милдеттен да баш тарткан. Ошол эле 1990-жылдын 11-декабрындагы Жогорку кеңештин атайын токтомуна ылайык А. Масалиевдин ордуна Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин (ал убакта ошондой аталуучу – автор.) төрагасы болуп депутата Медеткан Шеримкулов шайланган.[²]

Кандай болсо да бул жолку Жогорку Кеңеш чындап эле тарыхта өзгөчө орунду ээлеген, атына заты жарашкан «легендарлуу парламент» болуп калганы кашкайган чындык. Анткени дал ошол биринчи сессияда Кыргызстан саясий плюрализмге биринчи кадам таштаган мезгили эле. Сессия саясий кайра куруунун, айкындуулуктун, демократиянын жаңы алкагында өтөп, коомчулука зор таасир эткен. Эң алгачкы жолу республикабыздын жогорку бийлик органында ар бир депутат өз оюн ачык, айкын айтып, элдин көйгөйлүү маселелерин ортого салган. Сессиянын жүрүшүндө жарыш сөзгө 350 депутаттын 318 катышып, ар бири өз пикирлерин, бир катар жөйлүү жана пайдалуу сунуштарын айтышкан.

Дал ошол сессиядан кийин республика саясий өз алдынчалыкка, «өзүн өзү каржылоого» өтүүгө, чыныгы мамлекеттик эгемендүүлүктү, көз карандысыздыкты орнотууга, республикада укуктук мамлекетти түзүүгө алгачкы кадамдар ташталган. Албетте мындай иштиктүү аракеттер мурдагы биздин өлкө, Кыргызстан жөнүндөгү «Саясий турмуштун четинде калган уйкадагы республика» - аттуу курулай дооматты, бизди жакшы билбеген көпчүлүктүн ойлорун четке кагып, төгүнгө чыгарган.

[¹] Советтик Кыргызстан. 1990-ж. 11-апрель.

[²] КР БМА -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2327. -Л. 21.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдары өлкөбөздөн мыйзам чыгаруу укугуна ээ болгон дал ошол Жогорку Кеңеш «**легендарлуу парламент**» деген ат менен биздин тарыхта калды. Ошол парламент чындап эле, легендерлуу болгону талашсыз. Дегенибиз мурдагы чакырылыштардан айырмаланып, бул жолку Жогорку Кеңешке жалаң кыргыз интеллигенциясынын каймактары шайланып, алар болочок эгемендүү Кыргызстандын, кыргыз мамлекетинин келечегин, тагдырын чечүүдө зор роль ойногону талашсыз, чыныгы тарыхый факт. Дал ошол «легендарлуу парламент» биздин өлкөнөн демократиялык өнөгүү жолундагы алгачкы укутук, нормативдик документтерди кабыл алып, эгемендүүлүк жана көз карандысыздыктын алгачкы кадамдарына негиз түзгөн. Мисалы, бизге тарыхый-саясий жана укуктук зор мааниси бар болгон эгемендүүлүк жана көз карандысыздык жөнүндөгү **Декларациялар**,^[1] алгачкы **Кыргыз Республикасынын Конституциясы**^[2] ж.б. документтер.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынын дагы бир ийгилиги катары мамлекетибиздин саясий, социалдык-экономикалык жана маданий борборунун тарыхый аталышына кайрадан өтүшү болгонун эске сала кетүү абзел. Анткени көптөгөн элдин суроолору, окумуштуу тарыхчылардын омоктуу далилдерине таянып дал ошол 1991-жылдын 5-февралында Республика Кыргызстандын Жогорку Кеңешинин атайын талкуусунун натыйжасында жана анын атайын токтомуна ылайык “Фрунзе шаарынын тарыхый аты калыбына келтирилсин жана мындан ары Бишкек деп аталсын”^[3] – деген чечим кабыл алынып, өлкө борборунун аты өзгөртүлгөн. Ошентип дал ошол 1991-жылдан баштап биздин мамлекеттин борбору кайрадан – Бишкек шаары деп атала баштады.

Баса дал ошол эл эсинде «легендарлуу парламент» деген ат менен калган парламенттин дагы бир өзгөчөлүгү алгач мурдагыдай эле Кыргыз ССР

[1] КР БМА... –Ф.1445. –Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.184-185; Кыргызская государственность в XX веке. –Бишкек, 2003. –С. 460-461.

[2] КР БМА... –Ф.1445. –Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.140; Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Бишкек, 1993.

[3] КР БМА... –Ф.1445. –Оп.17. –Ед.хр. 2386. –Л.120.

Жогорку Совети деген аталышта өз ишин баштап, кийинчерээк биринчи жолу дал ошол 12 чакырылышта «Жогорку Кеңеш» деген аталыш менен өз ишин уланткан. Бул чакырылыштагы Жогорку Кеңеш 1990-жылдын апрелинен 1994-жылдын сентябрына чейин өз вазыйпасын аткарып, абдан зор иштерди жасаганы да маалым.^[1] Экинчи бир жагдай Жогорку Кеңеш жыйындары жылына эки жолудан кем эмес өткөрүлүп турган сессиялык негизде иштеп, сессиялар аралыгында анын милдетин Жогорку Советтин Президиуму аткарып турган.^[2] үчүнчү бир өзгөчөлүгү дал ошол 12-чакырылышта СССРдин кулашы менен кошо мамлекеттин эски саясий түзүлүшү да кыйрады. КПСС жоюлуп, өлкөбүздөгү жогорку бийлик Жогорку Кеңештин колуна өттү. Ошентип, Кыргызстан эгемен мамлекет куруу багытына түшүү менен, көз карандысыздыктын алгачкы кадамдарын парламенттик башкаруу таризинде иштей баштады. Мына ошол өткөөл мезгил аралыгында буйрукчул бийликтин кулашына кыйла кызмат өтөгөн «легендарлуу парламенттин» тушунда эгемен Кыргызстандын көз карандысыздыгынын жана анын демократиялык түзүлүшүнүн саясий, укуктук жана экономикалык негиздерин түзгөн бир катар орчундуу укук ченемдик актыларды кабыл алынды. Мисалы, «легендарлуу парламент» тарабынан Эгемендик жөнүндө декларация (1990-жыл),^[3] Көз карандысыздык жөнүндө декларация (1991-жыл) кабыл алынды,^[4] Кыргызстандын тунгуч президенти шайланды (1991-жыл),^[5] ошондой эле эгемендүү Кыргыз Республикасынын алгачкы Конституциясы кабыл алынды (1993-жыл).^[6] Андан сырткары, өлкөнөн улуттук Желеги,^[7] Герби,^[1] Гимни^[2] бекитилди.^[3] Алардын

[1] Кыргызская государственность в XX веке. –Бишкек, 2003. –С. 437.

[2] Кыргыз Прапарламентинин таржымалы // <http://kenesh.kg/>

[3] КР БМА... –Ф.1445. –Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.184-185; Ошол эле жерде –4-б.

[4] КР БМА... –Ф. 1445. –Оп.17. –Д.2394 – Л.81-85, 184-185; Ошол эле жерде. –Ф.1445. –Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.140.

[5] КР БМА... –Ф.1445. –Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.184-185.

[6] Кыргыз Республикасынын Конституциясы. –Бишкек, 1993.

[7] КР БМА... –Ф.1445. –Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.223-226

алдында легендарлуу парламент – Жогорку Кеңеш Кыргыз республикасынын символдорунун – гимн, герб, желектин жаңы үлгүсүн даярдап, иштеп чыгуу жөнөндө конкурс жарыялап, атайын мамлекеттик комиссия түзгөн. Ал комиссиянын курамына К. Акматов, эл депутаты, комиссиянын төрагасы, М.Байжиев – эл депутаты, мүчө, К.Молдобасанов Композиторлор союзунун төрагасы, мүчө, С. Чокморов - Сөрөтчүлөр союзунун төрагасы, А.Жакшылыков – Жазуучулар союзунун биринчи катчысы, А. Исаев – архитекторлор союзунун биринчи катчысы, В.Д. Фохт – Дизайнерлер союзуну төрагасы, А. Жунушов Жогорку Кеңештин туруктуу комиссиясынын жооптуу катчысы катары кирген.^[4] Атайын комиссиянын ишмердүүлүгүнүн, мамлекеттик деңгээлде өткөрүлгөн конкурстун натыйжасында акындар Ж. Садыков, Ш. Кулуевдин сөзүнө, композиторлор Н. Давлесов, К. Молдобасанов жазган Кыргыз республикасынын Мамлекеттик гимни Жогорку Кеңеш тарабынан бекитилген.^[5] Ошол эле Жогорку Кеңештин атайын токтому менен конкурстун жыйынтыгы боюнча мамлекеттик символ – герб бекитилген.^[6] Булардан башка кыргыз мамлекетинин улуттук валютасы – сом киргизилди.^[7] Мисалы, улуттук валюта тууралуу Республика Кыргызстандын улуттук валютасын киргизүү боюнча республикалык комитетинин атайын токтомуна ылайык “...1993-ж. 10-майынын таңкы саат 04.00 баштап Республика Кыргызстанда бүт айланмага улуттук валюта – сом киргизилет деп белгиленип, көрсөтүлгөн мөөнөттө ишке ашкан.^[8] Кандай

[1] Ошол эле жерде

[2] Ошол эле жерде

[3] Кыргызская государственность в XX веке. –Бишкек, 2003. –С. 433-434.

[4] КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2393. –Л.224-226.

[5] КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2452. –Л.324; Кыргызская государственность в XX веке. – Бишкек, 2003. –С. 433-434.

[6] КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2530. –Л.124; Кыргызская государственность в XX веке. – Бишкек, 2003. –С. 433-434.

[7] КР БМА... –Ф.350. -Оп.14. -Д. 7687 – Л.2-3; –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.6-8.

[8] КР БМА... –Ф.350. -Оп.14. -Д. 7687 – Л.2-3.

айтса да ошол Жогорку Кеңеш алгылыктуу иштерди, натыйжалуу аракеттерди баштап, өз тарыхый миссиясын толук аткарды десек болот.

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүк жылдарындагы парламенттик өнүгүүсү жөнүндө азын оолак кеп кыла кетүү биз үчүн туура келет. Өзүнүн тарыхый миссиясын толук аткаргандан кийин 350 депутаттан турган «легендарлуу парламент» саясий аренаны жаңы талаптагы, жаңы эки палатадан турган депутаттар корпусуна бошоткон. Ошентип, жаңы Жогорку Кеңеш 1993-жылдагы Конституцияга ылайык 1995-жылдын февралында эгемендүү Кыргыз Республикасынын I чакырылыштагы Жогорку Кеңешине шайлоолор өткөн. Баса Жогорку Кеңештин биринчи чакырылышы 1994-ж. 22-октябрындагы бүткүл элдик референдумдун натыйжасында жана президент А. Акаевдин атайын указына жараша эки палаталуу Жогорку Кеңеш түзүү чечимине ылайык түзүлгөн.^[1] Анын эки палатасынын - **Мыйзам чыгаруу** жана **Эл өкөлдөр жыйынынын** биринчи жыйналышы 2005-жылдын 28-мартта өткөн. Профессионалдык негизде куралган **Мыйзам чыгаруу жыйынынын** курамына 35 депутат кирип, өз ишин сессиялык негизде жүргүзгөн. **Эл өкөлдөр жыйынынын** курамы 70 депутаттан туруп, алар коомдук башталышта иштешкен.^[2] Кийинчерээк 2000-2005-жылдардагы экинчи чакырылыштагы Жогорку Кеңеш 105 депутаттан турган.^[3] 1998-жылдагы үчүнчү конституциялык реформанын негизинде шайлоо тутумуна киргизилген өзгөртүүлөргө ылайык **Мыйзам чыгаруу жыйыны** 60 депутаттан туруп, алардын 15 депутаты партиялык тизме боюнча шайланган. Ал эми **Эл өкөлдөр жыйыны** 45 депутаттан турган.^[4] Тең шайлоо шарттарында шайланган эки палатанын депутаттарынын укуктары бирдей болгон. Бүт дүйнөнүн башка парламенттеринен айырмаланып турган эки палаталуу кыргыз парламентинин өзгөчөлүгү эле. Бирок эки палаталуу

[1] Жогорку Кеңештин архиви. Кыргыз Республикасынын Президентинин 1994-ж. 27-октябрындагы №У 11 – 270 указы; Кучуков М.М. Жогорку Кеңеш кыргызской Республики. – Бишкек, 2002. – С. 81.

[2] Кыргызская государственность в XX веке. – Бишкек, 2003. – С. 588.

[3] Кучуков М.М. Жогорку Кеңеш... -С. 192.

[4] Кучуков М.М. Жогорку Кеңеш... -С. 192

кыргыз парламенти да туруктуу болуп, өз жемишин толук бере албады. Натыйжада кыргыз мамлекети кайрадан бир палаталуу парламентке кайттык. Бир палаталуу 90 депутаттан турган Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине биз кайрадан 2005-ж. кайрылдык. Бирок, президент, мамлекеттик бийликтин мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бийликтеринин ортосундагы карама-каршылыктардын айынан ошол кездеги Жогорку Кеңеш Президенттин атайын жарлыгы менен мөөнөтүнөн мурда таркатылып, 2007-жылдын 23-октябрдагы жарлыгы менен IV чакырылыштын депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоо чечими чыгарылган.[¹] Натыйжада эгемендүү Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин IV чакырылышынын депутаттары өлкө тарыхында алгачкы жолу партиялык тизмелер боюнча шайланган Анда өч саясий партия - «Ак-Жол» - 71, «Кыргызстандын социал-демократиялык партиясы» - 11, «Кыргызстандын коммунисттер партиясы» - 8 депутаттык мандатка жетишип, эл атынан өкүлчүлүк кылышкан. Бирок булар да өз мөөнөтүн толук иштетишкен жок. 2010-жылдагы апрель окуяларынын натыйжасында ошол IV чакырылыштагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өз ыйгарым укуктарынан мөөнөтүнөн мурда ажыратылып, таркатылган. Натыйжада жаңы шайлоолор өткөрүлүп, учурдагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өз тарыхый вазыйпасын аткарууда.[²] 2010-жылдын 7-апрель окуясынан кийин Кыргызстанда мамлекеттик бийлик алмашып, коомдук, саясий турмушта бир топ алгылыктуу, кескин өзгөрүүлөр болду. 2010-жылдын 27-июнунда кабыл алынган жаңы Башмыйзам жоболоруна ылайык, Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктары кыйла кеңейтүү менен бирге, анын жоопкерчилиги да ошончолук артты. Ошентип, V чакырылыштагы Жогорку Кеңештин шайланышы менен,

[¹] Акунов А. Государственное управление Кыргызстана в транзитный период... – С.111; Чиналиев У. Реализация принципа разделения властей в современном Кыргызстане. – Киев,1998 – С.23; Эркебаев А. 1990 год: приход к власти А. Акаева. – Бишкек,1997 – С.44. Сааданбеков Ж. Сумерки авторитаризма: закат или рассвет. – Киев,2000. – С. 380-381.

[²] Абытов Б.К. Кыргыз парламентинин тарыхына саресеп // Баракелде. Тарых. Санжыра. Каада-салт 25.11.2013; Akipress. Мурас. 25.11.2013

Кыргызстандын соңку тарыхында жаңы барак ачылды. Коомдук-саясий абал кескин өзгөрдө. Конституциянын жоболоруна ылайык, жалпы эл тарабынан шайланган Кыргызстан парламенттик-президенттик башкаруу таризиндеги өлкө болуп калды. Учурдагы Жогорку Кеңешке шайлоо жыйынтыгы боюнча 5 саясий партия женип чыгып, алардын ортосунда парламенттеги 120 депутаттык орун төмөнкөдөй бөлөштөрөлдө: «Ата Журт» партиясы – 28 мандат, «Кыргызстан социал-демократиялык партиясы» -26 мандат, “Ар-Намыс” партиясы - 25 мандат, «Республика» партиясы - 23 мандат, “Ата Мекен” партиясы - 18 мандатка ээ болушуп, өз ишмердүүлөктөрүн улантышууда. 2010-жылы 10-ноябрда Жогорку Кеңеш өзүнөн эң алгачкы жыйынын өткөрөп, өз ыйгарым укуктарын аткарууга киришкен. Көптөгөн кыйынчылыктараг карабастан, парламенттик көпчүлүк коалициясы түзөлүп, алар аркылуу Өкмөт курамы бекитилген.[¹]

Ашыкча болбойт, эгерде биз дал ошол эгемендүүлөктүн жана көз карандысыздык жылдардагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин аталыштары жана алардын төрагалары жөнүндө маалыматтарды эске сала кетсек.

Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңеши, анын төрагалары:

- 1. Акматов Таштанбек** - 1987-ж. 8-августунан 1990-ж. 10-апрелине чейин Кыргыз ССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Төрагасы;
- 2. Масалиев Абсамат Масалиевич** - 1990-ж. 10-апрелинен 12-декабрга чейин Кыргыз ССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Төрагасы;
- 3. Шеримкулов Медеткан** - 1990-ж. 12-декабрынан 1994-ж. 13-сентябрына чейин алгач Республика Кыргызстан Жогорку Кеңешинин Президиумунун төрагасы, 1993-ж. май-1995-ж. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Төрагасы;

[¹] Кыргыз Прапарламентинин таржымалы // <http://kenesh.kg/>

**Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин
Мыйзам чыгаруу жыйынын төрагалары:**

1. Мукар Чолпонбаев, 1995-ж. март – 1996-ж. ноябрь.
2. Усуп Мукамбаев, 1996-ж. ноябрь – 2000-ж. апрель.
3. Абдыганы Эркебаев, 2000-ж. апрель – 2005-ж. март.
4. Ишенбай Кадырбеков, 2005-ж. 24-25-март.

**Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин
Эл өкөлдөр жыйынын төрагалары:**

1. Алмамбет Матубраимов, 1995-ж. март – 1997-ж. ноябрь.
2. Абдыганы Эркебаев, 1997-ноябрь – 2000-ж. апрель.
3. Алтай Бөрүбаев, 2000-ж. апрель – 2005-ж. март.
4. Муратбек Мукашев, 2005-ж. 24-25-март.

**Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешин
төрагалары – спикерлери:**

1. Өмөрбек Текебаев, төрага-спикер, 2005-ж. март - 2006-ж. февраль.
2. Марат Султанов, төрага - спикер, 2006-ж. март – 2007-ж. октябрь.
3. Адахам Мадумаров, төрага-спикер, 2007-ж. декабрь- 2008-ж. май.
4. Айтибай Тагаев, төрага - спикер 2008-май – 2009-ж. декабрь.
5. Зайнидин Курманов, төрага - спикер, 2009-ж. декабрь - 2010-ж. апрель.
6. Ташполот Балтабаев, төраганын м.а., 2010-ж. ноябрь - декабрь.
7. Ахматбек Келдибеков, төрага - спикер, 2010-ж. декабрь - 2011-ж. декабрь.
8. Жээнбеков А.Ш., төрага - спикер, 2011-ж. декабрдан азыркыга чейин.^[1]

Жогорудагылардын баары биздин соңку жаңы тарыхта калып, келечектеги муундар үчүн чоң сабак болоору талашсыз.

[1] Аталган маалыматтар биздин ыңгиздин боюнча профессор Б.К. Абытовдун жеке архивинен алынган.

Бешинчи биздин элибиз, мамлекетибиз үчүн чоң тарыхый, саясий мааниге ээ окуя 1990-ж. 15-декабрында «легендарлуу парламент» тарабынан кабыл алынган өлкөбүздүн **Эгемендүүлүгү жөнөндө Декларациясы**^[1] жана 1991-ж. 31-августунда кабыл алынган кыргыз мамлекетинин **Көз карандысыздыгы жөнөндөгү Декларация**. Аталган эки документ кыргыз эли, улуттук мамлекети үчүн зор тарыхый, саясий мааниге ээ экендиги талашсыз.^[2]

1990-жылдын 15-декабрында Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин III сессиясында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнөндөгү Декларация кабыл алынган. Декларация —бул жаңы улуттук мамлекеттүүлүктө, жаңы багыттырды, саясий түзүлүштө, тартиптерди жана милдеттерди куруунун негизги принциптерин жана жоболорун расмий түрдө жарыялаган Кыргыз Республикасынын мыйзам ченемдүү расмий документи болгон.^[3] Анын кабыл алынышы өлкөбөздүн коомдук, саясий жана экономикалык турмушунда кескин өзгөрүүлөр жүргөн. Кыргыз элинин, анын улуттук мамлекетинин эгемендүүлүгү жарыялангандан кийин, анын негизинде өлкөбүздө мамлекеттик жана коомдук маанидеги бир катар тарыхый, саясий окуялар болуп, жаңы, жаш эгемендүү мамлекеттин бутуна туруу, өз алдынча улуттук мамлекет катары жаңы нуктагы аракеттери башталды.

Тарыхый, саясий эгемендүүлүктү алгандан баштап Кыргызстан өнүгүүнүн жаңы жолун тандоого, саясий, экономикалык жана мамлекеттик түзүлүшүн башкача, заманбап нукта курууга киришти. Коомдук, саясий, социалдык-экономикалык турмушка эгемендүүлүктүн шарапаты менен бир топ жаңылыктар киргизилди.

Мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнөндөгү Декларация 1991-ж. 31-августта жарыяланган.^[4] Аталган документте:

[1] КР БМА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2394. -Л.184-185.

[2] КР БМА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2490. -Л.140

[3] КР БМА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2394. -Л.61-85.

[4] Ошол эле жерде. -Л.82-83

“1. Кыргыз Республикасы көз карандысыз, эгемендүү демократиялык мамлекет.

2. Кыргыз Республикасынын аймагы бөтөн жана бөлөнгөс, анда Кыргыз республикасынын Конституциясы гана колдонулат ” – деп жарыяланган.[¹] Дал ошол кезден баштап кыргыз мамлекеттүүлөгөнөн жаңы - өз алдынча, көз карандасыз мамлекет катары доору башталган.

Кыргыз эли, анын улуттук мамлекет өчөн **алтынчы** бир саясий, экономикалык зор мааниге ээ окуя 1993-жылы 10-майда Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин 12-сессиясынын чечими менен Кыргыз Республикасынын **улуттук валютасы - сом** киргизилгени болуп эсептелет.[²] Советтик ири держава кыйрагандан кийин, ошол постсоветтик көө аймактагы жаңы, эркин жана эгемендүү мамлекеттердин ичинен Кыргыз Республикасы биринчилерден болуп өз улуттук валютасын пайдаланууга бере алды десек жаңылыштык болбойт. 1993-жылдын башында экономика кризистик абалда туруп, өнөр жайдын төмөндөшү, инфляциялык процесстердин көүчөшү, бардык продукцияларга жана тамак-аштарга баанын кескин өсүшү күчөгөн. Ошол кезде өлкөнөн экономикалык кризистен чыгуусуна жаңы киргизиле турган улуттук валюта олутуу жана омоктуу жардам берээрине коомчулук жана өлкө жетекчилиги терең ынанган. Жогорудагыларды эске алуу менен Жогорку Кеңеш “Улуттук валютаны киргизүү жөнөндө” Өкмөттүн сунушун кабыл алып, анын зарылдыгын бекитип берген.[³] Ошондуктан 1993-жылдын 4-майында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин сессиясында улуттук валюта - **кыргыз сомун** киргизүү жөнөндө атайын токтом кабыл алынган.[⁴] Акча реформасын турмушка ашыруу үчүн Премьер-министр башында турган атайын

[1] КР БМА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2394. -Л.84-85.

[2] КР БМА... -Ф.350. -Оп.14. -Ед.хр. 7687. -Л.1-275, 2-3.

[3] КР БМА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2490. -Л. 6-8.

[4] КР БМА... -Ф.350. -Оп.14. -Ед.хр. 7687. -Л. 2-3.

мамлекеттик Комитет түзүлгөн.[¹] Аталган комитеттин төрагасы Кыргыз Республикасынын премьер-министри Т. Чынгышев, мүчөсү катары Улуттук банктын төрагасы К.К. Нанаев ж.б. эксперттер тобу кирген.[²] Комитеттин чечимине жараша 1993-жылы 10-майда Кыргыз Республикасынын баардык аймактарында соода-экономикалык, каржылык катнаштарды ишке ашыруу маскатында кыргыз тарыхында биринчи жолу улуттук валюта – сом киргизилген.[³] Кийинчерээк, 1995-жылы эл аралык валюта фонду кыргыз сомуна конвертирленүүчө улуттук валюта деген атайын статус ыйгарган. Ошондон бери сом толук баалуу акча бирдиги катары колдонулуп келүүдө.

Бул окуя жаш, эгемендүү жана көз карандысыз Кыргыз Республикасынын экономикалык саясатын өз алдынча жөргөзүүгө негиз салды. Ошол биздин улуттук валютабыз бүгүнкү көнгө чейин Борбордук Азия чөлкөмөндөгө эң туруктуу улуттук валюта болуп, өз мамлекетине, элине, соода-экономикалык катнаштарында өз вазыйпасын аткарып келүүдө. Бул да талашсыз тарыхый окуя экени кашкайган чындык.

Жетинчи зор тарыхый, саясий, укутук мааниге ээ окуя, кыргыз мамлекетинин, Кыргызстан элинин **баш мыйзамы Конституциясынын** кабыл алынышы болуп калды.[⁴] Бул чындыгында талашсыз зор тарыхый факт. Баарыбызга маалым болгондой эгемендүү жана көз карандысыз Кыргыз Республикасынын пайда болушу кыргыз элинин тарыхындагы эң маанилүү окуя болгондугу чындык. Ошол эле кезде жаңы эгемендүүлүк шартында Кыргызстандагы биринчи кезектеги саясий милдеттердин бири жаңы шарттагы мамлекеттик түзүлүштө, башкаруу системасын, коомдук түзүлүштө, республиканын ички жана тышкы саясаттарын мезгил талабына

[¹] КР БМА... -Ф.350. -Оп.14. -Ед.хр. 7687. -Л. 3.

[²] КР БМА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2490. -Л.6-7.

[³] КР БМА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2490. -Л.6-7

[⁴] КР БМА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2490. -Л.104-149; -Ед. хр. 2393. -Л.223; Кыргыз Республикасынын Конституциясы. -Бишкек, 1993; Слово Кыргызстана. 7 мая 1993 г.; Кыргызская государственность в XX веке. -Бишкек, 2003. -С. 469-503.

шайкеш аныктоо керек эле. Мындай кадамдарды камсыздоо үчүн жаңы Конституция (Негизги мыйзам) иштелип чыгып, эл таразасына коюлуп, кабыл алынуусу милдет эле. Ошондуктан жогорудагы зарылчылдыкты эске алып 1990-ж. 27 октябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин XII сессиясы жаңы Конституциянын долбоорун иштеп чыгуу боюнча Кыргыз Республикасынын Президенти башында турган Конституциялык комиссия төзөлгөн. Аталган комиссия бир жарым жылдык мөөнөттө Кыргызстандын Конституциясынын биринчи долбоорун иштеп чыгып, жалпы элдик талкууга койгон. Үч айдан ашык талуунун жүрүшүндө долбоорго көптөгөн иштиктүү, натыйжалуу сунуштар, омоктуу ойлор, жүйөлүү сунуш-пикирлер айтылып, ММК жарыяланып, кеңири талкууланган. Эске алчу дагы бир жагдай мындан башка **Жогорку** Кеңешке дагы эки Конституциянын долбоорлору альтернативалык негизде сунуш кылынган. Алардагы айрым жоболор негизги Конституцияны иштеп чыгууда эске алынган.

Конституциянын долбоору Жогорку Кеңештин, бул жаңыча аталыш Конституцияга мурдагы Жогорку Советтин ордуна киргизилген, XII сессиясында талкууланып, 1993-ж. 5-майда кабыл алынган. Кыргыз Республикасынын Конституциясы Жогорку Кеңештин кабыл алуусунун натыйжасында,^[1] президенттин атайын жарлыгынын негизинде 1993-ж. 5-майынан баштап ишке киргизилүүсө бекитилген.^[2] Натыйжада дал ошол кездеги президенттин атайын жарлыгына ылайык 5-май жалпы элдик майрам катары белгиленип, жумуш күнү эмес, эс алуу катары келе жатат.^[3]

Кыргыз Республикасынын Конституциясы негизги мыйзам катары Кыргызстандын элинин эркине жана кызыкчылыктарына ылайык өлкөбүздүн коомдук түзүлүшүнөн жана саясатынын негиздерин аныктаган. Мындан

[1] КР БМА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2490. -Л.140.

[2] КР БМА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2490. -Л.117, 104-149.

[3] КР БМА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2490. -Л.117, 140-149.

тышкары бул документте республикзныи мамлекеттик органдарын тармактары такталып, алардын түзүлүшө жана ишмердиктери, атуулдардын укуктары менен милдеттери бекитилген.

Конституция Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) - укук туткан, динге негизделбеген **мамлекет катары** төзөлгөн эркин, көз карандысыз, биримдиктеги, демократиялык негизде курулган республика деп баса белгилеген. Кыргыз Республикасынын эли – эркиндиктин ээси жана Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин эгедери. **Конституцияга ылайык республика чыныгы эгемендүүлөктөн жана көз карандысыздыктын компоненттери - мамлекеттик желек, гимн, герб, бажы кызматы, алтын запасы, улуттук гвардия, улуттук валюта башкалары такталды.** Ошону негизинде Кыргызстан 1991-1996-жылдары көз каранды эместиктин чыныгы принциптерин турмушка ашыруу менен реалдуу эгемендүүлөккө карай сапар, жол баштаган.

Жаөы Конституциянын маабызын негизги эки принцип төзгөн:[¹]

1. бийлик бутактарынын бөлөнөшө; 2. элдик суверенитет.

Ошондой эле 1993-ж. Конституциянын бир катар өзгөчөлөктөрө болгон. Алар:[²]

1. Мурдагы кыргыз улуттук мамлекеттик курулуштун конституциялык тажрыйбасынын жыйынтыгы болду.

2. Ошол тажрыйбалар мезгил талабына жараша, заманбап, жаөы мамлекеттик куруу милдеттерине шайкеш маани-маабыз менен толукталды. Жаөы Конституция мурдагыларды көп жагынан толуктап, жаөычыл маанайды төзөп турганы көпчөлөктө канаатандырды.

3. Бөт дөйнө жөзөнө, эл аралык аренага мамлекеттин жаөы аталышы Кыргыз Республикасы, эл аралык мамилелердин, укуктардын субъекти катары жарыяланды.

[¹] Кыргыз Республикасынын Конституциясы. –Бишкек, 1993

[²] Абытов Б.К. Важные события на пути к независимости Кыргызстана//Известия вузов и сузов. №4. 2012 г. –С. 203.

4. 1993-ж. Конституциянын дагы бир өзгөчөлөгө жааы, эгемендүү Кыргызстандын турмушунда коомду **деидеологизациялоо, департизациялоо, десоветизациялоо, децентрализациялоо** процесси башталган. Ошол эле кезде 1993-ж. Конституцияда укуктук мамлекеттин, адамзаттагы мыкты баалуулуктар жана принциптер негиздери киргизилген.

5. Биринчи жолу мамлекеттин негизги мыйзамында жеке менчик ар бир адамдын укугунун негизги бөлөгө катары киргизилген.

6. Жааы Конституцияда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлиги өч бутакка: мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлиги бөлөнгөндөгө менен мурдагы Конституциялардан айырмаланган. Анткени мурдагыларда бөт бийликтер Советтердин колуна топтолгон эле.

7. 1993-ж. Конституцияда биринчи жолу бир партиянын өстөмдөгө жоюлуп, анын ордуна көп партиялуулук система киргизилген.^[1]

8. Бул жолку Конституциянын дагы бир өзгөчөлөгө мамлекеттин атуулдардын жеке эркиндигине, чыгармачылык жана ишкердүүлөктөгө активдүүлөгөнө кийлигишүүгө жол берилген эмес. Тетирисинче мамлекет, анын баардык органдары ар бир адамдын жеке укугун жана эркиндигин коргоого милдеттүү деп көрсөтөлгөн.

9. Конституцияда биринчи жолу конституциялык көзөмөлдө ишке ашыруучу жана жогорку сот органы катары Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту киргизилген.^[2]

Конституция Кыргыз Республикасын эгемендүү, унитардык, демократиялык республика катары жарыялаган.

Тилекке каршы ошол, *биринчи* этап болгон, 1993-ж. Баш мыйзамдан кийин өлкөбөз бир катар конституциялык реформаны баштан кечирди.

Экинчиси, 1996-ж. 10-февралындагы коюлган «Конституцияга өзгөртүүлөрдө жана толуктоолорду киргизүү» жөнөндөгө мыйзамдын долбоору боюнча

[1] Кыргыз Республикасынын Конституциясы (негизги мыйзамы). –Бишкек, 1993. -8-статья.

[2] Кыргыз Республикасынын Конституциясы... -82-статья; Абытов Б.К. Важные события ...–С. 201-202.

бөткөл элдик референдум бийлик бутактарынын ыйгарым укуктарын бөлөштөрүүгө багытталган.[¹]

өчөнчөсө, өлкө Президентинин 1998-жылдын 1-сентябрындагы «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдө жана толуктоолорду киргизуу жөнөндө» мыйзамдын долбоорун жалпы элдик талкуулоо» туралуу Кыргыз Республикасынын Президентинин №270 Указы менен байланыштуу.[²] Ага ылайык 1998-жылдын 17-октябрында аталган референдум өткөрөлөп, Конституция дагы бир катар өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Бул жолу Жогорку Кеңештин палаталарынын депутаттарынын саны жана структурасы өзгөртөлгөн. Тагыраак айтканда Мыйзам чыгаруу палатасында - 60 депутат, Эл өкөлдөр жыйынына - 45 депутат болуусу бекитилген. Ошону менен бирге, Мыйзам чыгаруу палатасынын 20% (15 орун) шайлоочулардын ишеним көрсөтүүсөнөн 5% ашык добуш берүү суммасынан өткөн саясий партияларга берилген. Эл өкөлдөр жыйынын депутаттыгына шайлануу өчөн, талапкерлер өз шайлоо аймактарында 3 жылдан кем эмес жашоосу керек болгон. Мындан башка депутаттык кол тийбестик институту (парламенттик иммунитет) киргизилген.

Төртүнчө Конституциялык реформа Кыргыз Республикасынын Президентинин 2003-жылдын 13-январындагы №8 «Кыргыз Республикасында референдум (жалпы элдик добуш беруу) өткөрүү тууралуу» Указы менен башталып, 2003-жылдын 18-февралындагы «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдө жана толуктоолорду киргизүү тууралуу» мыйзам 2003-жылдын 2-февралындагы референдумда кабыл алынган. Албетте бул жолку референдум да президенттин укуктарын кеңейтүүгө

[¹] Кыргыз Республикасынын Президентинин 1996-жылдын 3-январындагы «Бийлик бутактарынын ыйгарым укуктарын айырмалап чектүү тууралуу» Указы // Эркин Тоо; Конституция Кыргызской Республики. -Бишкек,1996 -С.51. Акунов А. Государственное управление Кыргызстана в транзитный период. Бишкек,1999. -С.111; Чиналиев У. Реализация принципа разделения властей в современном Кыргызстане. – Киев,1998. -С.23; Эркебаев А. 1990 год: приход к власти А. Акаева. – Бишкек, 1997 – С.44; Абытов Б.К. Важные события ...–С. 202-203.

[²] Кыргыз Республикасынын Президентинин 1998-жылдын 1-сентябрындагы №270 Указы // Эркин Тоо; Абытов Б.К. Важные события ...–С. 203

багышталган жана өлкө калкынын көпчөлөгө бул мыйзамды колдоп берген.[¹]

Эгемендүү жана көз карандысыз Кыргыз Республикасынын Конституциялык реформасынын уландысы, өнөгүүнөн *бешинчи* мезгили кыска мөөнөттө эки мыйзамды иштеп чыгуу жана кабыл алуу менен байланышкан. Алар Кыргыз Республикасынын Президентинин 2006-жылдын 9-ноябрындагы №180 «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдө жана толуктоолорду киргизүү жөнөндөгө» Указына[²] ылайык аты уйкаш мыйзам жана Жогорку Кеңеш тарабынан 2006 жылдын 15 январында кабыл алынган 2007-жылдын 15-январындагы №2 «Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнөндөгү» мыйзамы.[³] Аталган реформалык өзгөрүүлөр төмөнкөлөр болгон:

- Бул реформалык кадамдар 2005-ж. Март окуяларынан кийинки жаңы бийликтин тушунда болгон;
- Конституцияга өзгөртүүлөрдө жана толуктоолорду киргизүү мөөнөтү менен Конституциянын жаңы редакциясын кабыл алуунун мөөнөтү өтө жакын болгон;
- 2006-жылдагы Конституцияга киргизилген өзгөртүүлөргө ылайык жаңыдан бийлик органдарына гендердик тең укуктуулук киргизилип, аялдар менен эркектер бирдей укуктарга жана эркиндиктерге ээ болушуп, аялдардын бийлик органдардагы проценттик катнашы такталган;
- мамлекет тарабынан жарандын кош жарандыкка, бир эле мезгилде эки мамлекеттин жараны болуу укугу киргизилген жана мамлекет тарабынан таанылган;

[1] Эркин Тоо. 20-3-ж. 3-февраль

[2] Кыргыз Республикасынын Президентинин 2006-жылдын 9-ноябрындагы №180 «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдө жана толуктоолорду киргизүү жөнөндөгү» Указы // Эркин Тоо; Абытов Б.К. Важные события ...–С. 203.

[3] Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган 2007-жылдын 15-январындагы №2 «Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнөндөгү» мыйзамы // Эркин Тоо; Абытов Б.К. Важные события ...–С. 203.

- Жогорку Кеңеш беш жылга шайланган 90 депутаттан турган, алардын 50% кем эмеси пропорционалдуу система менен шайлануусу милдет болгон;
- Президент, адилеттүүлөк иштери боюнча Улуттук Кеңештин сунушу менен Жогорку Кеңешке Конституциялык соттун, Жогорку соттун, жергиликтүү соттордун милдетин аткарууга талапкерлерди көрсөткөн.
- Конституциянын жаңы редакциясында, Кыргыз Республикасында атуулдардын укуктары кеңейип, өлүм жазасы жокко чыгарылган.

Конституциялык реформанын *алтынчы* мезгилин Конституциялык соттун 2007-жылдын 14-сентябрындагы чечиминин, 2007-жылдын 21-октябрындагы бүткүл элдик референдумда кабыл алынган жана 2007-жылдын 23-октябрындагы "Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнөндө" мыйзамын кабыл алуу менен мөнөздөсөк болот.^[1] Акыркы жаңы редакцияга ылайык бир катар өзгөртүүлөр киргизилген. Алар:

- Президенттин ыйгарым укуктары Премьер-министрге, Жогорку Кеңешке өкмөттүн түзүлүүнө жана курамын бекитүүгө макулдук берүү укугу менен толукталган. Максат Президенттин бекитүүсүнө коюлган Өкмөттүн курамы менен Өкмөттөн түзүлүшү дал келүүсө керек. Экинчиси, Өкмөттүн түзүлүшү Жогорку Кеңеш тарабынан эмес, Президент тарабынан кол коюлган мыйзам менен жөнгө салынган;
- Президент Премьер-министрдин кеңеши менен жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын жетекчилерин дайындоого укук алган жана аларды ээлеген ордунан бошото алган. Демек Президент аткаруу бийлигин да толугу менен өз колуна алган;
- Өкмөттөн Президенттин алдында отчет берүүсү жана Президенттин алдында жоопкерчилиги көчөтөлгөн;
- Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктары, Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларын кылмыш-жаза жана административдик жооп-

[1] "Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнөндө" мыйзамы // Эркин Тоо. 2007-жыл 23-октябрь; Абытов Б.К. Важные события ...—С. 203-204.

керчиликке тартууга макулдук берүүсү менен толукталган. Мындан сырткары, Конституциялык соттун ыйгарым укугу болуп эсептелген, жергиликтүү соттордун судьяларын кылмыш-жаза жана административдик жоопкерчиликке тартууга макулдук берүү ыйгарым укугу Жогорку Кеңешке өткөн.

- Жаңы редакцияга ылайык, Премьер-министр Президентке Өкмөттөн (коргоо жана коопсуздук суроолору боюнча иш алып баруучу өкүлдөрүнөн сырткары) өкүлдөрүнүн талапкерлигин көрсөтө алуу мүмкүнчүлүгү киргизилген;

- Президент Өкмөттүн жана башка аткаруу органдарынын нормативдик-укутук актыларын токтотуу укугуна ээ болгон.

Жетинчи Конституциялык реформа 2010-ж. Апрель революциясы, өлкөнүн жаңы бийлигинин пайда болгонунан кийин. Жаңы саясий кырдаалдарга жараша жаңыча саясий система киргизилип, алар жаңыча мыйзамдык актыларды, өзгөртүүлөрдө жана өлкөнөн баш мыйзамын өзгөртүүнө талап кылган. Ошондуктан 2010-жылдын 27-июнунда ошол кездеги Убактылуу Өкмөт демилге кылып өткөргөн бүткүл элдик референдум аркылуу Кыргыз Республикасынын жааы Конституциясын кабыл алуу менен аяктаган.^[1] Бул 2010-ж. 27-июнунда референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынып, ошол эле күндөгө мыйзам менен колдонууга киргизилген азыркы учурдагы өлкөбүздүн Негизги мыйзамы. 2010-жылдагы жаңы Конституциянын өзгөчөлөктөрө төмөнкүлөр болгон:

- Кыргыз Республикасында жаңы башкаруу системасы паринципиалдуу жаңы мамлекет башкаруу формасы - парламенттик – президенттик башкаруу ыкмасы киргизилген;

- Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин ыйгарым укуктары кеңейип, өлкөнөн ички жана тышкы саясатынын негизги багыттарын тактоо,

[1] Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Бишкек, 2010; Абытов Б.К. Важные события ...–С. 203-204.

аныктоо, мамлекеттин Пръемер-министрин бекитүү, Өкмөттөн структурасын жана курамын бекитүү, укук органдарынын Улуттук Кеңешин бекитүү вазыйпасы жүктөлгөн;

- Жогорку Кеңешке шайлоо жалаң гана көп партиялуулук система аркылуу жөргөзүү милдет болгон.

- Бийлик бутактарынын мыйзам чыгаруу, аткаруу, сот бийликтерине ачык-айкын, так бөлүнүшү, мамлекеттик органдар менен жергиликтүү органдардын ыйгарым укуктарынын, милдеттеринин так бөлүнүшү менен айырмаланат;

- Президентке мамлекет башчысы милдети жөктөлүү менен анын укуктары кардиналдуу түрдө кыскарган. Президент эки мөөнөткө шайланууга тыйуу салынган, анын өз ыктыяры менен бүткүл элдик референдум өткөрүү укугу жоюлган.

Ошентип биз бүгүн эгемендүү Кыргыз Республикасынын жетинчи Конституциялык реформасынынын натыйжасы болгон 2010-ж. жаңы Конституциянын алкагында жашап жатабыз. Бул Конституциялык реформалар 20 жылдык көз карандысыздыктын, ал арадагы эки чоң социалдык толкундоонун, революциянын натыйжасында болгонун баса белгилөө абзел. Бекеринен 2010-ж. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын преамбуласында:

«Биз, куттуу Кыргызстандын эли, элибиздин эркиндиги өчөн канын төгүп, жанын берген баатырларды эске сактап; адам укугун урматтоону жана коргоону туу туткан эркин, демократиялык мамлекет кура тургандыгыбызды тастыктап; кыргыз мамлекеттүүлөгөн өнөктөрөп-өстөрүүгө, бекемдүүгө, анын эгемендүүлүгүн, элинин биримдигин сактоого бекем ишенгендигибизди жана майтарылбас эркибизди билдирип; укуктун үстөмдүгүн камсыздоо менен социалдык адилеттикти, теңдикти, элдин экономикалык бакубатчылыгы менен жыргалчылыгын жана руханий өнүгүшүн өргө сүрүүгө умтулуп;

ата-бабаларыбыздын тынчтыкта жана ынтымакта жашоо, табият менен таттуу болуу жөнөндө айткан ыйык осуятын туу тутуп, ушул Конституцияны кабыл алабыз» деп жазылган эмес.[¹]

Эгемендүү Кыргызстандын тарыхый өнөгүүсүндөгү **сегизинчи** бир жетишкендигибиз, жогоруда көрсөтүлгөн Конституциябызга ылайык биз улуттук мамлекеттик символдорубузду иштеп чыгып, Жогорку Кеңеш тарабынан бекитилип өлкөбүздө эл аралык аренада татыктуу көрсөтүп келе жаткан – Туу, Герб жана Гимнибизге ээ болдук.[²] Мисалы, Туу мамлекеттин өзгөчө атрибуту, символу катары дөйөнү дүңгүрөткөн улуу «Манас» эпосубузда жана башка баатырдык эпостордо кенен чагылдырылган. Дал ошол Манас бабабыз жөнүндөгө уламаларда кыргыз элинин туулары жөнүндө көптөгөн баалуу маалыматтар камтылган.

Ошол байыркы бабаларыбыздын салтын улап, кечээ жакында алган эгемендүүлүк, көз карандысыздыктын алгачкы жылдары Кыргыз Республикасынын расмий белгиси (символу) катары учурдагы эл аралык аренага, дүйнөгө кеңири таанымал кызыл туубуз атайын конкурстун негизинде тандалып, 1992-ж. 3-мартында Жогорку Кеңештин 8-сессиясында расмий белги катары кабыл алынып, ошол эле жылдын 5-мартында расмий түрдө Өкмөт үйүнүн үстүндө салтанаттуу көтөрүлгөн. Туунун авторлору Э.Айдарбеков, Б. Жайчыбеков, С. Иптаров, Ж. Матаев, М. Сыдыков.[³] Ошол жылдан баштап, мына 20 жылдан ашык убактан бери кызыл туубуз эл аралык аренада көтөрүлүп, мамлекетибиз, кыргыз улуту, жери жөнүндө кабар берип жүрөт. Демек, эгемендүү, көз карандысыз Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүндө жаңы маани-маңыздагы мамлекеттик белгилерге (символдорго) ээ болгону талашсыз. Алардын бири өлкөбөздөн туусу (желеги).

[¹] Кыргыз Республикасынын Конституциясы. –Бишкек, 2010. –С.1.

[²] КР БМСДА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед. хр.2393 – Л. 223-229; -Ед.хр. 2394. –Л.223-226; -Ед. хр.2452 – Л. 124, 324.

[³]КР БМСДА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед. хр.2393 – Л. 223-229; -Ед. хр.2452 – Л. 124, 324; Кыргыз Республикасынын ММК. 1992-ж. 3-5 март.

Кыргыз Республикасынын туусу (желеги) бир түстөгө кызыл материалда алтындай чачыраган күндүн нурунун алкагында биримдиктин, ынтымактын белгиси катары түндүк элеси түшүрүлгөн. Кызыл түс кыргыз элинин баатырдыгынан, тайманбастыгынан, эр жөрөктүүлүгөнөн жана элибиздин көз карандысыздыгы, эркиндиги үчүн күрөшүнөн кабар берет. Туунун ортосундагы түндүк менен айкалышкан күндүн нуру элибиздин, мамлекетибиздин биримдигинин, ынтымагынын белгиси. Күндүн нуру тынччылыкты, бакубатчылыкты, молчулукту жана байлыктын белгиси болот. Экинчи жагынан туубузда чагылдырылган күндүн кырк нуру кыргыздын кырк уруусунан: 15 оң канат, 15 сол канат жана 10 уруу ичкиликтер экенинен кабар берет. Ал эми түндүк кылым карытып, бүгүнкүгө чейин дөйөнөнү өзөнүн архитектуралык өзгөчө түзүлүшү менен таңдандырган - кыргыз үйүнүн, бактылуу үй бөлөнөн, тукум улоонун, муундардын ырааттуулугун, ошондой эле уруулардын ынтымагын, тыгыз байланышын, кыргыз элинин кенендигин, башка элдерге камкордугун, кайрымдуулугун туюндурат. Андан да кенен түшүнүктө түндүк ааламдын, жер шарынын элесин эске салат. Ошол биздин кызыл Туубуз, кыргыз мамлекетинин жүзү, расмий белгиси, маанилүү атрибуту.

Өз алдынча көз карандысыз мамлекет болуп калыптанып жаткан Кыргыз Республикасынын демократиялык процессти тереңдетүү, ачык-айкын саясат жүргүзүү жолунда дагы бир кандуу **тогузунчу** саясий, тарыхый окуя болуп Аксы окуясы кошулду. Албетте Аксы окуясы боюнча көптөгөн иликтүүлөр, тыянактар болгонуна карабастан биз ал кандуу окуянын жыйынтыгы жөнүндө сала кетүүнү чечтик.^[1] Расмий бийликтер менен Аксы элинин пикир келишпестиктеринин натыйжасында, саясий келишимге жетише албагандыктан, А. Бекназаровдун айынан 2003-ж. 17-18-март күндөрү Аксы районунун калкы менен куралдуу милиция отряддарынын ортосундагы кагылышуудан, анын натыйжасында чыккан ок атуудан 6 адам курман

[1] Слово Кыргызстана. 29 март 2003 г.

болгон. Алар К.А. Сапаралиев, С.К. Тагаев, Э.М. Четинбаев, С.Б. Үркүнбаев, Э.А. Умеалиев, М. Бекмуратов болушкан. Булардан башка ошол эле окуяда 22 адам жараат алып, ооруканага жаткырылган. Ошол кандуу окуядан кийин милиция кызматкерлери тарабынан мыйзамсыз түрдө 67 адам кармалып, камакка алынып, айрымдары А. Бекназаров тарабынан бошотулган.[¹]

Ошол Аксы окуяларынын чыгуусунун себептерин, анын натыйжасын иликтөө үчүн үч комиссия иштеген. Алар:

1. **Коомдук-саясий комиссия** – төрага Т. Тургуналиев, мүчөлөрү А. Абдирасулова, Б. Букашева, Б. Аракеев ж.б.

2. Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын **депутаттык комиссиясы** – А.Мамбеталиева, О.Дүйшеев, О.Малеванная, И.Исаков, Э. Булекбаев, Т. Сарпашев, Ө. Текебаев, А. Таштанбеков.

3. Президент А. Акаевдин атайын жарлыгына ылайык түзүлгөн **Мамлекеттик комиссия** – Н. Танаев, М. Абдылдаев, Г. Аалиева, Д. Абдуллаева, О.Бакиев, З. Жамашев, С. Жайчибеков, Т. Исмаилова, Х. Коргмазов, Ш. Медетбеков, Ш. Майчиев, Ж. Мавлянов, К. Осмонов, А. Сабиров, А. Сулайманов, Э. Төрөбаев, Б. Шерниязов, К. Кулназаров, И. Кадырбеков.[²]

Ар бир комиссия өз вазыйпаларын аткарып, өз жыйынтыктарын тиешелүү жактарга, ММК беришкен.

Кандай болсо да ошол Аксы окуялары Кыргызстан элинин тарыхында ташка тамга баскандай из калтырып, болочок – 2005- жылдын мартындагы 2010-жылдын апрелиндеги элдик көтөрүлүштөн, кыргызстандыктардын эркиндикке жана адилеттикке болгон умтулуусунун алгачкы кадамы катары тарыхта калды десек жаңылышпайбыз.

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын соңку тарыхынын **онунчу** олуттуу, тарыхый, саясий окуясы, кыргыз мамлекетинин тарыхында алгачкы жолу

[¹] Азаттык радиосу. 2003-ж. 17-март; Бекназаров А. Аксы ыйы – улут кайгысы. –Бишкек, 2010. -167-176-бб.

[²] Бекназаров А. Аксы ыйы... -239-б.

көп партиялуулук системанын пайда болуп, өнүккөндүгүндө. Дал ошол эгемендүү жана көз карандысыз Кыргызстандын тарыхында саясий партиялардын пайда болуусу жана өнүгүүсө 3 этаптан турганын бир катар тарыхчылар, саясат таануучулар тастыктап келишүүдө.[¹]

Кыргыз Республикасында көп партиялуулук системанын калыптанышын иликтеген окумуштуулардын ичинен биз үчүн айрыкча тарых илимдеринин докторлоруу, профессорлор З.К. Курмановдун, Б.К. Абытовдун тарых илимдеринин кандидаты Г.А. Анарбаеванын, иликтөөчү А.Анарбековдун пикирлери жөйлүү.[²] Алар аталган проблема боюнча алгачкылардан болуп өз пикирлерин, табылгаларын кеңири коомчулукка тартуулашкан. Зор тарыхый, саясий мааниге ээ саясий партиялардын өнүгүүсүн 3 мезгилге бөлүп караса болот: **1-мезгил** 1990 -2005-жылдар; **2-мезгил** 2005-10-жылдар; **3-мезгил** 2010-жылдан бүгүнкү кезге чейин. Көрсөтөлгөн мезгилдерде “Эркин Кыргызстан”- Эрк, «Асаба» Улуттук кайра жаралуу партиясы, «Ата-Мекен» социалистик партиясы, Кыргызстан социал-демократиялык партиясы, Кыргызстан Демократиялык кыймыл партиясы, “Кедей-кембагалдар партиясы» (1995), “Манас эл” руханий кайра жаралуу партиясы, (1995), Өнөр жай, айыл чарба кызматкерлеринин жана начар камсыз болгон

[¹] Чиналиев У. Политические партии Кыргызстана. - М.,1999. -С.68; Анарбеков А. Политические партии в Кыргызстане. -Бишкек, 1999; Акунов А. Многопартийность и демократия в Кыргызской Республике. Историко-политологический анализ. –Бишкек, 1999; Садыркулов М. Особенности развития партийной системы Кыргызстана на современном этапе //Политика и общество. -2000, №2; Ибраимов Т., Исакаева Г. Политические партии Кыргызстана. -Бишкек, 2000; Акунов А., Атокуров Э. К первым выборам депутатов ЗС ЖК КР по партийным спискам //Политика и общество. № 2. Бишкек: 2000.- С.144-156; Политические партии Кыргызстана (1991-2000 гг.). Справочник. Бишкек, -2000; Малабаев Б. Участие политических партий в выборах депутатов Жогорку Кенеша: проблемы и перспективы //Сборник научных трудов юридического факультета КРСУ. -Бишкек, 2001. -С.19-28; Абдылдаев С. Краткий анализ партий и прошедших выборов // Ориентиры и практика. -2001. -№ 4. -С.8; Фракции и депутатские группы в парламенте Кыргызстана. Бишкек: ПРООН, 2003. -С.42; Депутатские объединения в Жогорку Кенеше. Бишкек: ПРООН, 2003; Слово Кыргызстана. 2 декабря 2005 г., 24 октября 2006 г, 16 октября 2007 г.,; Вечерний Бишкек. 25 октября 2006 г., 27 марта 2007 г., Анарбаева Г.А. Становление и развитие партийной системы независимого Кыргызстана. – Ош, 2011; Абытов Б.К. Алаш не только казахская, но и кыргызская партия// Журнал «Тамыр» (Казахстан). №1, 07.09.2012. -С. 64-68

[²] Курманов З. Национальный партогенез: проблемы выбора, идентификации и развития//www. open.kg/ ru/ analytics; Его же. Парламентские выборы в Кыргызстане 2005 г. и крах политического режима А. Акаева Центральная Азия и Кавказ. -2005. -№ 3 (39). -С.9; Анарбеков А. Политические партии в Кыргызстане. - Бишкек, 1999; Абытов Б.К. Общественно-политические процессы марта 2005 г. В Кыргызстане //Вестник ОшГУ.№4, 2007. –С. 155-157. Ошол эле автор. «Алаш» не только казахская, но и кыргызская партия // Известия вузов и сузов. –Бишкек, 2010. №6. -С. 34-37; Анарбаева Г.А. Становление и развитие партийной системы независимого Кыргызстана. –Ош, 2011.

үй-бүлөлөрдүн кызыкчылыгын колдоочу партия (1996), Эмгекчи эл партиясы (1997), Кыргызстандын экономикалык кайра жаралуу партиясы (1998), Шаардыктар партиясы (1998), «Менин өлкөм» аракеттеги партиясы (1998), Кыргызской Республики кооператорлор партиясы (1999), Элдик биримдик жана макулдук партиясы (1999), Кыргызстан Коммунистик партиясы (1999), “Адилет” республикалык партиясы (1999), “Ар-Намыс” партиясы (1999), Кыргызстан Республикалык партиясы (1999), “Кайран-Эл” партиясы (1999) ж.б партиялар пайда болуп өз ишмердүүлүгүн башташкан^[1] Кандай болсо да ошол биздин саясий партиялар коомубуздун, мамлекетибиздин турмушуна активдүү катышууга белсенип, айрыкча Жогорку Кеңештин жана жергиликтүү Кеңештердин депутаттарын шайлоодо көбү ат салышып, саясий күрөшкө катышышты.^[2] Мунун өзү жакшы тарыхый көрүнүш экени талашсыз.

Саясий партиялар менен катар эле өлкөдө атуулдук коом – «гражданское общество» пайда болуп, өз нугунда өсүп-өнүккөнгө жетише алды.^[3] Алар да

[1] Политические партии Кыргызстана (1991-2000 гг.). Справочник. Бишкек, -2000; Анарбаева Г.А. Становление и развитие партийной системы независимого Кыргызстана. –Ош, 2011.

[2] О ходе подготовки и проведении выборов депутатов двухпалатного парламента... (октябрь 1994 г. – март 1995 г.). -Б.,1995; Чеботарев А. Выборы прошли. Что дальше? // Саясат, октябрь 1999. -С.34; Садыркулов М. Особенности процесса политической демократизации в Кыргызстане. Автореф. дис. ... канд. полит. наук. – Алматы, 2000; Вечерний Бишкек, 11 февраля 2000 г.; Кыргызская Республика. Выборы в парламент, 20 февраля и 12 марта 2000 г. Заключительный отчет Миссии по наблюдению за выборами ОБСЕ/БДИПЧ. – Варшава,2000. -С.9-13; Абдылдаев С. Краткий анализ партий и прошедших выборов //Ориентиры и практика. - 2001. -№ 4. -С.8; Мамытова Э. Проблемы становления политической оппозиции в Кыргызстане // Центральная Азия и Кавказ – 2000. – № 4 (10). -С.53; Выборы депутатов ЗС и СНП ЖК Кыргызской Республики – 2000... -С.354-355; Выборы депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики – 2000. Цифры и факты. – Б., 2001;

[3] Гражданское общество: истоки и современность. -СПб: Юридический центр Пресс, 2002; Артыкбаев М., Мамбеталиева Э. Гражданское общество (из опыта теоретико-методологического анализа // Политика и общество. -2001. – № 4 (8); Бектанова А. Институционализация гражданского общества в Кыргызстане. Автореф. канд. полит. наук. -Б., 2001; Иманалиев М. Демократические процессы в посткоммунистическом обществе // Демократические процессы в Центральной Азии: опыт и перспективы. -Б.,1998. -С.14-17; Жунусов А. Становление гражданского общества в Кыргызстане. Автореф. канд. полит. Наук. -Б., 2000 -С. 9; Гражданское общество, правовое государство и право // Государство и право. -2002. -№ 1; Сырдыбаев С., Тугельбаева Б., Чиналиев У. Структура гражданского общества в Кыргызстане // Сборник научных трудов юридического факультета КРСУ. – Б.,2003. – Вып 15. – С.123; Абытов Б.К., Боконова Г. Проблемы возникновения и развития НПО в суверенном Кыргызстане // Улуттук аё сезимд\л\к жана мамлекетт\л\к. – Ош, 2003.–С.42-45; Биримкулов Д. Неправительственные организации – основной элемент гражданского общества // Гражданское общество и НПО Кыргызстана: взгляд изнутри. – Б.: Интербилим, 2005. – С.68-70; Кыргызстан: Общая оценка состояния. – Б., 2001; Тимирбаев В. Станем ли мы гражданским обществом? Гражданское общество и НПО Кыргызстана: взгляд изнутри. – Б.: Интербилим, 2005.

эгемендүү Кыргызстандын коомдук, саясий жана тарыхый өнөгүүсүнө өз салымдарын кошо алышты.

Алардын ар бири өлкөбүздүн коомдук, саясий турмушуна өз деңгээлдерине жараша үлүшүн кошушуп, көп партиялуу системанын бутуна турушуна, өсүп-өнүгүшүнө өз дараметтерине, салмагына жараша салымдарын кошуп келишүүдө. Кезегинде көп партиялуу системанын калыптанышы, алардын натыйжалуу иш аракеттери өлкөбүздүн коомдук, саясий турмушунун жаңы нукта, мезгил талабына жараша өсүп-өнүгүшүнө өбөлгө түзөөрү талашсыз.

Эгемендүү жана көз карандысыз Кыргызстан тарыхынын кандуу, көптөгөн адамдардын өмүрүн кыйган, көбүн түбөлүккө майып кылган, шаар калкынын жана мамлекеттик ишканалардын мүлктөрүн өрттөп, жок кылган, эки элдин тарыхына кандуу так калтырган окуя 2010-жылдын июнь айындагы болгону да талашсыз факт. Бул кандуу окуя эки элдин ортосунда, адамдардын курман болушуна алып келген, этникалык чыр-чатактардын натыйжасы болгону чын. Тилекке каршы дароо эле өзбек эли, чет өлкөлүк ММК бул окуяны өзбектерге каршы геноцид деп жарыя кылып чыгышты. Бирок мындай этникалык чыр-чатактарды геноцид эмес, кыска мөөнөттөгү этносаясий маанидеги этникалык кагылыштар катары мүнөздөөгө болот деп тарых илимдеринин доктору, профессор Б.К. Абытов алгачкылардан болуп Ош окуясына баа берген.^[1] Улуттук геноцид болгон кезде бир эл бир жактуу көп жоготууга учурайт. Ал эми этникалык чыр-чатактарда эки жактан тең көп жоготуулар болот. Албетте ошол 2010-жылкы Ош окуялары бир катар кызыкдар иликтөөчүлөр, окумуштуулар, саясатчылар жана чет өлкөлүк журналисттер тарабынан анализделгенин да баса белгилей кетүү абзел.^[2]

[1] Абытов Б.К. Геноцид Кыргызстанда болгон эмес// Кыргыз туусу. 14, 17, 21 сентябрь 2010-ж. ошол эле макала. Ош жаёрыгы. 18, 25 сентябрь 2010-ж.

[2] Так кто же устроил резню на Юге? // Газета Дело № 01.07.2010; [Human write watch Доклад об июньских событиях в Кыргызстане](#) // Page of news and humanitarian projects in Central Asia. 21.07.10; Трагическое сте-

Анткенибиз бул кагылыштарда, айрыкча, 2010-ж. этникалык чатакта титулдук улуттун – кыргыздардын, титулдук эмес этникалык топтун – өзбектердин өкүлдөрү да жабыркашып, бир топ чоң жоготууларга дуушар болушту. Бул жерде кээ бир фактыларды эске алуу абзел:

- 1990-ж. да, 2010-ж. да кандуу окуялар дал ошол 20 жылдан кийин кайрадан **июнь** айына туура келип жатканы, ар түрдүү ойго салат. Белгилүү чекте эски ооруну чукуп, кайрадан карттанган жарааттарды күчөтүүгө атайын аракет кылган көчтөр байкалат. Айрыкча кээ бир өзбек улутунун лидерлери - К.Батыров, И.Абдрасулов, К.Абдуллаева ж.б. туура эмес жакка ондогон саналуу адамдары;

- эки жолу тең көп адамдар курман болгон. Экөөндө тең жоготуулар бир жактан өтө көп – кыргыздар тарабынан, экинчи жактан, өзбектер тараптан анча көп эмес болгон. Эки жолу тең кыргыз элинин уул кыздары көп курман болушканы, дайынсыз жоголгондору талашсыз факт. Ошол эле кезде өзбек улутундагыларда мындай фактылар катталган эмес;

- эки жолкуда тең өзбек элинин өкүлдөрүнүн алдын ала катуу даярданышканы, ок атуучу курал-жарактарды, жардыруучу заттарды - автоматтар, согуштук гранаталар, миналар, жардыруучу атайын заттарды, акыркы үлгүдөгү граната атуучу куралдарды топтоп, бензин куюлуп, азот салынган бөтөлкөлөрдө алдын ала даярдап, колдонууну үйрөтүп, КАМАЗ автоунааларын брондоп согушка ыңгайлаштырышканы, белгилүү максаттарды коюп, адамдын денесине жаракат келтирүүчө, көп убакта өлтөрүүгө шарт төзүүчө куралдарды алдын ала даярдашкан. Дагы кызыктуусу өзбек улутундагылар жык жайгашкан Нариман, Жийдалик, Кашкар кыштак айылда-

чение обстоятельств или кто заказал геноцид в Киргизии?// Белый парус. 29.06.2010; "Коммерсантъ" 29.06.2010; Пресса о событиях в Кыргызстане. Новые версии// ИА «24.kg»24.06.2010; Акаев А. Кыргызстан: События июня 1990 -го и июня 2010-го имеют одну и ту же причину// [Фергана.ru](#). 27.07.2010; [Отчет о работе межведомственной комиссии при Президенте Кыргызской Республики по стабилизации ситуации в г.Ош, Ошской и Джалал-Абадской областях. Ош, 2010.](#) Чындык кай тарапта: ЭАКтабы же бийликтеби? Агым 06.05.11; Потенциальные последствия отчета Международной независимой комиссии по исследованию событий на юге Кыргызстана в июне 2010 года // ИАЦ «Кабар», 09.05.2011. [Конфликт на юге в июне 2010 года был спровоцирован реваншистами и лидерами сепаратистов, - рабочая группа ГКНБ, МВД и Генпрокуратуры // АКИpress.](#) 07.06.2012; Кутуева А. Подольская Д. Июнь-2010. Два года спустя //ИА «24.kg». 11.06.2012.

рында, Фуркат, Амир Тимур шаарчасында атайын дзотторду даярдап, траншеяларды казышып даярдашканы, ал жакка кирүүчө жолдорду миналашып коюшканы кокустук эмес экендиги билинди;

- баса учурда аталган окуяларды тескөөчү атайын улуттук Комиссиянын билдирүүсүнө ылайык, ошол кандуу, коогалаңдуу окуяларга алдын ала даярданып, куралданып, кан төгүүгө демилгечилер дал ошол өзбек элинин өкүлдөрү экендиги жарыяланды;

- эң өкүнүчтүүсү кечээги эле июнь күндөрү өзбек туугандардын аттуу-баштуу инсандарынын, алардын туугандарынын үйлөрүнөн, ишканаларынан укук коргоо органдарынын текшерүү мезгилинде көп сандагы курал-жарактардын чыгышы. Өтө таң калтырганы, биздин өлкөнүн атуулдары болуп туруп, бизде жашап, билим алып, өсүп-өнүгүп алып, анан дал ошолорго ар тараптуу өбөлгө түзгөн мамлекетке, титулдук улутка каршы кандуу кадамдарга барганы. Анын натыйжасында алардын кимге, кайсы элге же мамлекетке каршы курал жарак топтошкону ачык айкын көрүнүп калды. Муну кандай түшүнсө болот? Ушундай кырдаал коңшулаш Кытайдагы уйгур, дунган, кыргыз, казахтарда, же Өзбекстандагы, Тажикстандагы кыргыздарда табылса ал жактын расмий бийликтери аларды чекесинен сылабасы белгилүү;

- мурда да, акыркы кандуу коогалаңды да өзбек улутундагылар алдын ала билишкен. Буга кынтыксыз далил катары алдын ала маалымдоолор көбү. Тагыраак айтканда 10-июндун түнү-саат 11-12 чамасында шаардын мечиттеринде азан айтылып атайын белги берилүүсү (*баса ошол «молдокелердин» аттары эмдигиче аталбай келгени, шаардык имам, өлкөнөн муфтияты, жада калса тиешелүү укук коргоо органдары аларды тактап, элге жарыя кылбаганы таң калыштуу*), буга чейин же андан кийин бир да жолу түнү азан чакырылган жок (*мусулманчылыкта түнү азан айтылбайт*), таңга жуук шаардын ар тараптарынан атайын ракеталар менен белги берилүүсү, махаллалардагы атайын жарык берүүчү ак боектор менен SOS белгилери ж.б. Көрсө ошол SOS белгилери менен өзбектер тыгыз жашаган махаллалар,

көчөлөр белгиленип, асмандагы согуштук учактар үчүн атайын белги болгон экен. Кызыгы аскердик учактарды кай жактан күтүштү экен. Мындай алдын ала болгон аракеттердин өзү жок эле дегенде эле мамлекеттин бөтөндүгүнө бүлүк салуу, коопсуздугун бөлгөндү жана ички биримдикке жик салуу сыяктуу максатын көздөгөнө айдан ачык болду.

- чыр-чатактын алгачкы эле күндөрү дүйнөлүк ММК аркылуу башка өлкөлөргө кыргыздарды мыкаачы, канкор, зордукчул эл катары көрсөтүүгө болгон аракет, адамдардын үрөйүн учура турган, коопсуздукка чоң бүлүк салган атайын монтаждалган видеороликтер, мыкаачылык менен өлтүрүлгөндүктө чагылдырган шумдуктуу фотосүрөттөр да өзүнүн терс катуу таасирин тийгизгени шексиз. Мындай маалыматтар эки элди элдештирүү үчүн эмес, ажырым кылып, кан төгүүлөргө атайын түрткөн материалдар болгону шексиз;

- негедир 1990-ж. да, 2010-ж. да эң алагачкы терс, чындыкты толук эмес жана бир жактуу (*өзбектердин пайдасына*) чагылдырган чет өлкөлүк журналисттер эң биринчи күндөн тартып эле толуп кетишкен. Алар мындай окуя болоорун кайдан билишти экен деп кызыккан адам жок. Дал ошол жергиликтүү бийликтер тарабынан аккредитацияланбаган журналисттер туура эмес, бир жактуу материалдарды дүйнөлүк ММК чыгаруу менен кыргыз элинин, расмий жергиликтүү бийликтердин абройуна шек келтиришти. Ошол такталбаган, бир жактуу материалдарды берген ММК өздөрүн жана алардын кабарчыларын эл аралык сотко берүү абзел. Этникалык чыр-чатактардын келип чыгуу себептерин иликтөөдө дал ушуларды эске алуу абзел.

Дагы бир эске алынуучу нерсе, ошол кыска мөөнөттүү, бир жагынан алдын ала тымызын даярдалып, бирок чыр чатакка эки жак, эки этнос тең активдүү катышып, кан төгөлүп, ар тараптуу чоң жоготууларга дуушар болсо аны бир жактуу улуттук геноцид деп атоого болбойт, мүмкүн эмес. Ошол кандуу окуялардын соңунда, эң алгачкылардан болуп өз пикирин айткан тарых

илимдеринин доктору, профессор Б.К. Абытовдун оюунда кандуу июнь окуялары геноцид эмес, этносаясий маңыздагы этникалык чыр-чатак. Демек, кыргыздар тарабынан өзбек улутундагыларга геноцид болду деген туура эмес.[¹] Мындай аракеттерди жалган жалаа жабуу, бет тырмачылык жана чагымчылык катары кароого болот.

Кыргыз Республикасында, анын ичинде Ош аймагында, жашаган өзбек калкынын чыныгы абалы кандай. Баарыбызга белгилүү болгондой, эгемендүүлүктүн алгачкы күндөрүнөн баштап эле Кыргызстан жалпыбыздын үйүбүз катары каралып, анын ичинде өзбек эли да биздин мамлекеттин басымдуу этникалык тобунун бири катары каралып, жалпы улуттук саясаттын алкагында алардын абдан чоң, ар тараптуу саясий, социалдык-экономикалык, маданий өнүгүүсүнө эң мыкты өбөлгөлөр түзүлгөнүн баса белгилеп кеткибиз келет.

Сөзүбүз курук болбосун үчүн кээ бир фактыларга кайрылалы. Мисалы ушул эле Ош шаарында, акыркы маалыматтарга таянсак 500 миңге жакын калк жашайт. Алардын 67% кыргыздар, 27% - өзбектер, 6% - башка улуттардын жана элдердин өкүлдөрү. Акыркы мезгилге чейин Ош шаарында өзбек калкына кызмат өтөгөн бир катар уюмдар, органдар, окуу жайлар ж.б. бар:

1. Ош кыргыз-өзбек университети (1994-ж. берки 16 жыл ичи аталган университеттин ректору өзбек улутунан болушкан);
2. ОшМУдагы Өзбек гуманитардык-педагогикалык институту;
3. ОшМУнун ӨГПИ алдындагы Өзбек элдик театры;
4. Бабур атындагы Өзбек академиялык музыкалык драмалык театры;
5. Эки Өзбек улуттук маданий борбору - Ош шаардык Өзбек улуттук маданий борбору, Ош областтык Өзбек улуттук маданий борбору (негизи Кыргызстанда 4 борбору бар - Бишкекте Өзбек улуттук маданий борбору

[¹] Абытов Б.К. Геноцид Кыргызстанда болгон эмес //Кыргыз туусу. 14, 17, 21 сентябрь 2010-ж.; Ошол эле автор жана макала // Ош жаёрыгы. 18, 25 сентябрь 2010-ж.

жана Жала-Абад областтык Өзбек улуттук маданий борбору. Бир эле өзбек эли үчүн бир мамлекетте 4 улуттук маданий борбор болушу кыйла эле аша чапкандык экени талашсыз;

6. Түштүк Кыргызстандын 8 районунда Өзбек улуттук маданий борборлору бар – Өзгөн, Кара-Суу, Ноокат, Араван ж.б.

7. Өзбек тилиндеги «Ош садоси» областык газетасы;

8. «Ош шамы» газетасынын өзбек тилиндеги бети бар;

9. Өзбек тилдүү «ОшТВ», «МезонТВ», «ДДД» телекомпаниялары;

10. ОшКӨУ алдындагы «Гранит» телестудиясы;

11. Өзбек тилдүү бети бар «Планета дружбы» газетасы (ОшКУУ);

12. Орус, кыргыз, өзбек тилинде чыккан «Ош альманахы»;

13. Араван Өзбек музыкалык драма театры;

14. Өзбек тилиндеги газеталар: «Мезон», «Сиесат».[¹]

Жогорудагылардан башка дагы бир баса белгилей кетчү жагдай түштүк Кыргызстандын аймагында бир күнүнө 148 саат көлөмдөгү өзбек тилиндеги ар түрдүү теле-радио каналдардын берүүлөрү бар. Түштүктүн райондорунда. Айыл кыштактарында коңшулаш Өзбекстандын эле 7 телекомпаниясы өз берүүлөрүн күнүнө берип турат. Мисалы, «Ташкент-1,2», «Яшлик», «Яшлар», «МТВ», «НамТВ», «АнТВ», «МаргТВ», «КоконТВ» ж.б. Экинчи жагынан, Кыргызстандын аймагында, адистердин айтуусунда 18 радио-теле-трансляциялоочу станциялар өзбек тилиндеги берүүлөрдө өткөрөт. Бүгүнкү көндө алардын 9 тынымсыз иштөөдө.

Ошол эле кезде Ош, Кара-Суу, Өзгөн, Араван, Ноокат, Ала-Бука ж.б. райондордо жашаган калк кыргыз тилиндеги радио-теле берүүлөрдө көрө алышпайт. Белгилүү чекте бул информациялык үстөмдүк болуп калганы байкалат.

[¹] Абытов Б.К. Геноцид Кыргызстанда болгон эмес // Кыргыз туусу. 14, 17, 21 сентябрь 2010-ж.; Ошол эле автор жана макала // Ош жаёрыгы. 18, 25 сентябрь 2010-ж.

Орто билим жана мектепке чейин тарбия берүү багытында да өзбек эли үчүн мыкты шарттар түзүлгөн. Ош облустук мугалимдердин билимин өркүндөтүү институнун малыматы боюнча Ош областындагы мектептердин жалпы саны 529 болуп, аларда 16884 мугалим эмгектенсе, алардын 59 мектебинде окутуу өзбек тилинде жүргүзүлөт, ал эми эмгек жамаатынын саны 2121 барабар. Ошол эле кезде окутуу кыргыз-өзбек-орус тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин саны – 33, мында иштеген мугалимдердин саны - 2022. Демек областтын мектептеринин дээрлик 20% окутуу өзбек тилинде жүргүзүлөт. Ош областы боюнча мектепке чейинки балдар бакчасынын саны 167 болсо, алардын 15 тарбиялоо өзбек тилинде жүргүзүлөт.[¹] Ош шаарындагы 29 балдар бакчасынын 4 өзбек улутундагылар жетектейт. Тагыраак айтканда, акыркы 2009-2010-окуу жылында Ош шаарында баардыгы болуп 57 мектеп болуп, аларда 53.628 окуучу болсо, анын ичинде:

- 14 мектебинде окуу кыргыз тилинде жүргүзүлөт (8459 окуучу);
- 14 мектепте окуу өзбек тилинде (11921 окуучу);
- 9 мектепте окуу орус тилинде (8371 окуучу);
- 9 мектепте окуу кыргыз-орус тилинде (9990 окуучу);
- 8 мектепте окуу өзбек-орус тилинде (10458 окуучу);
- 1 мектепте окуу кыргыз-өзбек тилинде (316 окуучу);
- 2 мектепте окуу кыргыз-өзбек-орус тилинде жүргүзүлөт (2347 окуучу).

Салыштыруу иретинде белгилей кетсек Кара-Суу районундагы 129 мектептин - 40 өзбек тилинде окуткан мектептер, Өзгөн районундагы 93 мектептин - 7, Араван районундагы мектептердин - 24, Ноокат районундагы мектептердин - 18 мектебинде өзбек тилинде окутушат.[²]

[¹] Ошол эле макалада.

[²] Абытов Б.К. Геноцид Кыргызстанда болгон эмес // Кыргыз туусу. 14, 17, 21 сентябрь 2010-ж.; Ошол эле автор жана макала // Ош жаёрыгы. 18, 25 сентябрь 2010-ж.

Дагы бир эске алуучу жагдай Ош шаарындагы, областтагы кээ бир ишканалар боюнча көрсөткүчтөрдө өзбек улутундагылар кыйла басымдуулук кылат. Мисалы:

- Ош областтык бириккен орукананын орто билимдүү жана кошумча медициналык кызматкерлеринин (техперсонал) 80% жакыны өзбечкалар болсо, дарыгерлердин 50% ашыгы өзбек улутундагылар;

- Ош шаардык ооруканасынын орто билимдүү жана кошумча медициналык кызматкерлеринин (техперсонал) медициналык кызматкерлеринин 60%, дарыгерлеринин 40% ашыгы өзбек улутундагылар.

Мына ушундай шарттар түзүлгөнүнө карабастан өзбек эли өздөрүнүн кээ бир улуттук сепаратистеринин, ашынган улутчул өкүлдөрүнүн тилине кирип 2010-ж. Ош окуяларына кириптер болушту.

Улуттук азчылыктар, алардын ичинде биринчи иретте өзбек эли үчүн кандай мыкты шарттар түзүлгөнүн баса белгилеп кеткибиз келет. Мисал үчүн, коңшулаш республикаларда ошол аталган мамлекеттин атуулдары болгон, ошол мамлекеттердин улуттук азчылыгын түзгөн кыргыздар үчүн ушундай шарттар бар бекен? Биз билгенден биздин мамлекеттегидей улуттук азчылыктарга камкордук ал жактарда дээрлик жокко эсе.

Ош окуясы боюнча ведомстволор аралык мамлекеттик комиссиянын маалыматтары боюнча июнь коогалаңында баардыгы болуп Ош шаарында, Ош, Жалал-Абад областарында 393 адам курман болгон, булардын 292 дароо эле моргго жеткирилгендер.^[1] Ошол эле кезде Ош шаарында, Ош, Жалал-Абад областарынан 2010-ж. 1-сентябрына баардыгы болуп 54 адам дайынсыз жоголгон.^[2]

Кээ бир маалыматтар боюнча ошол Ош, Жалал-Абад кандуу окуяларында баардыгы болуп 2.327 адам жабыркаган. Алардын 1.086 ооруканаларга жаткырылып атайын дарылоодон өтсө, 1.242 адам амбулаториялык жардам

[1] Отчет о работе межведомственной комиссии при Президенте Кыргызской Республики по стабилизации ситуации в г.Ош, Ошской и Джалал-Абадской областях. –Ош, 2010 г., сентябрь. –С. 7-8.

[2] Там же. –С. 7.

алышкан. 2010-ж. 25-августуна расмий түрдө 385 каза болгон адам катталган, алардын 329 таанылган, таанылбаган адамдардын туугандарынан ДНК экспертизага ткандары алынып Россияга, Кытайга жөнөтөлгөн.

Баардыгы болуп 13-июндан 25-августка чейин 119 адам дайынсыз жоголду деген арыз түшсө, алардын 41 толук дайынсыз экени такталган.[¹]

Жабыркагандардын 91,7% эркектер, 7,5% аялдар, 1,0% балдар. Адамдар алган жаракаттар мүнөзү боюнча төмөнкүчө: 52% ок атуучу куралдардан жаралангандар, 16,5% миздүү, учту куралдар менен кесилген, тешилгендер, 6% көйгөндөр, 18% баштан травма алгандар, башка жаракат алгандар 7,5%.²

Дагы бир маалыматтарда түштүк чөлкөмөндөгү кандуу окуялардан 2010-ж. 22-июнуна карата 214 адам курман болгон, ооруканаларга барбастан моргго 133 адамдын денеси жеткирилген, медициналык жардамга 2137 адам кайрылган, алардын 992 ооруканаларга жаткырылган, 1139 адам амбулаториялык жардам алган, 453 жеке үйлөр, особняктар 166 магазиндер жана соода түйүндөрү, 6 базар, 6 ар түрдүү ишканалар, 100 ашык ашканалар, жеке ишканалар ж.б. таланып-тонолгон, талкаланып, жок кылынган.[³]

Албетте Ош окуясы эгемендүү Кыргызстандын кандуу окуясы катары өз алдынча иликтене турган тарыхый, саясий маселе. Ошондуктан биз учкай гана кеп козгодук. Толугу менен иликтүү алдыдагы мезгилде, келечек муундагы иликтөөчүлөрдүн, тарыхчы, саясат таануучулардын милдети.

Демек, Конституциялык реформалардан, саясий партиялар, атуулдук коомдордон, саясий кризистерден башка да олуттуу тарыхый, саясий оюндар болгону талашсыз. Албетте алардын алдыңкы сабында ошол эгенмендүүлүк жылдарынын ар кайсы мезгилдериндеги коомчулукту ойго салып толкундаткан окуялар, Аксыдагыдай кандуу кагылышуулар, саясий кризистер болгон. Айрыкча социалдык келишпестиктер, алардын

[¹] ИА ИА «24 kg». 25 августа 2010 г.

[²] ИА «24 kg». 19 августа 2010 г.

[³] <http://www.ferghana.ru> 24.06.2010

антыйжасында кыргыз эли эки жолку революцияны, мамлекеттик төңкөрүштө, саясий бийлик алмашууну баштан кечирди.

Биз 2005-ж. Март окуяларына жана 2010-ж. Апрель революциясына өзүнчө бапта жана тиешелүү бөлүктөрдө атайын иликтөө жүргүзөөрүбүздү эске алуу менен ушул бөлүктө жыйынтыктайбыз.

Ошентип, эгемендүүлүк жылдардын алгачкы мезгилинде 1990-2005-жж. кыргыз элинин тарыхый өнүгүүсүндө төмөнкүдөй улуттуу окуялар, натыйжалуу иш аракеттер болду:

- Биринчи жолу Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары колдонуу жөнүндө тарыхый, саясий чечим чыкты;
- Алгачкы жолу кыргыз коомчулугунда, улуттук мамлекетинин саясий тарыхында Президенттик институт киргизилди;
- Өткөөл мезгилде тарыхый, саясий вазыйпасын толук аткарган Кыргыз ССРинин жана Республика Кыргызстан, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин XII чакырылышынын депутаттары өз ишмердүүлүктөрүн улантып, өлкө тарыхында ташка тамга баскандай из калтырды;
- Эгемендүүлүк жана көз карандысыздык жөнүндөгө **Декларациялар** жарыяланып, Кыргызстан эл аралык мамилелердин субъектиси катары, жаңы шарттарда дүйнөлүк аренага чыкты;
- Кыргыз тарыхында биринчи жолу улуттук валюта киргизилди;
- Биринчи жолу мамлекеттин, өлкөнүн баш мыйзамы **Кыргыз Республикасынын Конституциясы** кабыл алынды. Ага улай эле эгемендүүлүк жылдары Конституциялык реформалар бир нече этапта ишке ашты;
- Кыргыз Республикасын бүт дүйнөнүлүк аренага тааныткан өзүбүздүн улуттук өзгөчөлүгүбүз камтылган, мамлекеттик символдорубузга – **Герб, Туу, Гимнге** ээ болдук;

- Кыргыз мамлекетинин тарыхында алгачкы жолу зор тарыхый, саясий жетишкендик катары көп партиялуулук системасы пайда болуп, өнүккөндүгүн турмуш көрсөттө;
- Эгемендүү Кыргыз Республикасында алгачкы жолу атуулдук коом – «гражданское общество» пайда болуп, кыска мөөнөттө өсүп-өнүккөнгө жетишти;
- Кыргыз Республикасынын жалпы эли 2003-ж. март айында кандуу Аксы окуясын баштан кечирди. Анын себептери, натыйжасы жана расмий бийликтерге сунуштары бир эле мезгилде иштеген үч комиссиянын маалыматтарында чыагылдырылды;
- Ош шары, Ош, Жалал-Абад облустарында кыска мөөнөттөгү этносаясий маанидеги этникалык кандуу кагылыштарды баштан кечирдик. Баса белгилей кетчү жагдай бул геноцид эмес, этносаясий маңыздагы этникалык чыр-чатак.
- Кыргызстандын эгемендүүлүк жылдарындагы конституциялык реформанын жыйынтыгы катары 2010-ж. Кыргыз Республикасынын жаңы баш мыйзамы – Конституциясы кабыл алынды.
- Көптөгөн изденүүлөр, талаш-тартыштар, өзгөрүүлөрдөн кийин Кыргыз Республикасынын парламенттик институту калыптанды;
- Республика авторитардык режимден эки элдик революциядан кийин парламенттик – президенттик башкаруу ыкмасын өттү;
- Өлкөдө саясий, социалдык-экономикалык стабилдүүлөк орноду.

§1.2. МАРТ ОКУЯЛАРЫ: КООМДУК, САЯСИЙ ТУРМУШТУ ТРАНСФОРМАЦИЯЛООНУН АЛГАЧКЫ КАДАМЫ КАТАРЫ

Тегин жерден үстүбүздөгү жылдын 24-мартында, 2005-жылдын 24-мартындагы элдик көтөрүлүштүн тогуз жылдыгына байланыштуу Президент А.Атамбаев кайрылуу атайын Кыргызстан элине кайрылуу жасап, ошол окуяны баса белгилеген эмес. Өлкө Президентинин кайрылуусунда төмөнкүлөр айтылган:

«Урматтуу мекендештер! Тогуз жыл мурда, 2005-жылдын 24-мартында Кыргызстандын эли көтөрүлөшкө чыккан. Адилетсиздикке жана уурулукка, мыйзамсыздыкка жана зомбулукка каршы көтөрөлгөн. Жогорку Кеңешке шайлоо учурундагы одоно мыйзам бузуулар, ыплас аракеттер элдин кыжырын келтирип, чечкиндүү кадамга барууга мажбур кылган. Ал күндөрдө ар бирибиздин жүрөгүбүздө чоң үмүт жаралган. Жамандыктын бардыгы артта калды, мындан ары Кыргызстанда үй-бүлөлүк-кландык башкаруу кайталанбайт деп үмүттөндүк. Тилекке каршы, көп узабай элдин үмүтү акталбай калгандыгы анык болду. Элдин жеңиши уурдалды. Бир жексур режим экинчиси менен алмашылып гана калды. Эгерде элдин кызыкчылыгына чыккынчылык жасалбаганда Кыргызстан ошондо эле бутуна бекем туруп, жарандарына татыктуу жашоону камсыздоого жетишмек. 2010-жылдын апрелиндеги жоготуулар, июнундагы трагедия болмок эмес.

Аксы окуялары жана 2005-жылдын мартындагы элдик көтөрүлүш кыргызстандыктардын эркиндикке жана адилеттикке болгон умтулуусун далилдеди. Муну биз эч качан эстен чыгарбайлы! Кыргызстандын жаркын келечегин куралы! Биргелешип элибизге бейпил жана бакубат жашоо камсыздайлы! Жараткан тилегибизди кабыл кылсын! Элибизди, жерибизди колдосун!».[¹]

2005-ж. өлкөдөгү коомдук-саясий кырдаал, социалдык-экономикалык абал курчуп ошол кезге кеңири кулач жайган мамлекетти авторитардык, үй-бүлөлөк башкарууну кыйратып, саясий өнүгүүнү, багытты түп-тамырынан бери өзгөртүп, саясий системанын чыныгы демократиялык нукка бурууга толук шарттар түзүлгөнү көпчүлүккө маалым. 2005-жылдын март күндөрү болгон саясий тирешүүнүн, анын натыйжасындагы элдик көтөрүлүштүн бир катар саясий жана социалдык-экономикалык себептери болгону талашсыз факт. Ал эми Жогорку Кеңешке шайлоолор болгону толкуп турган эл масса-

[¹] Баракелде. 24-март 2014-ж.; Баардык ММК 24-27-март 2014-ж.

сын чечкиндүү саясий кадамдарга баруусуна төрткө болуп калды.

Ошол март окуяларына алып келген бир катар себептерди баса белгилей кетүү абзел:

- Мурда демократия аралы болгон Кыргызстанда ХХІ кылымдын башында тунгуч президентибиз А. Акаевдин абсолюттук бийлигинин орношу. Биринчи президент эч коркпостон, чочубастан эле Конституциянын көптөгөн статьяларын өзүнө, өз бийлигине жана кызыкчылыктарына жараша өзгөрттүрүп алган. Мунун өзү акыры анын бийлигинин кыйрашына алып келди.

- Эң негизги себептердин бири ошол кездеги президент А. Акаевдин элди алдап үчүнчү мөөнөттөн кийин дагы президент болуп калууга ар түрдүү шылтоолорду издеп, кандай болсо да өз милдетинин мөөнөтүн узартуу жолун издеп калган аракети болду. А. Акаев саясий бийликти башка бирөөгө, башка күчтөргө өткөрүп берүүнө каалабады. Бир нече жолу элди, керек болсо эл аралык аренада 2004-жылы июль айында АКШ Мамлекеттик катчысы Ричард Армитэдж менен болгон жолугушууда президенттик бийликте калбаймын деп убада берген. Ошол 2005-ж. октябрь айында А. Акаев президенттик посту таштайт деп ишенээрин АКШнын Мамлекеттик департаментинин катчысы Адам Этели да баса белгилеген.¹ Бирок ал жолугушуулардан кийинки иш аракеттер президенттик мөөнөттө узартууга багытталып калганы, анын коомчулукту ачыктан-ачык эле алдай баштаганы билинип калды. Буга мисал иретинде анын кол алдындагы «бөрк ал, десе баш алган» кошоматчылары тарабынан атайын уюштурулган бир катар расмий сунуштар, элдин атынан А. Акаевдин президенттик мөөнөтүн узартуу боюнча өтүнүчтөр болду. Тагыраак айтканда Бишкектеги Ишкерлер конгресси алгачкылардан болуп А. Акаевдин бийлик мөөнөтүн узартуу өтүнүчүн айтып чыгышты. Ага удаа эле 2005-ж. 14-февралынан баштап Ошто «Жети түс» фирмасынын жетекчиси А. Сатыбаев, Ош филармониясынын

[¹] АКИpres. –Бишкек, 2005 год 16 марта.

директору, Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген артисти Ш. Садыбакасовалар А. Акаевдин президенттик мөөнөтүн узартуу боюнча демилге көтөрүп, керектүү болгон добуштун үчтөн биринен көп бөлүгүн топтоп, иштиктүү аракеттерди баштаган.[¹]

Албетте булар жогору жактан даярдалып, эл арасына «жеткирилген» саясий оюн экени талашсыз. Мындай «эл атынан өтүнүчтөр», А. Акаевдин өзүнүн, жакындарынын, бийликтеги өнөктөштөрүнүн теңирден тескери жоруктары, конституциялык укуту бузуулары, жаңы мөөнөткө ачыктан ачык аракет кыла баштаганы, коомчулукту, элди, саясий көчтөрдө кыжырдантты. А. Акаевдин «саясий фокусу» катары элди, коомчулукту бир эмес көп жолу алдап, өз сөзөнө турбай, бийликке – президенттикке кайрадан умтулуп, чечкиндүү аракеттерди кыла баштагандыгында. Бул таризде ал мурдагыдай эле же конституциялык реформа, же бүткүл элдик референдум жолу менен өз бийлигин сактап калууну көздөп калганы малым. Анын мындай аракеттери президенттик бийликтин кризисинин, элдик толкундоолордун, анын натыйжасындагы элдик төңкөрүштүн негизги себеби болду.

- 1990-жылдан 2005-жылга чейин президенттин мамлекет башчысы катары укуктарынын уламдан улам кенейиши, анын баардык бийликтерден жогору турушу, саясий проблемаларды чечкени менен жер-жерлердеги аткаруу бийлигинин алсыздыгына, эч нерсени чече албаган укуксуздугуна алып келип. Кыска мөөнөттө аткаруу бийлигинин тез-тез алмашуусуна алып келди. Мисалы, 1990-жылдан 2005-жылга чейин Өкмөт 10 жолу алмашылды, 8 премьер-министр алмашты, ар бир өкмөттөн орточо мезгили 1 жылга жакын болгон. Президент Өкмөткө, аткаруу бийлигине эркиндик, өз алдынчалык берген жок, аны каалаган да эмес. Президент баардык бийликти өз колуна топтоого, узурпациялоого, саясий, экономикалык жана социалдык маселелерди өзү каалагандай чечүү аракетинин үстүндө болду. Мындай

[¹] Молдалиев О. Мартовская революция в Кыргызстане: первые уроки // Мартовская революция Кыргызстане: шаг вперед или два шага назад. – Б., 2005. – С.20

жоруктар анын оппоненттерине эле эмес, кеңири эл массасына да жакан эмес.

- Жогорку жана жергиликтүү бийлик органдарынын, айрыкча аткаруу бийликтеринин алсыздыгы, бийлик органдарынын баардык деңгээлдеринин коорупцияланышы, экономиканын деградацияга туш болушу жана анын тереңдеши, этникалык карым-катнаштардын татаалдашы, жаштардын социалдык маанидеги келечегинин жоктугу.

- Кыска убакыт ичинде А. Акаевдин мурдагы үч мөөнөттөгү элдин чексиз ишенимин жоготушу, март элдик көтөрүлүшүнүн алдында алардын суу буусундай тез жок болушу, кечээки ар тараптуу, ынтымаксыз көчтөрдөн бирдиктүү оппозициялык күч катары кыска мезил ичи биригиши, алардын аракетинин натыйжасында жаңы багытка кадам таштоонун башталышы, расмий бийликтердин элдин талаптарын, суроо-жообун жана мөдүүсүн аткара албай калганы, ошондой эле өлкө өнүгүүсүнүн жаңы мүмкүнчүлүктөрөнүн пайда болушу себеп болду.

- Расмий бийликтердин чабалдыгы, ага жараша оппозициялык күчтөрдүн арбын аракеттери, башка республикалардагы түстүү революциялардын алардын иш-аракеттерине таасири, тышкы күчтөрдүн ички турмушубузга, саясатыбызга аралашуусунун күчөшү.

- Авторитардык бийликтин, бир үй-бүлө мүчөлөрү жана президенттин өтө жакын адамдары ээлеген бийлик органдарынын элден алысташы. Мамлекетте үй-бүлөлүк диктатуранын, үй-бөлөлүк башкаруунун орношу, расмий бийликке А. Акаевдин аялы Майрам Акаеванын, баласы, кызынын, күйөө баласынын жана көптөгөн туугандарынын кийлигише башташы себеп.^[1] Чынында эле А. Акаевдин бийлигинин акыркы жылдары анын жана аялынын көптөгөн туугандары ар түрдүү мамлекеттик кызматтарды ээлешип, бийлик маселелерине киришип, өз алдынча кадрдык маселелерди чече баштаганы көпчүлүктү нааразы кылган. Мисалы, А. Акаевдин агасы «Кемин»

[1] Бешимов Б. Центральная Азия: Борьба за энергоресурсы, свободу и безопасность. Институт общественной политики. Бишкекское бюро. 12 августа 2009. –С. 2; De факто. 26 марта 2008; [24.kg](#). 27 марта 2008.

улуттук паркынын жетекчиси болгону менен кадр саясатына өз таасирин тийгизип турган. М. Акаеванын бир синдиси Адистер боюнча мамлекеттик агенттиктин статс-катчысы, экинчиси А. Сакишева Талас областынын губернаторунун орун басары болуп Таластагы "Дан-Азык" ун комбинатын көзөмөлдөп турган, үчүнчү синдиси Ыссык-Көл областынын губернаторунун орун басары болуп, көл кылаасынын кадр маселелерин көзөмөлдөгөн. Анын агасы А. Шамбетов деген эң ири «Ош базарын» тескеп турса, дагы бир иниси Германиядагы элчиликтин кеңешчиси, дагы бир синдиси Москвадагы элчиликтин 2-катчысы болгон. Алардын жээндеринин бири «Манас» аэропортун толук көзөмөлдөп турса, дагы бири ТИМ консулдук башкармалыктын башчысы, дагы бирүү Бириккен Араб эмираттарынын генералдык консулу болгон.[¹]

- А. Акаевдин бийлигин кризиске, саясий тунгуюкка алып келген дагы бир себеп анын кызы Б. Акаева башында турган «Алга Кыргызстан!» президенттик саясий партиясынан басымдуу көпчүлүгү өткөн Жогорку Кеңештин депутаттары аркылуу болочок президенттик шайлоого өз кудуретин бекемдөө аракети.² Өз бийлигин бекемдөөдө эч нерседен кайтпаган жана уялбаган президент ошол чакырылыштагы Жогорку Кеңешке «Алга Кыргызстан!» саясий партиясы аркылуу өзүнө өзгөчө берилген чиновниктер эле эмес, жакын туугандарын, үй-бүлө мүчөлөрүн киригизгени элди, кыргыз коомчулугун иренжитип, абдан нааразы кылган. Сөз бир эле мезгилде аракеттеги президенттин кызы - Б. Акаеванын, уулу - А. Акаевдин жана аялы М.Акаеванын көптөгөн туугандарынын ар түрдүү чөлкөмдөр аркылуу парламентке келиши.[³] Иштеп жаткан президенттин бир эмес, эки баласынын Жогорку Кеңешке депутат болуп келиши бизде эле эмес,

[¹] Дом, который построил Акаев //Моя столица – новости. 6 февраля 2005 г.

[²] АКИргes. –Бишкек, 2005 год 16 марта; Кабар –Бишкек, 28 февраля 2005 года.

[³] Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности. -Бишкек, 2007. –С.263-265; Выборы депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. Цифры и факты. 2005. -Б., 2006. – С.349; Дом, который построил Акаев //Моя столица – новости. 6 февраля 2005 г.

дүйнөлүк тарыхта болбогон окуя.[¹] Мунун өзү эле элде көптөгөн нааразычылыкты туудурганы шексиз.

- Расмий бийликтердин, президент А. Акаевдин акыбалын оордоткон кырдаал, анын абдан жакын адамдарынын бири, президенттин пресс-катчысы А. Сегизбаевдин таркаткан жарыясы: «...Оппозиция президентти өз милдетинин, вазыйпасынын мөөнөтүн узартуу үчүн дагы бир референдум өткөрүүгө мажбур» - деп «аюдай кылган кызматы» болду (медвежья услуги).[²] Бул жарыя өтө чоң жаңылыштык эле.

- Республикадагы пайдалуу объектер (завод-фабрикалар, базарлар ж.б.) бийликтегилердин жана алардын жакындарынын менчигине айланып, калктагы социалдык ажырым тереңдеди. Мамлекеттин башындагылар өз кызыкчылыктарын жалпы элдик кызыкчылыктан жогору койуп алышы.

- 2005-ж. март окуяларына алып келген себептердин дагы бир олуттуусу президенттин үй-бүлөсүнүн мамлекеттик каржылык үстөмдүгү жана бүткүл каржылык системаны өздөрү ээлеп алгандыгы болду. Көпчүлүккө маалым болгондой А.Акаевдин үй-бүлө мүчөлөрү көптөгөн кирешелүү эле тармактарды эмес, мамлекеттик стратегиялык мааниге ээ объектилерди да ээлеп алышкан.[³] Президенттин аялы «Мээрим» эл аралык фонду аркылуу миллиондогон акча чогултуу ыкмасын иштеп чыгып, ал аркылуу өздөрүнүн каржылык маселелерин чечип келишкен. Мындан башка М. Акаева "Берекет Гранд" сода борборун, "Континент" рекламалык фирмасын (билборддорду орнотуучу) көзөмөлдөгөн.

Президенттин кызы Бермет Акаева "Интраком Дженерал Машинери" компаниясынын директору болуп иштеп, бүткүл өлкөгө келчү жана өлкөдөн сатылуучу аба-суу транспортторунун жабдыктарын, тетиктерин сатууну, жаңы химиялык жана аскердик технологияларды соодалоону өнөкөт кылып 2003-ж. чейин Женевада жашап турган. Мындан башка абдан көп

[¹] Ошол эле эмгектерде.

[²] АКИpres. –Бишкек, 2005 год 16 марта.

[³] Дом, который построил Акаев //Моя столица – новости. 6 февраля 2005 г.

кирешелүү Кыргызстандагы «Ага хан фондунун», Борбордук Азиядагы Америка университетинин жана «Алга Кыргызстан!» саясий партиясынын жетечиси болгон.[¹]

Биринчи президенттин уулу Айдар Акаев 29 жашында Каржы министринин кеңешчиси, республикалык Олимпиада комитетинин төрагасы болуп иштүү менен бир катар ири ишканаларды ээлеп келген. Мисалы, "ЭнергоБанк" газетасынын маалыматы боюнча ага "НК Альянс" АЗС, "BITEL", "FONEX" компаниялары, "Иссык-Куль-Аврора" санаториясы, "Кыргызское взморье" санаториясынын чоң бөлүгү, "Гулькаир" пансионаты, "Silk Way" сода түйүнү, "Irish Pub", "STARS" ресторандары, "FIRST" диско клубу, өлкө ичиндеги "Народный" супермаркеттери, "Бишкек" мейманкансы, "Темир" МИ, "Кумтор" АК, "ЭлКат" ЖЧЖК, "НБТ", "Пирамида" ТВ каналдары, "Интерглас" Токмок айнек заводу, "Мерседес-Барат" станциясы, Джалал-Абад пахта тазалоочу заводу. Булардан башка "СеверЭлектро", "ОшЭлектро", "Кыргыз Газ", "Кыргызнефтегаз", "Электр станциялары", "КыргызТелеком" сыяктуу кирешелүү Акционердик коомдорго каржылык көзөмөл, иш жүзүндө келген.[²]

- үй-бүлөлүк каржы маселелерин чечүүдө негизги роль «бүткүл кыргыз күй баласы» А. Тойгомбаевке байланыштуу болгон. Ал негизинен өлкөдөгө алкогольдук ичимдиктер тармагын, цемент-шифер заводдорун, медиа-холдинг тармагын тескеген. Мисалы, анын карамагында Кант цемент-шифер заводу, Кадамжай ртут комбинаты Карабалта кант заводу, аэропорт Манас, "КыргызАлко" АК, "ШНОС" АЗС, "Манас" аэропортуна жана Ганси атындагы авиабазага күйүүчү майларды камсыз кылуучу- "МИС" – ЖЧЖК. Эксперттердин баасында бир эле америкалык авиабаза бир жылда \$13 млн. америка долларына «Бишкек ЭЭЗ» курамындагы "Аалам Сервис" аркылуу камсыз кылып турган. Тилеккее каршы алардын салыгы мамлекетке түшкөн

[¹] Дом, который построил Акаев //Моя столица – новости. 6 февраля 2005 г.

[²] Ошол эле эмгекте.

эмес. А. Тойгонбаев абдан чоң медиа-империяга - "КООРТ" ТВ каналына, "Вечерний Бишкек" газетасына, "Love Radio" радиостанциясына, "Айрек" рекламалык агенттигине, "КыргызТелеком» АК, "КыргызИнфо" информагентствосуна ээлик кылган. Булардан башка ага "Норус" тоолук лыжа тебүү базасы таандык болгон. [1]

- Калктын жакырланышы, 1991-жылдан баштап, калктын социалдык абалы жыл сайын начарлап, 2005-жылы калктын 70 пайызы жакырчылыктын чегине туш болду. Жумушсуздук коомчулукта кадыресе көрүнүш болуп, ички жана тышкы миграциянын күчөшүнө алып келди. Өлкөнүн жарым миллион жарандары жумуш жана жакшы жашоо издеп, коңшу мамлекеттерге (Россия, Казакстан ж.б.) кетишти. Акыйкатсыз социалдык саясаттын айынан билим берүү, саламаттык сактоо начарлап, элдин бийликке болгон ишеними толугу менен жоголуу чегине жетти.

- Калктын социалдык абалынын кескин начарлашы дагы бир негизги себептердин бири. Анткени пенсия, айлык акы, социалдык жардамдар пакети кескин терс жагына өзгөрдө. 1997-ж. пенсиялар боюнча жаңы мыйзам кабыл алынып, элге жакпаган кадам ташталган – 2004-ж. чейин пенсия жашын жогорулатуу. Мурда эркектер 60 жаштан чыкса жаңы мыйзамга ылайык 68 жаш каралган, аялдарга 55 жаштын ордуна 63 жаш каралган. Албетте мындай кадамдар элди кубандырган эмес. Тилекке каршы бийлик мындай нааразычылыктарды «баамдаган» эмес жана баамдагысы да келген эмес. Кызыгы расмий түрдө 68, 63 жаштан пенсияга чыксын деген мыйзам кабыл алууда ошол эле бийлик эгедерлери экинчи бир расмий статистикалык көрсөткүчтү эске алган эмес. Мисалы, расмий статистика боюнча республикадагы эркектердин орточо жашоосу 61 жаш 2 айга барабар болгон.[2]

[1] Дом, который построил Акаев //Моя столица – новости. 6 февраля 2005 г.

[2] Глумсков Д. Пенсионером будет не каждый / Коммерсантъ. – 2002, 19 февраля. - № 29.

- Кыска мөөнөтүн ичинде мурдагы такшалып калган саламаттыкты сактоо жана билим берүү тармагы кыйрады, түп орду менен өзгөрдү. Мурдагы мамлекет тарабынан камсыз болгон, кеңири калк үчүн бекер саламаттыкты сактоо жана билим берүү тармагы жок болуп, ордуна акы төлөө кызматтары, билим берүү киргизилди. Калктын жалпы саламаттыгы начарлады, аялдардын жана балдардын өлүмү көбөйдө. Жугуштуу оорулар көбөйүп, улуттун генофондуна зыян кыла баштады. Кыска убакта эле медициналык персонал азайып, саламаттыкты сактоо инфраструктурасы кескин өзгөрдү.^[1] Каржылык маселелердин чечилбегендигинен көптөгөгөн окуу жайлар, профессионалдык техникалык училищелер, балдар бакчалары жабылып, жеке менчиктерге сатылып кетти.

Жогорку окуу жайларда бюджеттик орундар кескин кыскарып, коммерциялык билим берүү күч алды. Булардын бары элди нааразылыкка алып келди.

Ошентип акыйкатсыз социалдык саясаттын айынан билим берүү, саламаттык сактоо начарлап, элдин бийликке болгон ишеними толугу менен жоголуу чегине жетти.

- Март реваолюциясына алып келген дагы бир себеп калтын кескин түрдө жакырчылыкка кабылышы, жумушсуздуктун арбышы, Кыфргызстан элинин көпчүлүк бөлүгү өтө жакырчылыкка дуушар болушу. 1991-жылдан баштап, калктын социалдык абалы жыл сайын начарлап, 2005-жылы калктын 70 пайызы жакырчылыктын жана өтө жакырчылыктын чегине туш болду. Дагы бир мисал, эгер 1990-ж. ар бир атуулдун бир жылдык кирешеси 1550 америка долларына барабар болсо 2005-ж. бул көрсөткүч дээрлик 6 эсеге азайып болгону 270 америка долларына барабар болуп калган.^[2] Жумушсуздук эгемендүү кыргыз коомчулугундагы кадыресе көрүнүш болуп, ички жана тышкы миграциянын күчөшүнө алып келди.

[1] Тишин А.И. Указ. соч.

[2] Ниязи А. Киргизия и Туркмения – попытка сравнительного анализа моделей развития // Азия и Африка сегодня. – 2006. - № 7. - С. 42; Князев А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии. – Бишкек, 2006. –С.30.

- Республика калкынын жашоо деңгээли кескин түрдө начарлаган. Мисалы, 2002-ж. чейин жалпы элдин 44,4% өтө начар жашаса, 2002-ж. баштап Кыргызстан эли жакыр жашаган элдердин катарына кирип - жакырлардын саны 52,3% жетсе, өтө жакырлардын саны калктын 17,8% түзүп калган. Калктын тапкан кирешесинин 90% тамак-ашка, ар-түрдүү кызматтарга кетсе, 6% ар түрдүү милдеттүү төлөмдөргө, 4% учурдагы керектөөчүлөргө жумшалган.[¹]

Албетте ошол кездеги расмий бийликтер тарабынан калктын социалдык маселелерин чечүү боюнча «Аракет», «КОР КР» сыяктуу мамлекеттик программалар, ар түрдүү иш аракеттер, иш-чаралар аракет кылган, бирок натыйжа берген эмес.

- 1990-2005-жж. аралыгыны дагы бир терс көрүнүш башка өлкөлөргө агылган эмгек мигранттары болду. 10 жыл ичинде эле, 1990-2000-жж. расмий маалыматтар боюнча өлкөбүздөн башка мамлекеттерге 400.000 ашык адам чыгып кеткен.[²] 2002-ж маалыматтарга таянсак бир эле Россия Федерациясында 500.000 ашык Кыргызстандыктар эмгектенип, жашап калышкан.[³] Эмгек мигранттар негизинен жаштар, эмгекке жарамдуулар, мыкты адистер ж.б. болгону талашсыз.[⁴]

- Сырткы миграция менен катар эле ички миграция да күчөгөн. Мисалы, 1989-ж. республика калкынын 38,2% эле шаарда жашаса, 1999-ж. 34,8% жашаган. Бул 40 мурдагы абалга шайкеш болгон – 1959-ж. кыргызстандын калкынын 33,4% шаарда жашаган. Ошол эле кезде айыл жеринде

[1] Ошол эле эмгекте; Социальное развитие Республики Кыргызстан в 2001 году [Электронный ресурс] // Национальный статистический комитет. -2001 г.: <http://www.stat.kg>; Тишин А.И. Процессы социальной диссипации в Кыргызской Республике [Электронный ресурс] // Институт стратегического анализа и прогноза. -2003. – режим доступа: <http://www.easttime.ru>; Князев А. Государственный переворот... -С. 31.

[2] Эсенбекова А. Труд «не по правилам» в сложных условиях: лицо современной внешней трудовой миграции [Электронный ресурс] // Институт стратегического анализа и прогноза. – 2008 г.: <http://www.easttime.ru>.

[3] Ошол эле эмгекте.

[4] Ошол эле эмгекте.

жашагандардын саны да кескин азая баштаган.[¹] Бул көрүнөш да өлкөнүн социалдык-экономикалык абалына терс таасирин тийгизген.

- Коррупциянын күчөшү, мамлекеттеги баардык бийлик структурасы, дегеле бүткүл коом коррупцияланып кетти. Республикадагы сот системасы, укук коргоо органдарында айрыкча бул көрүнүш мүнөздүү болгону талашсыз. Сот системасы, укук коргоо органдары негизинен саясий заказдарды, буюртмаларды ачыктан-ачык эле аткарып, көптөгөн тарыхый, саясий чындыкты бурмалап, оппозицияны баш көтөртпөй кармап турууга абдан аракет кылган.

- Өлкөнү башкарууда «үй-бүлө бийлиги» (президенттин үй-бүлөсө) толугу менен орноду. Өзгөчө кадр маселесинде компоненттүүлөк эмес, үй-бүлө менен мамиле, коррупциялык өнөктүк жана паракорчулук чоң роль ойноп турду. Бул көрүнүш кыргыз коомчулугунда нааразычылыкты улам тереңдетип, 2005-жылы февралдагы парламенттик шайлоодо экс-президенттин уул-кызынын депутаттыкка шайлануусунда ачыкка чыкты.

- Кыргыз коомчулугун март окуяларына алып келген дагы бир себеп расмий бийликтердин, президент жана анын жакын чөйрөсүнөн ошол учурдагы кырдаалга туура жана так баа бербегендиги, өз абалдарынын бекем экендигине терең ишенгендиги, ички жана тышкы күчтөрдүн таасирине анча ишенбегендиги болду десек да болот.

- Албетте революциялык кырдаалга шарт түзгөн, Украина, Грузиядагы «түстүү революциялардын» таасиринде улуттук деңгээлде олуттуу иш алып бара жаткан ошол кездеги оппозициялык күчтөрдүн - кыймылдардын жана партиялардын иштиктүү, натыйжалуу жана максаттуу иш алып барышы, өлкөнүн ички кризистик абалын күчөтүп, коомчулукту, элди революциялык активдүү кадамдарга барууга алып келди. Ооба, 2004-ж. оппозиция бирдиктүү күч эмес эле, бирок кыска мөөнөттө ички жана тышкы таасирлердин алдында

[¹] Итоги Первой национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года [Электронный ресурс] // Национальный статистический комитет. – 1999. - режим доступа: <http://www.stat.kg>.

оппозиция биригүү процессин баштан кечирип, күчтүү кыймылга айланды. Эң биринчилерден болуп 2004-ж. майында мурдагы Коопсуздук кеңештин катчысы, А. Акаевдин жакын адамдарынын бири М. Аширкулов негиздеген «Ачык-айкын, таза жана адилеттүү шайлоо үчүн кыймыл» болду. Аталган кыймылга бир топ радикалдуу мурдагы жана учурдагы депутаттар, чиновниктер киришкен. Мисалы, «Ар намыс» партиясынын лидерлери Ф.Кулов, Э.Алиев, ошол кездеги Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттары М.Султанов, А.Мадумаров, Д.Чотонов, Б.Эркинбаев Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынынын депутаты, Ө.Текебаев «Ата Мекен» партиясынын лидери, А. Атамбаев КСДП лидери, М. Эшимканов «Кыргызстан бей-бечаралар» партиясынын лидери ж.б. Мындай мурдагы ири чиновниктердин, учурдагы депутаттардын оппозициялык лагерге өтө качышы, тарых илимдеринин доктору, профессор З. Курмановдун пикири боюнча кадр маселесин кынтыксыз чечип келген А. Акаевдин кланы, үй-бүлөлүк башкаруусу үчүн чоң коркунуч болду. Ошол эле кезде кийинки президенттик үчүн олуттуу күрөш башталганын билдирет.[¹]

- Коомдогу терең ыйман кризиси, жогоруда айтылган себептер коомдогу нравалык баалуулуктарга терс таасирин тийгизбей койгон жок.

- Дал ошол жалган демократиянын, өнүгүүнүн жаңы, оптималдуу моделин издөөнүн алкагында, бүткүл өлкөдө калктын жакырчылыгы күчөп, алгачкы президентибиз А.Акаевке жана анын үй бүлөсү, жакындары көзөмөлдөгөн узурпацияланган расмий бийликке болгон элдин ишеними кетип бүттү. Анын натыйжасы март элдик көтөрүлүшү болуп тарыхта калды.[²]

Жогорудагылардын баардыгы Кыргызстандын саясий бийлиги, экономикасы, келечек өсүп-өнүгүүсү президенттин үй-бүлөсүнө көз каранды

[¹] Курманов З. Парламентские выборы в Кыргызстане... – С.9

[²] Континент. №14. 26 июля 2005.

болуп калгандыгын тастыктайт. Ошолордун баары кыргыз коомчулугун, элди жаңы, чечкиндүү революциялык кадамдарга баруусуна түрткү болгон.

Бул да болсо мурда 90-жж. башында анча даңазасыз, тынч түрдө болгон, массалык митингдердин басымы астында «жибек революциясынын» натыйжасында коммунисттердин ордуна бийликке келген жаңы демократтардын^[1] ич ара ажырымынын негизиндеги алгачкы саясий кадамдардын бири эле десек жаңылыштык болбойт.

Анткенибиз эгемендүүлүктүн алгачкы жылдары, эгемендүүлүктүн алгачкы 10 жылдыгында Кыргызстан Борбордук Азия чөлкөмүндөгү «эркиндиктин аралы» катары алгач парламенттик республика болуп – расмий бийлик президентти шайлаган Жогорку Кеңеште болгон, кийинчерээк гана коңшулаш республикаларда «президентация» процессии күч алганда, бизде да президенттик формага өтүп, акырындык менен бийликти бир адамдын узурпациясына, үй-бүлөлүк кландык үстөмдүккө, бийлик органдарындагы трайбализмге, регионализмге, абсолютизмге, коррупциянын баардык тармактарда тереңдеп кулач жайышына алып келди. Ошол эле кезде өлкөбүз башка КМШ республикаларындагыдай эле «башкарууга ыктуу жана эгемендүү демократияны» («управляемой или суверенной демократии») ишке ашырууга аракет кылганы да талашсыз.^[2]

Кандай болсо да жогорудагы факторлор кыргыз коомчулугун, элди 2005-ж. март окуяларына алып келди. Элдик нааразычылык күндөн күнгө күч алды.

Ал эми элдин Акаевдик режимге ачыктан ачык каршы чыгуусуна мыйзам бузулар менен коштолгон, 2005-ж. парламенттик шайлоо шылтоо болуп калды. 2004-жылы бийликтин колдоосу менен түзүлгөн, «Алга, Кыргызстан» партиясы аркылуу жалаң «өз» адамдарды депутаттыкка шайлоо үчүн бүткүл мамлекеттик «машина» иштеди. Бул көрүнүштөн улам башталган элдик толкундоолор, кыска убакытта өлкөнүн баардык региондорун кучагына алып,

[1] Бешимов Б. Борьба за энергоресурсы, свободу и независимость. Института общественной политики. Бишкекское бюро. 12 августа 2009. –С. 3

[2] Ошол эле жерде

24-март күнү Акүйдүн алынышы жана президент А. Акаевдин бийликтен кетиши менен аяктады. Бул А.Акаевдин режиминин алсыздыгын жана саясий маданиятынын төмөндүгүн көрсөттү.

Эми ошол окуяларга алып келген 2005-ж. март революциясынын урунтуктуу кээ бир окуяларына саресеп сала кетели.

Ошол 2005-ж. башына Кыргызстанда негизинен өч оппозициялык күч А.Акаевдин режимине каршы турган. Алар К.Бакиев башында турган «Кыргызстан элдик кыймылы», мурдагы тышкы иштер министри М.Иманалиев жетектеген «Жаңы багыт» кыймылы жана Р. Отунбаева жана О.Текебаев жетектеген «Ата Журт» кыймылы. Буларга кошумча грузиндердин «Кмара» тобунун үлгүсүндө түзүлгөн «Кел кел» жаштар уюму. Негизги саясий каршылыкты ушулар көрсөткөн. Баса, «Кыргызстан элдик кыймылы» 9 саясий партияны: «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы, КДКП, «Кайран Эл», «Жаңы Кыргызстан», «Эркин Кыргызстан», «Эркиндик» демократиялык партиясы, Кыргызстан коммунисттер партиясы ж.б.

2004-ж. декабрь айында алдыдагы Жогорку Кеңешке шайлоону ачык-айкын, таза жана адилеттүү өткөрүү максатында аталган саясий күчтөр өз ара жардамдашуу, кызматташтык жана координациялоо максатында **«Кыргызстан саясий күчтөрүнүн форумун»** түзүшкөн. Негизги максат форумга кирген баардык партиялардын талапкерлерине ар тараптан колдоо көрсөтүү, бийликтин мыйзамсыз аракеттерине жана ар түрдүү провокацияларына жол бербүү. Бирок, чачыранды болгон оппозициялык күчтөрдүн бириккен аракетинин алгачкы кадамдары анча деле ийгиликтүү болгон эмес.

Дагы бир эске алчу жагдай 2004-ж. күз айларында оппозиция тарапка кечээки бир топ мамлекеттик чиновниктер, А.Акаевдин жакын жандоочторунун бир тобу оппозиция тарапка өтө башташы болду. Тилекке каршы алардын мурдагы кесиптештери да, А.Акаев да мында олуттуу кадамдарга барган адамдарга анча мани беришкен эмес. Мындай кенебестик кийин аны бийликтен эле эмес, мамлекеттен да кетүүгө мажбур кылды.

Балээнин баары ошол 2005-ж. 27-февралында өткөн Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоодон жана ага чейинки кампаниянын жүрүшүнө байланыштуу болду. Эң эле негизги фактор ошол шайлоого башынан баштап эле оппозиция өкүлдөрүн жолотпоого, катыштырбоого болгон аракеттерге байланыштуу. Эгерде Аскар Акаев жана анын бийлик эгедерлери жер-жерлерден ошол жолку шайлоодо оппозиция өкүлдөрүнө 15–20 орун берип койсо мүмкүн тарых барактары толугу менен башкача жазылып калышы мүмкүн эле. Андай босо башкача саясий оюн жүрмөгү анык эле.

Эң алгачкы келишпестиктер шайлоо кампаниясынын башында республиканын бир катар көрүнүктүү саясий ишмерлеринин депутаттыка талапкер катары каттодон баш тартышы болду. Себебин алар акыркы 5 жыл ичи өлкөдө туруктуу жашашкан эмес, демек шайлоо мыйзамы боюнча депутат эмес, талапкер да болууга укугу жок деп чыгышты. Р. Отунбаева сыяктуу талапкерлердин жактоочуларын мындай мыйзам кескин нааразычылыкка алып келди. Шайлоо кампаниясы катуу кармашта өтүп, биринчи да, экинчи да турга элдин катышуусу абдан активдүү болуп, бирок эл күткөн жыйынтыкты берген жок. Анткени бийлик администрациялык ресурстарды, рычагды толугу менен колдонуп, өз билгенин жасады. Ыңгайсыз талапкерлерди ар шылтоо менен шайлоого катыштырбоого аракет кылышты.^[1]

Экинчи бир жагдай 2005-ж. февралында өткөн шайлоодо мурда болбогон окуя орун алды. Буга чейин бир да авторитардык же тоталитардык режимде президенттин үй-бүлө мүчөлөрү жогорку бийликке, парламентке талапкер болгон эмес экен. Бизде аткаруучу президенттин уулу жана кызы кынтыксыз «басымдуу» добуш менен жеңишке жетишишти. Бул бир мамлекеттин тарыхый, саясий турмушунда болбогон факт эле. Айдар Акаев өз шайлоочуларына бир да барбай, аларга көрөнбөй туруп Кемин районунда

[1] Суббота. МСН, 28 января 2005

«олуттуу жеңишке» жетишти. Б. Акаевага бир аз кыйынчылык болду, анткени №1 Университет шайлоо округунан анын күчтүү атаандашы Р.Отунбаеваны шайлоого киргизишпегени менен анын ордуна келген күчтүү атаандаштар шайлоодон оңой эле утула коюшкан жок. Ректораттар аркылуу, электораттын көпчүлүгүн түзгөн окуу жайлардын ректораттары аркылуу өз кандидатын оңой өткөзөбүз деген максаттары таш каап, биринчи турда эле Б. Акаевага каршы электорат аны өткөргөн жок. Экинчи турда эптеп жатып, араң дегенде бийликтин күчү менен өткөрүштү. Кантсе да биринчи турда эле негизинен «Алга Кыргызстан!» партиясынын өкүлдөрү парламентке келгени маалым болду. Мындай көрүнүштүн өзү, анан калса президенттин жаңы парламент аркылуу өз мөөнөтүн узартуу, бийлигин бекемдүү аракети билинип калганы элди нааразы кылды.

2005-ж. 27 февралда Жогорку Кеңешке шайлоонун биринчи туру болду. Ага шайлоочулардын 60,8% катышты. Праламенттеги 75 орунга 400 жакын талапкерлер ат салышты. Кээ бир округдарда бир орунга 10 ашык талапкерлер катышты. Шайлоонун биринчи турдагы жыйынтыгы боюнча 75 депутаттын 32 мандат алууга жете турган 50% ашык добуш алышты.^[1] Шайлоого республикада каттодон өткөн 20 партиянын 7 саясий партиясы эле катышып, бюллетенге «Ар намыс» партиясынан – 7 талапкер, КСДП – 4, республикалык пропрезиденттик «Адилет» партиясынан – 18, «Алга Кыргызстан!» партиясынан 25 талапкер, коммунисттик партиядан – 5, КПК – 2 жана Кыргызстан демократиялык аялдар партиясынан – 1 талапкер киргизилген эле. Дагы бир маалымат боюнча,^[2] 400 жакын талапкерлердин ичинен эң көп талапкерлер «Алга Кыргызстан!» - 25, республикалык пропрезиденттик «Адилет» партиясынан 22 (катталганы - 18) болгон.^[3]

^[1] Кодекс о выборах в Кыргызской Республике. – Б.,2001. – С.234-235

^[2] Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности. –Бишкек, 2007. –С.263-265.

^[3] Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности (1989 – март 2005 гг.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. –Бишкек, 2008. – С.158-159

«Шайлоо» ситемасынын билдирүүсү боюнча биринчи эле турда «Алга Кыргызстан!» партиясынан 22 талапкер депутат болуп калды. Шайлоого баардык чөлкөмдөрдүн калкы да, талапкерлери да активдүү катышкан.[¹] Бирок Боршайкомдун, жергиликтүү бийликтердин аракеттеринин натыйжасында баардык шайлоо округдарында, участкарунда мыйзам бузууларга, шайлоочулардын добушун жана участкарудогу шайлоо комиссияларын сатып алууга, Шайлоо кодексин бузууга жол берилген.[²] Ошондой адилетсиздиктер элдин кыжырын келтирген.

2005-жылы 27-февралдагы шайлоону ачык-айкын, адилеттүү өткөрүү максатында оппозициялык блок шайлоо учурунда «администрациялык күч колдонууга каршы» коалицияга биригишүү келишимин түзүштү. Ага К.Бакиев төрагалык кылып, Р. Отунбаева баштаган «Ата Журт» кыймылы, М.Иманалиевдин «Жаңы багыт», А.Атамбаевдин жетектеген “Элдик конгресс” жана М.Ашыркулов башында турган «Таза шайлоо үчүн» уюму бирикти.

Эң кызыгы 28-февралда КМШдан келген байкоочулар шайлоо легитимдүү, ачык болгонун белгилешсе, ОБСЕ, ж.б. коомдук, атуулдук уюмдардын байкоочулары шайлоо көптөгөн мыйзам бузуулар менен болгонун жарыялашты.[³]

Тарыхый процеске көңүл бурсак 2005-ж. 27-февралындагы жана 13-мартындагы шайлоолор абдан көп мыйзамды бузуулар, таза эмес, административдик рычагдын күчү менен өткөрүлгөнү элдин кыжырын кайнатты. Биздин эле эл эмес, демократиянын туу чокусуна жеткен америкалык адистер, эксперттер, саясатчылар жана АКШнын Кыргызстандагы элчиси Стивен Янг да муну баса белгилеп, өкмөтүбүздө

[¹] Выборы депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. Цифры и факты. 2005. – Б.,2006. – С.349

[²] Слово Кыргызстана, 1 марта 2005; Юг Киргизии гудит: оппозиция требует проведения новых парламентских выборов // Fergana. ru. – 2005 года 8 марта.

[³] www. azattyk.kg , 14-март 2005-жыл; Юг Киргизии гудит: оппозиция требует проведения новых парламентских выборов // Fergana. ru. – 2005 года 8 марта.

андан тиешелүү сабак алуусун эске салганы маалым.[¹] Албетте мындай мыйзам бузуулар, адилетсиздик менен өткөн шайлоолор элдин кыжырын эле келтирбестен наарзылыгын күчөтүп чечкиндүү кадамдарга барууга түрткү болду.

Революциялык чечкиндүү аракеттер борбордо эмес чет жакаларда, алыскы райондордо башталды. Биринчи турдун жыйынтыгына макул болбогон Ош, Жалал-Абад эли каршылык митингдерин, стратегиялык маанидеги жолдорду тосууну башташты. 2005-ж. 5-мартында Ош, Жала Абад областарынын мамлекеттик администрациялары басып алынды. Көп жерлерде мөөнөтсүз митингдер башталды. Ошол кездерде алгачкы жолу расмий бийликти алмаштыруу идеясы ачык айтыла баштаган.[²] 6-мартта “Кыргызстан элдик кыймылынын” жетекчиси К. Бакиев шайлоо жыйынтыктарын мыйзамсыз деп жарыялап, А. Акаевдин режимин коргогон укук коргоо кызматкерлерин митингчилерге кошулууга чакырды. Ошондой эле ал Жогорку Кенештин кезексиз жыйынын чакырууну жана мөөнөтүнөн мурда президенттик шайлоо өткөрүү маселесин талкуулоону сунуштады. 10-мартта оппозиция Элдик биримдиктин Координациялык кеңешин түзүп, анын жетекчилигин К. Бакиев шайланган.

2005-ж. 13-мартта шайлоонун экинчи туру өтүп, оппозициядан беш эле депутат шайланды.[³] Оппозиция шайлоонун жыйынтыгын тааныбоону жана президенттин отставкасын көтөрүп чыкты. Тез эле өлкөнөн ар кайсы жери митингдердин кучагында калып, Түштүк региону бийликтин көзөмөлүнөн бошоду. Түштүк, Нарын жергесинин революциялык маанайы, элдин нааразычылыктары борборго жетпесин деген таризде расмий бийликтер жолдорго күчөтүлгөн постторду уюштурушту. Нааразы болгон эл массасы өздөрү жолдорду жаап салышты. Бул кийин «жоогазын революциясы»

[¹] АКИpres. –Бишкек, 2005 год 16 марта.

[²] Аналитика. Общественный рейтинг. № 9 (28) 8 марта 2005

[³] www.azattyk.kg , 14-март 2005-жыл.

аталган революциянын башталышы эле. Бул Акаевдик бийликтин терең кризисин айгинеледи.

Оппозиция лидерлери Р. Отунбаева, Т. Тургуналиев, М. Иманалиев, И. Болжурова ж.б. өздөрүнүн шайлоо участкарунда көптөгөн мыйзам бузуулар, шайлоочулардын добуштарын сатып алуу фактыларынын, администрациялык ресурстарды ар тараптуу, толук колдонулганын айтып чыгышты.^[1]

2005-ж. март айынын башында эле оппозициялык саясатчыларды колдогон эл массасы, баардык оппозициялык күчтөр өздөрүнүн негизги талаптарын ачык айтып чыгышты. Алар төмөнкүлөр эле:

«1. А. Акаев бийликтен кетсин.

2. 27-февраль, 13-марттагы Жогорку Кеңешке шайлоонун жыйынтыгы жокко чысарылсын., жаңы парламент мыйзамсыз деп табылсын.

3. Үч айдын ичинде президент мөөнөтүнөн мурун шайлансын.

4. Жогорку талаптар аткарылгандан кийин Жогорку Кеңешке кайрадан шайлоо өткөрүлсүн».^[2]

Парламенттик шайлоодогу көптөгөн мыйзам бузуулар, алгачкы жолу баардык оппозициялык көчтөрдө бириктирип, бирдиктүү лагерге баш коштурду. Эми алардын активдүү аракеттери башталды.

3-13-март көндөрө Ош областынын Кара-Кулжа, Өзгөн, Жалал-Абад областынын Сузак, Ноокен, Базар-Коргон райондорунда, Ыссык-Көл, Нарын областарынын райондорунда массалык наразычылык митингдери өттү. Алардын талаптары жалпы оппозициялык кыймылдын талаптары менен шайкеш болчу.^[3]

^[1] Аналитика. Общественный рейтинг. № 9 (28) 8 марта 2005; Юг Киргизии гудит: оппозиция требует проведения новых парламентских выборов // Fergana. ru. – 2005 года 8 марта.

^[2] Аналитика. Общественный рейтинг. № 9 (28) 8 марта 2005; АКИpress. -Бишкек, 2005. – 10 марта; Кыргызский переворот. Март-апрель 2005 г. – М.,2005. – С.23.

^[3] Кыргызский переворот... –С.65; Fergana. ru. 2005 года 6 марта; АКИpress. -Бишкек, 2005. – 6,8 марта; Аналитика. Общественный рейтинг. № 9 (28) 8 марта 2005 МСН, 11 марта 2006; Весна 2005 г. глазами кыргызстанцев: тревоги, ожидания, надежды (устные истории). – Б., 2005; In the south Kyrgyzstan... –

<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/030405shtml>

14-15-март көндөрү Кара-Кулжа, Алай, Өзгөн, Кара-Суу райондорунда, Ош, Жалал-Абад, Таш-Көмүр шаарларында, Базар-Коргон, Токтогул райондорунда массалык нааразылык митингдери башталды. Талас шаарында Р.Жээнбековдун шайлоочулары митинг кылышып, облминистрацияны жана анын башчысын, кыска мөөнөткө Бакай-Ата районунун башчысы - акимин барымтага алышты.[¹]

15-мартта Жалал-Абад шаарында Элдик курултай өтүп, анда чөлкөмдөрдүн лидерлери биригип Элдик биримдиктин Координациялык кеңешинин түзүлгөнүн жарыялашты. Анын лидерлери К. Бакиев, О. Текебаев, Р. Отунбаева, А. Артыков, Д. Чотонов, Б. Эркинбаев ж.б. эле.

18-20-мартта элдик нааразычылык дагы күчөп, саясий кырдаал кескин өзгөрдү. Бул мезгилде республиканын 7 областынын 3 областтык, бир нече райондук администрациялар, бир катар шаардык мэриялар митингчилер тарабынан басып алынган эле. Мисалы, 2005-ж. 19-мартында 5000 ашык митингчилер Ошто элдик курултай өткөрүшкөн. Курултайдын уюштуруучулары, активдүү катышуучулары К.Бакиев, Р.Отунбаева, А.Бекназаров, Т. Тургуналиев, И. Болжурова, У. Сыдыков ж.б. болушкан. Курултайда Чөлкөмдүк элдик Кеңеш түзөлүп анын жетекчилигине «элдик губернатор» А. Артыков шайланган. Бул кеңеш митингчилердин иш-аракетин координациялап турган. Ушундай эле курултай Жалал-Абадда да өтүп, ал жерде «Кыргызстан эл биримдиги бирикмесинин координациялык Кеңеши» түзүлүп, анын жетекчилигине депутаттыкка экс-талапкер Ж.Жээнбеков шайланган. Ошентип кыска мөөнөттө түштүк чөлкөмүндө расмий бийликтерге каршы элдик бийлик өкүм сөрө баштады. Расмий бийликтер администрациялык имараттарды милиция, атайын бөлүмдөрдүн жардамы менен бошотууга аракеттерди жасашты. Чөлкөмдүк элдик Кеңештин лидерлери А. Артыкова, Д. Чотонов ж.б. убактылуу камап, бирок кайра койо берүүгө мажбур болушкан. 21-март Нооруз майрам күнү Ош

[¹] Слово Кыргызстана. 2005 год, 17 марта

шаарынын көчөлөрү миңдеген митингчилерге толуп, борбордук аянтка топтолуп, кыска мөөнөттө кайрадан облмамадминистрацияны, шаардык жана областтык ИИБ, областык МККБ басып алышты. Митингчилердин негизги башчылары, жетекчилери А.Артыков, О. Текебаев, Д. Чотонов, Б. Эркинбаев, Р. Отунбаева ж.б. болушкан [1] Ушундай эле окуялар Жалал-Абадда да болуп жатты. 20-мартка алар облмамадминистрацияны, мэрияны, шаардык жана областтык ИИБ, аэропортту басып алышкан. Нааразычылык Бишкекте, башка областтарда да күч алып жаты. Бирок расмий бийликтер кырдаалды оңдоого кудурети жетпей жатканы да маалым.

Тетирусинче, 21-мартта президент А. Акаев Боршайкомдон шайлоонун экинчи турунун жыйынтыгын тезирээк чыгарып, жарыя кылууну талап кылды. Натыйжада Боршайком 22-мартта шайлоонун жыйынтыгын жарыялап, ага ылайык 75 депутаттык мандаттын 69 депутаты мандатка ээ болгонун тастыктады. Булардын көпчүлүгүн Б.Акаева жетектеген «Алга Кыргызстан!» партиясынын мүчөлөрү түздү. Мындан башка депутаттык мандатка президенттин уулу А. Акаев, кызы Б. Акаева ээ болушту.[2] Оппозициядан болгону 4-5 депутат шайланды. Ошол эле күнү белгилүү нарколог Ж. Назаралиев нааразылык иретинде саясий ачкачылык жарыялады.

Ошондой курчуп турган кырдаалды көзгө илбей, эске албай туруп Президент А. Акаев 22-мартта жаңы парламенттин алдында сөз сүйлөп, оппозициянын аракетин мамлекеттик төңкөрүш аракети деп жарыялады. Ошондой эле ал өлкөгө өзгөчө абалды киргизүүнүн кереги жоктугун белгиледи. Бул анын жеке сапатынын төмөндүгүн, өлкө абалы жөнүндө кабары жоктугун билдирип турат. Өлкө үчүн өтө оор кырдаалда ал эл менен жолугууга барган жок.

23-мартта Б. Акаева алдап кеткен, Б. Мариповдун шайлоочуларынын митингин зордоп, күч колдонуу менен таркатышты. Ошол эле күнү

[1] ИТАР-ТАСС. 2005 г. 21 марта

[2] Ош жанырыгы. 23 марта, 2005. –С.3.

«Республика» газетасы А. Акаевке президент болууга 219 күн калды» - деп жарыялады.[¹] Негизинен туура, бирок датасы туура болбой калды. Анткени ошол 23-март президенттин акыркы күнү болуп, кийинки 24-март күнү ал өлкөдөн качып кетти.[²]

Ошентип, өлкөдөгү абалга кайдыгер эмес жарандар 24-мартта Бишкектеги Ала-Тоо аянтына митингге чогула башташты. Митингди уюштурууга борбордогу оппозициялык күчтөр менен катар эле түштүктөн келген активисттер да катышышты.

2005-ж. 24-мартта эртең менен борбордук аянттарда К. Бакиев, О. Текебаев, М. Эшимканов, Т. Сариев, Р. Отунбаева ж.б. башында турган Элдик биримдиктин Координациялык кеңешинин лидерлери катышкан митингдер башталды. Алгач доктор Ж. Назаралиевдин борборунун алдында, кийинчерээк борбордук аянтта уланды. Ал арада №47 колониядана түрмөдө жаткан «Ар намыс» партиясынын лидери генерал Ф. Кулов бошотулуп, митингчилерге кошулду. Бишкектин баардык көчөлөрүнөн Ж. Назаралиевди, А.Атамбаевди ж.б. оппозициячыл саясатчыларды колдогон эл митингчилерге кошулуп жатты. Борбордук аянтта митинг абдан катуу мүнөздө өтүп жатты, бирок эл тараптан агрессия болгон эмес. Миндеген митингчилер А. Акаевдин отставкасын талап кылып жатышты. Ошол эле кезде анын кечээги жан жөкөрлөрүнө бир тобу эл тарапка ачык эле өтө башташты. ИИМ, МКК офицерлери, жоокерлери митингчилерди аянттан сүрөп салууга бир нече аракет кылышты бирок натыйжа болгон жок.

24-марттын саат 16.00 маалында “Ак үйдө” штурмалоо башталды. Кыска мөөнөттө эл массасы күтүлбөгөн жерден Ак үйдү ээлеп алды. Мамлекет тиреги болгон, президент, Өкмөт отурган таянычыбыз кыска мүүнөтө элдин колуна өттү. Ошентип 2005-ж. 24-марты кыргыз тарыхында элдик революциянын күнү катары калды.

[¹] Республика. 23 марта 2005

[²] Князев А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии. –Бишкек, 2006. –С.108.

Ошентип, өлкөдө өтө оор кырдаал түзүлдү. Өлкө иш жүзүндө президентсиз жана өкмөтсүз калды. Себеби эл митингге чогулуп, аянтка келгенде Премьер-министр Н. Танаев жана мамлекеттик катчы О. Ибраимовдор отставкага арыз беришкен. Өздөрүнүн отставкасы жөнүндөгү арызды Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун төрайымы Ч.Баековага тапшырышкан.[¹] Ошентип Президент жалгыз калды, бул анын командасынын да начар экендигин, элден алыстыгынын далили эле. Алгачкы мезгилде президент А. Акаевдин кайсыл жакка кеткендиги коомчулукка белгисиз болуп жатты. Көрсө өз мекенинен Москвага качып кеткен экен.[²]

Натыйжада ошол кездеги лидерлер туңгуюктан чыгуу жолдорун издей баштаган. А.Бекназаров «президент качып кетти, премьер-министр отставкага кетти, ошондо жалгыз легитимдүү орган Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту калды. Келгиле Ч.Баекованы чакырып маселени чечүү керек» - деп сунуш кылган.[³] Дагы бир депутат И.Кадырбеков: «Бүгүн мамлекет башчысы жок, Конституция боюнча президенттин милдетин аткаруучу премьер-министр дагы жок. Мамлекет бир мүнөт да башчысыз калбаш керек».[⁴]

Ошентип 24-мартта өлкөдөгү саясий кырдаалды эске алуу менен мурдагы үчүнчү чакырылыштын эки палаталуу Жогорку Кеңеш өзүнүн кезексиз чакырышып, бир катар маанилүү саясий маселелерди чечүүгө аракет жасашты.⁵ Өзгөчө активдүүлөктө Эл өкүлдөр жыйыны палатасы көрсөтүштү. Алар өз спикери А. Бөрүбаевдин отставкасын кабыл алышып, жаңы спикер иретинде М. Мукашевди шайлашты.[⁶] Ал эми өз ишин кайрадан жандандырган мурдагы Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу палатасы

[¹] Жогорку Кеңештин архиви... Д. №01-1. Т.1. -С. 2-5.

[²] Жогорку Кеңештин архиви.. -С. 2; «Вестник Кавказа»//[http: pro-kg.com](http://pro-kg.com). 03.30.2014; Pravda.kg. 31.03.2014.

[³] Жогорку Кеңештин архиви. Стенограмма заседания Законодательного собрания Жогорку Кеңеша Кыргызской республики... -С. 3.

[⁴] Жогорку Кеңештин архиви. Стенограмма заседания Законодательного собрания Жогорку Кеңеша Кыргызской республики... -С. 3

[⁵] Жогорку Кеңештин архиви. Стенограмма...-С. 2-10.

[⁶] Слово Кыргызстана. -29 марта, 2005. -С.3.

өзүнүн 24-марттагы №1932 – I I токтому менен Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө (Н. Танаев баштаган – автор) ишенбөөчүлүк көрсөтөп, мамлекеттик атакаруу бийлигинин милдетин аткарууну Элдик биримдиктин республикалык координациялык кеңешине жүктөгөн чечим чыгарган. Аталган токтом ошол кездеги Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу палатасынын төрагасы И. Кадырбековдун колу менен тастыкталган.[¹]

Дагы бир жагдайды эске алуу зарыл. Дал ошол 24-март күнү жаңы шайланган депутаттар корпусунун мандаты Жогорку Соттун чечимине ылайык жараксыз деп табылган. Демек жаңы чакырылыш жараксыз деп табылды, мурдагы чакырылыштын мөөнөтү бүткөн. Натыйжада өлкөдө абдан кыйын кырдаал түзүлгөн. Ошого карабай жаңы парламент өзүн легитимдүү бийлик деп табууну талап кылган. Өлкөдө парламенттик кош бийлик пайда болгон. 2005-ж. 28 мартында Боршайкомдун төрагасы Т. Абдраимов Конституцияга таянып жаңы парламентти легитимдүү бийлик деп тапты. Ошону менен ал мурда чыккан Жогорку Соттун чечимин жокко чыгарган. Жаңы Жогорку кеңешке мурдагы Кеңештин 22 депутаты кайра шайланган эле. Баардыгы болуп 75 орундук парламентке 69 депутат шайлаганы жарыя болду. Ошентип 28-мартта кош парламенттик бийлик бүтүп, жаңы парламент толук ишке киришти.[²]

Жаңы парламент эң биринчи кезекте өлкөнүн премьер-министри катары К.Бакиевди 69 депутаттын 53 макулдугу менен бекитти. Жогорку Кеңештин токтомунда «1.Кыргыз Республикасынын Премьер-министри болуп К.С.Бакиев бекитилсин. 2. Бул токтом жарыя болгондон баштап күчүнө кирет»[³] – деп айтылып, ага Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин төрагасы Ө. Текебаев кол койгон.

[1] Жогорку Кеңештин архиви. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин №1932 - II токтому. Д.. №01- 05. -Л.100.

[2] Ош жанырыгы. 23 марта, 2005. –С.3; Эхо Оша. 30 марта, 2005. –С.2.

[3] Жогорку Кеңештин архиви. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин №1287-II-22 токтому. -С. 1-2

Ошол эле жыйында жаңы парламенттин төрагасын шайлоо болуп «...Жашыруун добуш берүүнөнө натыйжасында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин төрагасы болуп Ө. Текебаев шайланды» - деген токтом чыккан.[¹]

Бийликсиз калган мамлекет жетекчилигин оппозициялык күчтөрдүн лидерлери толугу менен колго алды. К. Бакиев өлкөнүн премьер-министри болуп бекитилди.[²] Конституцияга ылайык, президенттин качып кеткендигине байланыштуу ал, премьер-министр президенттин да милдетин аткаруучу болуп дайындалды. Ошол эле Жогорку Кеңештин 2005-ж. 24-мартындагы атайын №1933-II токтому менен саясий камактан чыккан Ф. Куловко бүт күч органдарын көзөмөлдөө милдети жөктөлгөн.[³]

Баса март окуяларынын дагы бир орчундуу маселеси К. Бакиев менен Ф. Куловдун саясий тандеми болгону, ал түндүк – түштүк маселесин чечүүгө, саясий абалды жакшыртууга мыкты өбөлгө түзгөнүн айта кетүү абзел. 2005-ж. 12-майында К. Бакиев менен Ф. Куловдун саясий тандеми жөнүндө келишимге кол коюлган. Келишим боюнча Ф. Кулов К. Бакиевди президенттик шайлоодо колдойт, ал жеңишке жетишкенден кийин ал премьер-министрдин ордун ээлемей болушкан. Келишимге жараша шайлоодо К. Бакиев шайлоочулардын 88,9% ээ болуп президенттик, ал эми Ф. Кулов премьер-министрлик креслону ээлешти.

Буларга себеп өз ишин уланткан Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу палатасынын 24-марттагы стенограммасы маалымдагандай «президент өз постун эч кандай түшүндүрмөсүз таштап кеткени» катталды,[⁴] жана «бүгүнкү күнгө мамлекет жетекчисиз калганы» катталган. Ошондуктан ошол кездеги Жогорку Кеңеш тарабынан президенттик бийликти мыйзамдаштыруу максатында 1-апрель күнү парламент тарабынан атайын комиссия түзүлгөн.

[¹] Жогорку Кеңештин архиви... - Д. №01-1. Т.1. -С. 3-4.

[²] Жогорку Кеңештин архиви... Д. №01-1. Т.1. -С. 5-6.

[³] Жогорку Кеңештин архиви. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин №№1933-II.-С. 5.

[⁴] Жогорку Кеңештин архиви... -Д. №01-1. Т.1. -С. 2.

Жогорку кеңештин токтомунда: «Кыргыз Республикасынын мурдагы президенти А. Акаев менен сөйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн:

«1. Кыргыз Өкмөтүнүн өкүлдөрү катышкан парламенттик комиссия түзүлсүн. Аталган комиссиянын төмөнкү курамы Москвага жөнөтүлсүн: Ө.Текебаев – комиссиянын төрагасы, мүчөлөрү: К. Батыров, С.Н. Жапаров, Т. Керексизов, Ж. Сатыбалдиев, Т. Сариев, Д.Т. Чотонов.»^[1] Дал ушул комиссия өз вазыйпасын так аткарып 4-апрелде Москвада А.Акаевдин отставкасын кабыл алды. Алардын иш аракетинин натыйжасы катары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2005-ж. 11-апрелиндеги №133 –111 токтому чыгарылды. Токтомдо Кыргыз Республикасынын президенти А.Акаевдин мөөнөтүнөн мурда президенттик ыйгарым укуктарын токтотуу жөнүндө Жогорку Кеңеш токтом кылат:

«1. Кыргыз Республикасынын президенти А. Акаевдин президенттик ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулсун.

2. Аталган токтом жарыя болгондон баштап күчүнө кирет».^[2]

Кийинчерээк маалым болгондой мурдагы премьер-министр Н. Танаев А. Акаев менен парламенттик комиссиянын ортомчусу болгон.^[3] Бул чечим 11-апрелде Жогорку Кеңеш тарабынан ратификацияланып, ага ылайык кезексиз президенттик шайлоо 10-июлга белгиленди.

2005-ж. 11-апрелде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин «Кыргыз Республикасынын президентин мөөнөтүнөн мурда шайлоо өткөрүү жөнүндөгү токтому» жарык көрүп, ага ылайык:

«Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 50, 52 – 1, 58 статьясына ылайык жана «Жогорку Кеңештин регламенти тууралуу» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 217-219 статьяларына ылайык Жогорку Кеңеш токтом кылат:

^[1] Жогорку Кеңештин архиви... -Д. №01-1. Т.1. -С. 1-3

^[2] Жогорку Кеңештин архиви... Д.. №01-1. Т.2. -С.

^[3] Экс-премьер Киргизии: Обвинения против меня сфабрикованы. <http://www.fontanka.ru/2008/02/11>

1. Кыргыз Республикасынын президентин шайлоо күнү 2005-ж. 10-июлуна белгиленсин.

2. Аталган токтом жарыя болгондон баштап күчүнө кирсин».[¹]

Аталган токтомго ылайык президенттик шайлоо өткөрүлгөнү баарыбызга маалым.

Дагы бир жаңылык 2005-ж. 30-мартында жаңы легитимдүү Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өз структурасын төмөнкү тартипте бекити: Жогорку Кеңештин төрагасы, 2 орун басары, 7 комитет, 3 комиссия.[²] Эки күн мурда элдин, мамлекеттин кызыкчылыгын көздөп, өлкөдөгү стабилдүүлүктү сактоо максатында 2005-ж. 28-мартында Жогорку кеңештин мурдагы чакырылышынын Мыйзам Чыгаруу палатасы өз ишин токтоткон.[³]

Дал ошол 28-мартта республиканын Генералдык прокуратурасы укук коргоо органдарынын жана Россиянын Мамлекеттик думасынын депутаты А.Хинштейндин катышуусу менен А. Акаевдин сейфин ачкан. Анда башка кагаздар менен кошо анын орус тилиндеги жеке күндөлүгү жана бир катар финансылык документтер табылган. Эң кызыгы, А. Хинштейндин айтуусу боюнча, ал финансылык документтерден шайлоо кампаниясы үчүн, президенттин өз кишилери талапкерлигин койгон шайлоо участкаруна, кимге канча акча каражаты берилгенин чагылдырган ведомостор табылган. Ал эми жеке күндөлүгүндө жогорку бийлик эгедерлеринин, үй-бүлө мүчөлөрүнүн ири суммадагы пара алуунун татаалдашкан схемасы табылган.[⁴] Демек өлкөдөгү кырдаал, шайлоо кампаниясындагы массалык укук бузуулар, оппозиция өкүлдөрүн өткөрүүгө аракеттер жөнүндө анын толук кабары болгон.

[¹] Жогорку Кеңештин архиви. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин №134 - III токтому. Д.. №01-1. Т.2. -С.8-12

[²] Жогорку Кеңештин архиви... Д.. №01-1. Т.2. -С.10.

[³] Жогорку Кеңештин архиви... Д.. №01-1. Т.2. -С.10-12.

[⁴] Слово Кыргызстана. 29 марта, 2005. -С.5; Эхо Оша. 30 марта, 2005. -С.3.

Андан аркы окуялар жаңы бийликтин тушунда, алардын көзөмөлү астында өнүккөндүн тарых тастыктайт.

2005-ж. Март революциясынан кийинки олуттуу тарыхый, саясий маселелердин бири өлкөдө конституциялык реформаны жүргүзүү болгону талашсыз. Убагында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши 2005-жылдын 25-апрелинде «Кыргыз Республикасында Конституциялык кеңешмени түзүү жана конституциялык реформаны өткөрүү жөнүндө» атайын токтом кабыл алган.^[1] Аталган токтомго ылайык Конституциялык кеңешменин төрагасы болуп Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин төрагасы Ө.Ч. Текебаев бекитилген. Кеңешменин курамына 114 адам кирип, алардын 57 жарандык коомдон, 37 Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттары, 10 аткаруу бийлигинин, 10 сот бийликтеринин өкүлдөрү болушкан.^[2] Конституциялык Кеңешменин негизги максаты өлкөдө конституциялык реформаны ишке ашыруу, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолорду киргизүү болгон.^[3] Ошол кездин коомдук, саясий абалына жана мезгил талабына аталган Конституциялык Кеңешме өз вазыйпасын толук аткарган.

Дагы бир маселе ошол революциячыл күндөрү курмандыктар болдубу же болгон эмеспи? Бишкек шаардык травматология жана ортопедия борборунун билидирүүсүндө аларга бары болуп 100 адам кайрылган, алардын 57 ооруканадан жардам алышса, 47 медициналык жардам көрсөтүлүп үйүнө кетирлиген. Деги эле ошол март күндөрү медициналык жардамга 425 адам кайрылса, алардын 156 ооруканада дарыланышкан. Кайрылгандардын 146 укук коргоо органдарынын кызматкерлери, 279 өлкө атуулдары, митингчилер.^[4]

[1] Жогорку Кеңештин архиви... №181 – III токтом. –Д. 01 – 5. –С.161-163

[2] Жогорку Кеңештин архиви... №181 – III токтом. –Д. 01 – 5. –С.161-162.

[3] Жогорку Кеңештин архиви... №181 – III токтом. –Л.162-163

[4] Кыргыз туусу. 1-4-апрель, 2005. -6-б.

Ошентип, 2005-ж. 24-мартында 15 жыл бийлик жүргүзүп, өлкөнү экономикалык кыйроого, миллиондогон тышкы жана ички карыздарга батырган, мамлекетти башкарууну узурпациялап, үй-бүлөлүк башкарууга жол берген өлкөнүн биринчи президенти А. Акаевдин режими кыйрап, өзү чет өлкөгө качууга мажбур болду.

Эми ошол март окуяларынын мүнөзү жөнүндө учкай кеп козгойлу. Анткени биз мурда 2006-2012-жж. ал элдик революция күнү катары белгиленип келсе, 2013-ж. баштап ал майрамдык дата катары эске алынбай калды. Себеби ошол март окуялары боюнча саясатчылар, эксперттер, окумуштуулар арасында бирдиктүү пикир жок. Чындап эле элдик революциябы же мамлекеттик төңкөрүшпү? Бир топ саясатчылар К. Бакиев, О. Текебаев, А.Бекназаров, Р.Отунбаева ж.б. бул нукура элдик революция деп алгачкы күндөрү эле маани беришкен. [1] Бирок көбү кийин бул позициядан кайтып жиберешти. Экинчи топтогу ири мамлекеттик чиновниктер, саясатчылар Н.Танаев ж.б. 24-мартта революция эмес мамлекеттик төңкөрүш болгон деп эсептешет. Болгондо да бул төңкөрүшкө түштүктүктөр күнөөлүү деп эсептешет.[2] үчүнчү бир тобу, окумуштуу политолог А.Князев сыяктуулар ачык эле эң алгачкы күндөрдөн бери эле 24-мартта мамлекеттик төңкөрүш болгон деп эсептешет.[3] Кээ бир ММК бийлик эгедерлеринин алмашуусу болду деп да эсептешет. Ал эми кээ бирлери бул элдик революция мүнөзүндөгү мамлекеттик төңкөрүш болду дегендер да бар. Ал эми ошол кездеги президент, революциядан кийин чет өлкөгө качкан А.Акаев москвалык «Независимая газета» басылмасына берген интервьюсунда: «...Бул баардык атрибуттарын камтыган мамлекеттик төңкөрүш болгон... Бул мамлекеттик төңкөрүш белгилүү адамдар тобунун зордук-зомбулук

[1] Дело №. - 8 февраля, 2006. –С. 5-6; -1 марта, 2006. –С.3-4.

[2] Ваш тайный советник. 11 февраля 2008; Новостный портал CIS News. 17 февраля 2008; <http://www.fontanka.ru> 2008.02.11

[3] Князев А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии. –Алмата, 2005.

менен бийликке келүү рычагы. Бийликке жеткенден кийин аны абсолютташтыруу максатын көздөйт» - деп баса белгилеген.[¹]

Ошентип Март революциясынын натыйжасында Кыргыз Республикасында элдик бийлик орногон. Бул күндүн мааниси зор окуя катары тарыхта калган. 24-мартта эл өзүнүн укугун коргоп, бийликтин жалгыз булагы экенин, эл бийлиги баарынан жогору, Мекендин тагдыры баарынан ыйык экенин көрсөткөн тарыхый күн болду. 24-марттагы тарыхый окуяга саясий баа берип, ал накта элдик революция болду дегенге, биздин пикирибизде толук негиз бар. Коррупцияга баткан бийликке нааразылык күчөп, кырдаал курчуп, карапайым эл мурункудай жашай албай, бийлик башындагылар жаңыча башкара албай калышкан. Ошол себептен Кыргызстанда жүрүп жаткан саясий процесстерге бийликтин алмашуу себептерине, жаңы өкмөттүн өлкөдөгү саясий жана социалдык экономикалык кырдаалды турукташтыруу боюнча бир нече иш чаралар көрүлдү. Бизге белгилүү болгондой 24-марта Кыргызстандын эли мурдагы бийликти, акаевдик режимди кулатты.

Аталган бөлүмдө аяктап жатып колдогу материалдарга таянып, жүргүзгөн иликтөөлөрдүн ушул бөлүгүн төмөнкүчө жыйынтыктасак болот:

- 2005-жылдагы Март революциясынын негизги саясий, социалдык-экономикалык себептери такталды;
- өлкөдө саясий бийликтин узурпацияланышы, мамлекеттик бийликте авторитардык режимдин орнотулганы, А.Акаевдин үй-бүлөлүк башкаруусу орнотулганы такталды;
- мамлекеттин каржы, экономикалык турмушуна президенттин үй-бүлө мүчөлөрүнүн кийлигиши, мамлекеттин капчыгын өз капчыктары менен алмаштырып алышкандыгы, стратегиялык ишканалардын үй-бүлө көзөмөлүнө өтүп калышы аныкталды;

[¹] Акаев А. Я хотел бы вернуться на родину и послужить стране // Независимая газета. 24 марта 2010 г.

- президент А.Акаевдин элди, коомчулукту алдап ар түрдүү ыплас жолдор менен дагы бир мөөнөткө өз бийлигин узартууга болгон аракеттери, иштиктүү кадамдары иликтенди;
- өз бийлигин бекемдөөгө болгон аракеттердин олуттуусу болгон 2005-ж. 27-феврал жана 13-марттагы Жогорку Кеңешке болгон шайлоолордун жүрүшү, андагы көптөгөн мыйзам бузуулар иликтенди;
- Март революциясынын тарыхый хроникасынын урунтуктуу учурлары такталды;
- Көтүрүлгөн элдин Ак үйдү алышы, президент А.Акаевдин чет өлкөгө качышы, анын жакын жөкөрлөрүнүн аны таштап кетиши чагылдырылды;
- Март революциясынан кийинки өлкөдөгү саясий кырдаал, анын турукталышы, жаңы бийлик бутакатарынын легитимдештирүү аракеттери изилденди;
- жаңы шарттардагы жаңы бийлик бутактарынын – премьер-министр баштаган Өкмөт, президенттин милдетин аткаруучу, парламент спикери ж.б. дайындалуусун ишке ашыруу иликтенди;
- Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин президентти мөөнөтүнөн мурда шайлоо өткөрүү жөнүндөгө токтому, анын аткарылышы, жаңы президентти шайлоо алкагындагы К. Бакиев менен Ф. Куловдун саясий тандеми, анын натыйжасы такталды;
- Ошол март революциясынын март окуяларынын саясий мүнөзө тастыкталды. Ал тууралуу ар түрдүү пикирлер иликтенди;
- Март революциясынын жүрүшүндө курмандыктар болдубу же болгон жокбу такталып, жараат алып атайын медициналык жардам алгандар такталды.
- Март революциясынын натыйжасында республикада нукура элдик бийлик орногону, эл өзүнүн укугун колдонуп, бийликтин жалгыз булагы экенин дагы бир жолу тастыкталды. 24-март зор тарыхый, саясий окуя же нукура элдик революция болду деген тыянакка келдик.

II бап.

АПРЕЛЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫ - ТАРЫХЫЙ ӨНУГҮҮНҮН, КООМДУ ТРАНСФОРМАЦИЯЛООНУН ЭКИНЧИ МЕЗГИЛИ

2.1. Март революциясынын натыйжасы, Апрель революциясы: анын обөлгөлөрү, турмушка ашырылышы

XXI кылымдын башындагы постсоветтик республикаларда болгон социалдык кыймылдар, алардын натыйжасындагы «түстүү революциялар» ачык эле бир эски чындыкты дагы бир жолу көрсөттү. Ал тарыхты эл өзгөртөт жана эл жазат – деген эскиден калган чындык эле. Эл өзү, өз тагдырын чечип, өзүнүн келечеги үчүн ачык күрөшкө чыгып, өз мүдөөсүнө жеткенин биздин эле тарыхыбыз ачык көрсөттү.

Ошентип 2005-ж. 24-мартында миңдеген атуулдардын А.Акаевдин үй-бүлөлүк бийлигине, анын режимине нааразычылыгы күчөгөндөн-күчөп, акыры «жоогазын революциясынын» натыйжасында кыска мөнөттө Ак үйдө басып алуу, бүт бийликти элге өткөрүү менен аяктады. 24-мартта эл өзүнүн укугун коргоп, бийликтин жалгыз булагы экенин, эл бийлиги баарынан жогору экендигин дагы бир жолу тастыктады. Ошондуктан ал тарыхый күн - 24-март саясий таризде карап, баа берип, чыныгы элдик революция болду дегенге толук негиз бар. Анткени дал ошол күнүн мурдагы коррупцияга бат кан бийликке, өлкөдөгү социалдык-экономикалык абалга нааразылык күчөп, саясий кырдаал курчуп, карапайым эл мурдагыдай жашай албай, бийлик башындагылар жаңыча башкара албай калышкан саясий классикалык тагдырга туш болдук. Ошол себептен Кыргызстанда жүрүп

жаткан саясий процесстерге бийликтин алмашуу себептерине, жаңы өкмөттүн өлкөдөгө саясий жана социалдык экономикалык кырдаалды турукташтыруу боюнча бир нече иш чаралар көрүлдү. Бизге белгилүү болгондой 24-мартта Кыргызстандын эли мурдагы бийликти биротоло кулатты. Революциялык кырдаалдын чапкыны өлкөбүздө март окуяларына чейин эле түзөлүп калгандыгын өзгөчө белгилөөгө болот. Системага айланган саясий кризистин белгилери мындан жети-сегиз жыл мурда көрүнгөндүгү байкалат. Ошол кезде бийликтин демократиялык нукта өсүп-өнүгүшүнө кеңири шарттар түзүлдү.

Ошол эле 2005-жылы 24-мартта биринчи президент А. Акаев өз эли-жерин калтырып Россия мамлекетине качууга мажбур болгон. Расмий бийликти парламенттин макулдугу менен 2005-жылдагы жаңы өкмөткө өткөрүп берди. Ошол эле күнү К. Бакиев премьер-министр болуп дайындалып, бир эле мезгилде Конституцияга ылайык президенттин да милдетин аткарып калды. Тилекке каршы ошол кезде элдин ишеничи менен келген К. Бакиев берген убадасын актай албай А.Акаевдин тагдырын кайталап, чет өлкөгө качууга мажбур болду. Жогорку Кеңештин спикери болуп О.Текебаев шайланды. Өлкөдө жаңы бийлик орноп, жаңы системага бет алдык.

Бизди түйшөлткөн негизги маселелердин бири ошол кансыз бийлик алмашкан 2005-ж. март революциясы өз максаттарына жетип, милдеттерин ишке ашыра алдыбы? Ооба кыргыз мамлекетинин тарыхында март революциясы абдан чоң ролду ойноп, манилүү кадамы болгонун танбайбыз. Кечээ жакындагы эле 2005-ж. март революциясынын тогуз жылдыгына байланыштуу кайрылууда президентибиз А. Атамбаев ошол март революциясы тууралуу төмөнкүлөрдү айтканын эске алуу зарыл:

«Урматтуу мекендештер! Тогуз жыл мурда, 2005-жылдын 24-мартында Кыргызстандын эли көтөрүлүшкө чыккан. Адилетсиздикке жана уурулукка, мыйзамсыздыкка жана зомбулукка каршы көтөрүлгөн. Жогорку Кеңешке

шайлоо учурундагы одоно мыйзам бузуулар, ыплас аракеттер элдин кыжырын келтирип, чечкиндүү кадамга барууга мажбур кылган...

Ал күндөрдө ар бирибиздин жүрөгүбүздө чоң үмүт жаралган. Жамандыктын бардыгы артта калды, мындан ары Кыргызстанда үй-бүлөлүк-кландык башкаруу кайталанбайт деп үмүттөндүк. Тилекке каршы, көп узабай элдин үмүтү акталбай калгандыгы анык болду. Элдин жеңиши уурдалды. Бир жексур режим экинчиси менен алмашылып гана калды. Эгерде элдин кызыкчылыгына чыккынчылык жасалбаганда Кыргызстан ошондо эле бутуна бекем туруп, жарандарына татыктуу жашоону камсыздоого жетишмек. 2010-жылдын апрелиндеги жоготуулар, июнундагы трагедия болмок эмес».[¹]

Демек ал кездеги революциялык кадамдар дагы бир жолу баса белгиленүүдө.

Минткенибиз азыр ар ким арды айта берет ал март окуялары жөнүндө. Биз тарыхчылар үчүн бул окуя жөн эле окуя эмес чыныгы элдик революция. Тилекке каршы кээ бир саясатчыларыбыз өз позицияларынан кайтып жибершти. Бир эле мисал, убагында «Седеп» иликтөө борбору, эң алгачкылардан болуп орус тилинде «Мартовская революция в Кыргызстане: шаг вперед или...» - аттуу атайын жыйнакты жарыкка чыгарышкан. Анда республикадагы көрүнүктүү окумуштуулар, саясатчылар: академик А. Брудный, социолог мударис К.Исаев, КДК лидери Ж.Жекшеев, дипломат, коомдук ишмер И.Абдразаков, политолог О.Молдалиев ж.б. элдик революция катары баалашкан. Ошол эле кезде алар «бархаттык революция» алдыга карай чоң кадам болгонун, коомдогу мындай революциялык бурулушка «...мурдагы администрация да, коом да бурумусуз келгенин, 24-марттагы окуялар күтүүсүз болбогонун, бирок оппозиция бийликти алууга даяр эместигин баса белгилешкен. Жыйнактагы пикирлерге таянсак 2005-ж. марта башкаруучу элита алмашкан, калган баардык нерселер өзгөрүүсүз

[¹] Кыргызстандын баардык ММК, 24-март 2014-ж.; Баракелде. 24-март 2014-ж.

калган. Чатактын чыгышына себепкер болгон парламент өз ишин улантты, бирок кризистен чыгуу программасын сунуштай албады» - деп белгилешет. Булардын да сөзүндө чындык бар экени талашсыз.[¹]

Ошол эле кезде биздин дагы бир мекенедешибиз А. Табышалиева «...революция болду, бирок элдин андан күткөн үмүтү акатлбады, ошондуктан эл революциянын уландысын самап жатышат» - деген ойду айтат. Автор революциянын жүрүшүндө, анын натыйжасында бир катар жагымсыз көрүнүштөр болгону менен ошол эле кезде бир катар жагымдуу жагдайлар да пайда болгонун белгилейт. Эгерде А.Акаевдин режиминин тушунда «өрттөлгөн жер» ыкмасы колдонулуп, чыныгы лидерлер аз болуп, эл коркуп турса, март революциясынан кийин өлкөдө жаш лидерлердин жаңы идеясы пайда болуп, эл чечкиндүү кадамдарга барып, парламенттин ишмердүүлүгү позитивдүү маанайга өтүп, көптөгөн прогрессивдүү күчтөр бириге башташты. Эң негизгиси бийлик менен оппозициянын ортосунда диалог, сүйлөшүү жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк пайда болду.[²] Мындай коомдук жагымдуу ийгиликтер кыргыз коомчулугуна зарыл болгон саясий ийгиликтер экенин иликтөөчү катары баса белгилөөбүз абзел.

Дагы бир кыргыз революциясын иликтөөчү американын Гудзон институтунун Евразиялык программасынын директору Зейн Баран «...АКШдагы көпчүлүк 2005-ж. мартында Кыргызстанда эмне болгонун толук түшүнбөй калышты. Чындыгында Кыргызстанда, Грузиядагыдай эле чыныгы революция болду. Анын натыйжасында бийликке башка кызыкчылыктар, башка адамдар тобу келишти. Албетте алар революциядан кийин Кыргызстанда, америкалыктардын түшүнүгүндөгү демократиялык реформаларды жүргүзөбөз деп милдеттенме алган эмес».[³] Демек муну менен америкалык иликтөөчүбүз да Кыргызстандагы 2005-ж. март революциясы толугу менен максатын жетпегенин айткысы келген.

[¹] «Мартовская революция в Кыргызстане: шаг вперед или...» Сб. матер-в. –Бишкек, 2011.

[²] Голос Америки: Была ли революция в Кыргызстане? Мнения эксперта 14 октября 2006 г.

[³] Ошол эле адабиятта.

Эми кээ бир ошол революциялык кыймылдын мүчөлөрүнүн пикирине көңүл бөлүүдө. Ошол революциялык кыймылдын активдүү катышуучуларынын бири, 2007-ж. март революциясынын кезектеги жылдыгын белгилөөгө келген Тимур Камчыбеков минтип эскерет:

«... Биз революцияны таза, чын дилибиз менен ишке ашырдык. Биз бийликтеги коррупция менен күрөштүк. Бизге андай кылбагыла дегендердин көбү кийин өздөрү ошол коррупционерлерге кошулуп кетишти. Мына укук коргоо органдарынын өкүлдөрү да бүгүн бизди көзөмөлдөп келишти. Биз террористер эмеспиз, биз майрамды белгилөө үчүн келдик. Ошол биз ишке ашырган революция текке кеткен жок, өлкөдө кыйла жакшы өзгөрүүлөр бар» - деген.[¹]

Экинчи бир март революциясынын карманы, мурдагы революциялык комитеттин мүчөсү «Март элдик революциясы» коомдук уюмунун башчысы А.Урбаев: «...Революцияны жасагандар башкалар, а анын жыйынтыгын, жемишин колдонгондор башкалар болду. Чыныгы революцияны ишке ашыргандардын көбү эч кандай сыйлык, керек болсо грамота да алышкан жок, унутта калды... Качан А. Акаевди бийликтен кетируү керек болгондо биз керек элек. А эми революциядан кийин керегибиз жок болуп калдыбы? Анда ал жөнүндө бизге ачык айтышсын...» - деп өз пикирин айткан.[²]

Биз жогорудагы пикирлер менен дагы бир жолу 2005-жылдын 24-мартында чыныгы элдик революция болгонун баса белгилегибиз келет. Мындай пикирибизди тарых илимдеринин доктору, профессор А. Арзыматованын ойу менен да бекемдегибиз келет. Башка бир катар тарыхчылардай эле ал киши да өзүнүн «2005-жыл 24-март: революция же мамлекеттик төңкөрүш» деген макаласында: «...Кыргызстанда чыныгы, нукура революция болуп өткөн. Анткени саясий процеске элдик массанын көпчүлүк бөлүгү катышты. Баардык практикадагы дүйнөлөк революциялардын мыйзамдары толук

[¹] Ош – ИА «24 kg» 23 марта 2007 г.

[²] Ош – ИА «24 kg» 23 марта 2007 г.

орундалды. Бийликтегилер жаңыча башкара албай калса, баш ийгендер эскиче жашай албай калган».[¹] Бул жерге кошсоң ашат, алсаң өтө кемийт.

Биз бул пикирлерге кайрылганыбыздын дагы бир себеби ар кандай революциянын өзүнө гана таандык максаттары жана милдеттери бар. Эми ошол 205-жылдын 24-мартындагы элдик революция өз максаттарын канчалык деңгээлде жетишип, милдеттерин аткара алышты?

Ар бир революция өзүнүн алдыга койгон максаттарын бир катар багыттар боюнча аныктайт. Мисалы, андай максаттар болуп төмөнкүлөр эсептелиши мүмкүн:

1. Революцияга түрткү болгон себептерге байланыштуу саясий максаттар.
2. Революцияга өбөлгө түзгөн социалдык-экономикалык себептерге байланыштуу максаттар.
3. Революциядан кийинки милдеттүү түрдө аткарылуучу социалдык-экономикалык программалар, долбоорлорго байланышкан максаттар.
4. Революциядан кийинки саясий системанын өзгөрүшүнө байланыштуу максаттар.

Биздин пикирде ошол 24-марттагы элдик революция өз максаттарына убактылуу, негизинен дээрлик толук жетишти десек болот. Айтканыбызды тастыктоо иретинде биз төмөнкү натыйжаларды айта албыз:

- Баардык окуялар, саясий кырдаал, анын чечилиши, революциялык кыймылдын жыйынтыгы дагы бир жолу нукура, чыныгы элдик революция болгонун тастыктайт.

- Ошол март революциясынын натыйжасында президент А. Акаевдин элди, коомчулукту алдап, түрдүү ыплас жолдор менен дагы бир мөөнөткө өз президенттик бийлигин узартууга болгон аракеттери такыр токтотулду;

- Биринчи президентибиз А.Акаевдин авторитардык, үй-бүлөлүк бийлиги кулады. Анын узурпациялаган бийлигине биротоло бөгөт коюлуп, өзү чет өлкөгө качууга мажбур болду.

[¹] Кут билим. 30 март 2007. -С.4.

- үй-бүлөлүк бийликтин ордуна демократиялык маанайдагы жаңы күчтөр, жаңы саясий элита мамлекеттик коомдук-саясий турмуштун аренасына чыгышты.

- Кыргыз мамлекетинин жетекчилигине ошол кездеги түшүнүктөр, каалоо-тилектер боюнча жаңы күчтөр, жаңы мамлекеттик чиновниктер тобу келген.

- А.Акаевдин бийлигин бекемдөөгө болгон болгон 2005-ж. 27-февраль жана 13-марттагы Жогорку Кеңешке болгон шайлоолор мыйзамдуу түрдө нукка салынып, расмий түрдө өз ишин баштады.

- өлкөдө саясий кырдаал турукташып, демократиялык нукта өнүгүүгө багыт алдык.

- Мамлекеттик бийлик бутактары легитимдештирилип, мыйзам жолунда иштерди алып барууга мүмкүнчүлүк алды.

- Мамлекеттин, элдин социалдык-экономикалык турмушу стабилдештирилип, социалдык туруктуулукка багыт алдык.

- Адам укуктарынын, сөз эркиндигинин тебеленишине бөгөт коюлду.

- А.Акаевдин, анын үй-бүлө мүчөлөрүнүн мамлекеттин саясий, каржылык, экономикалык турмушуна кийлигишүүсүнө бөгөт коюлуп, алардын эсебинен мамлекеттин мүлкүн, каржысын элге, мамлекетке кайтаруу башталды.

- үй-бүлө көзөмөлүнө өтүп кеткен көптөгөн стратегиялык ишканалар мамлекет эсебине өткөрүү, элге кызмат кылуусуна өбөлгө түзүү башталды.

- Кыргыз Республикасынын президентин шайлоонун мөөнөтүнүн мурда өткөрүү маселеси мыйзамдуу түрдө чечилди.

- Кыргыз мамлекетинин келечеги үчүн, элдин биримдигин бекемдөө максатында саясий тандем – Бакиев – Кулов түзүлүп, өз жемишин берди.

- Революциянын натыйжасында өлкөдө коомдук тартипти жолго коюу, мыйзамдуулукту ишке ашыруу, жараандардын коопсуздугун камсыздоого иштиктүү чаралар көрүлө баштады.

- Жаңы мамлекеттик бийлик органдары социалдык-экономикалык инфраструктуранын иштей башташына, экономиканы, ишмердүүлүктө калыбына келтирүүгө шарттар түзүлө баштады.

- Мамлекеттин, элдин кызыкчылыгы үчүн өлкөгө инвестиция агымынан алып келүүгө, макроэкономикалык туруктуулукту камсыз кылууга аракеттер башталды.

- Жаңы өкмөт, жаңы Жогорку Кеңеш, жаңы президент өлкөнү кайра куруунун, жаңы түзүлгөн саясий системанын негизинде жаңы багытка баштаганы байкалды.

Ал эми роеволюциянын максатына жараша бир катар милдеттерди чечүү каралган. 2005-жылдын 24-мартындагы революциянын негизги милдеттери катары төмөнкүлөрдү атоого болот:

1. Авторитардык, үй-бүлөлүк жана узурпацияланган бийлик кайра жол бербөөчү, өлкөнү саясий туруктуулукка алып келүүчү бийликтин жаңы системасын түзүү, омоктуу архитектурасын куруу.

2. Кыргыз мамлекетинин коомдук, саясий, социалдык-экономикалык турмушундагы терс көрүнүштөргө бөгөт коюу - коррупциялык системаны бузуп, паракордукту жоюу, жердешчилик, трайбализмге жол бербөө, жаңы саясий системанын ар тараптуу өнүгүүсүнө өбөлгө түзүү.

3. Кыргыз мамлекетинин социалдык, экономикалык өсүшү үчүн жагымдуу чөйрөнү камсыз кылуучу жаңы экономикалык, каржылык саясатты киргизүү, ар тараптуу ишке ашыруу.

4. Мамлекеттик башкаруу органдарына, баардык бийлик бутактарына жогорку кесипкөй, профессионал башкаруучулар тобун алып келүү жана ак ниет жаш жетекчилердин жана саясатчылардын жаңы муунун даярдап, мамлекеттик кызматка тартуу.

5. Өлкөдө чыныгы адам укутарын камсыздоо.

6. Саясий бийликти, сот системасын толугу менен реформалоо.

7. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн уңгусун, түптөгөн бекемдүү максатында Конституциялык реформаны ишке ашыруу.

8. Коомдук турмушту, бийлик органдарын демократиялаштыруу.

Ошентип март революциясы өз максаттарына жана милдеттерине жараша алгачкы мезгилдерде бир катар алгылыктуу иштерди алып бара баштаганын баса белгилөө абзел. Революциядан кийинки жаңы бийликтер эң алгач Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүү, эл турмушун оңдоо жана дүйнө мамлекеттеринин арасында Кыргызстандын татыктуу ордун табууга аракеттерди жасады. Алгач бул үчүн саясий, экономикалык жана идеологиялык багыттарда жигердүү аракеттер, бир катар натыйжалуу иштер жүргүзүлдү.

Саясий багытта эң алгач бийликтин бардык бутактарына ыйгарым укуктарын тең салмактуу бөлөштүрүүнү, конституциялык реформанын алкагында чечүү каралды. Бул максатта 2005-ж. 24-мартынан кийинки Жогорку Кеңеш, анын төрагасы Ө. Текебаевдин колу коюлган атайын токтом менен конституциялык....

Дал ошол март революциясынан кийин кыргыз мамлекетинин тарыхында болбогон көп партиялуулук системасы киргизилди. Ошол эле кезде саясий партиялардын ордун жогорулатуу, алар аркылуу Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоону киргизүү ишке ашырыла баштады. Мурдагы эки палаталуу парламент таркап, жаңы парламент ишке кирди. Өкмөттүн курамына бир катар жаңы министирликтер түзүлдү.

Жаңы бийлик экономикалык өнүгүү механизми жок, бюджетти толтурган рычагы ишенимсиз, донор мамлекеттердин «кол кесери» менен жан баккан жарды өлкөнү колго алды. Революциядан кийин келген жаңы бийлик «...Биздин экономикалык саясаттын башкы максаты - бул элдин жыргалчылыгын, айыл-кыштактардын жашоо деңгээлин көтөрүү» - деп аны аткаруу иштерин өндүрүштө колго алуудан баштады. Мечиктештирилбей калган, мурда иштеп токтогон завод, фабрикаларды, ишканаларды ишке киргизип, жаңыларын эл турмушунун муктаждыгына жараша ачып пайдаланууга

берди. Мисалы, Адил Тойгонбаев Канттагы цемент заводун менчиктештирип алып, цемент, шифер жана башка курулуш материалдары тартыш болуп эл кыйналса, революциядан кийин алты цемент заводунун курулуп жатышы, алгачкылары ишке киргизилгени турганы Кыргызстандын экономикалык жактан өсүшүнө өбөлгө түзгөн.

Эгерде биз тарыхка кайрыла турган болсок кыргыз эли байыркы мезгилден ушул күнгө чейин көптөгөн татаал тарыхый окуяларды башынан өткөрүшкөнү бизге карт тарыхтан белгилүү. Мына ушундай эле тарыхый окуялардын бири катары 2005-жылдын 24-мартындагы «Элдик революцияны» айтсак болот. ошондой эле революциядан кийинки жана революцияга чейинки өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүн салыштырып кароо учурдун негизги талаптарынын бири. 2005-жылдын 24-мартындагы эгемендүү өлкөбүздүн тарыхындагы биринчи «Элдик революциянын» келип чыгышы, жүрүшү, жыйынтыктары жөнүндө негизги эки себеби белгилүү:

1. Социалдык-экономикалык.
2. Саясий-коомдук.

Ошол себептердин чечилишине карап биз революция өз максаттарына жетип, милдеттерин аткара алганын билсек болот.

Социалдык-экономикалык себептерине биринчи кезекте калктын жашоо турмушунун начарлап кетиши, жумуш орду менен камсыз болбошу, тагыраак айтканда кыргыз жаштарынын Россия, Казакстан жана башка алыскы жана жакынкы чет өлкөлөргө жумуш издеп кетиши, өлкөнүн ичиндеги миграция, турак жай жана жол курулушуна окшогон бир топ маселелердин өз убагында чечилбеши, жумушчулардын эмгек маяналарынын аздыгы жана өз убагында берилбеши, эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы менчиктештирүү саясатынын терс жактары, өзгөчө коомдук менчиктердин көпчүлүгүн бай, колунда бар адамдардын, мурдагы атка минерлердин арзан баада жашыруун сатып алышып элге билгизбестен мыйзамдаштырып коюшу, деги эле менчиктештирүүнүн акыйкатсыз жүрүшү, эң негизгиси мамлекеттеги завод-фабрикалардын дээрлик иштебеши, ал тургай алардын көпчүлүгүнүн

тетиктеринин башка мамлекеттерге арзан баада сатылып кетиши жана башка ушул сыяктуу бир топ маселелер топтолгон.

Саясий-коомдук себептерине 1990-жылдары А.Акаевдин бийликке келиши менен эле өлкөдөгү башкаруу органдарында мурдагы эле портократтардын бийликке келиши, кадр маселесинин чечилбеши, тагыраак айтканда түндүк-түштүк маселесинин уланышы, эл менен бийликтин ортосундагы тыгыз байланыштын жоктугу, өзөнгү-кууштун Кытыйга сатылышы, Аксы окуясында алты адамдын окко учушу, үй-бүлөөлүк башкаруунун басымдуулук кылышы, маданий эс алуу күндөрдөн, аш-тойлордун көбөйүшү, аларга кеткен миллиондогон акчалардын дарексиз жоголушу, маданият, медицина, билим берүү, спорт жана аскер тармактарына кайдыгер мамиле кылынышы, алардын эмгек маяналарынын аздыгы жана өз убагында берилбеши, карапайым элдин укуктарынын тебеленип-тепселиши жана башка ушул сыяктуу бир топ маселелерди айтсак болот. Мына ушулардын бардыгы бышып жетилип жогоруда айткандай революциялык кырдаалды пайда кылды. Ал эми революциянын чыгышына түрткү-бул 2005-жылдагы парламентке шайлоолор болуп калды. Карапайым элди ал шайлоо көтөрүлүп чыгууга мажбурлады.

Баарыбызга белгилүү болгондой, 2005-жылдагы март революциясы, 2010-ж. Апрель революциясына караганда кан төгүүсүз тынчтык жолу менен ишке ашты. Бул дагы жогоруда белгилегендей өлкөдөгү революциялык кырдаалдын чындап түзүлгөндүгүнөн кабар берет. Биз 24-марттагы тарыхый окуяны коркпостон эле «Элдик революция» деп баа берсек болот. Анткени ошол март окуяларында революциялардын классикалык белгилеринин дээрлик баардыгы камтылганы белгилүү. Эң негизгиси эл массасы эскиче башкаруунун каалабай, ал эми бийликтегилер жаңыча башкарууга мүмкүнчүлүктөрө жетпей калганы маалым. Буга кошумча революциялык кадамдарга төрткө болгон дагы бир топ саясий, социалдык-экономикалык маселелер да маалым болгон.

Албетте баса белгилей кетчү дагы бир жагдай, тарыхта белгилүү болгон баардык революциялар бир күндө же бир жылда ишке ашкан эмес. Мисалы

1917-жылдагы Октябрь революциясы да бир күндө ишке ашып, бир системадан экинчи системага өтүп, кадр маселеси заматта чечилген эмес. Ал эми биздин эгемендүү өлкөнүн Элдик революциядан кийинки социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө токтоло турган болсок, революцияга чейинки мезгилге караганда бир кыйла өнүгүүнү көрүүгө болот. Революциядан кийинки өлкөдөгү курч кырдаал, экономикага да терс таасирин тийгизбей койгон жок. 10 айдын ичинде дүң продукциянын көлөмө 0,3% ке төмөндөгөн. «Кумтөрдө» 24.7%ке аз кен чыгарылып, айыл-чарба тармагында 11.6% аз продукция өндүрүлгөн. Өндүрүш менен айыл чарбанын үлүшү ички дүң продукциянын 50.1% ин түзөөрүн эске алганда бул өлкөнүн экономикасына чоң залака тийгизген. Андан сырткары азык түүлүккө 5.1%, башка товарлар 1.7%, күйүүчү май каражаттарына 1.2 эсеге баа көтөрөлгөн. Мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгү 16,1 млрд. сом менен толукталган. Салыктан казынага 13 млрд.сом. бажы тармагынан 6 млрд. 315 млн. сом түшкөн. Азыр өкмөттүн алдында 2006-жылдын ИДПны 8%ке жеткирүү турат. Бул көрсөткүчкө жетиш үчүн өнөр жайында 9% ке, айыл чарбасында 6% ке, курулушта 20%ке жана тейлүү тармагында 9,1%ке өсүш болушу зарыл деп жаңы өкмөт алдыга милдеттенме койгон.[¹]

«Кумтөрдө» иш басандагандын кесепетинен жогоруда белгилегендей өнөр жай өндүрүшөндө 2.2% ке гана өсүш болгон. Бүгүнкү күндө кийим тигүүчө цехтерде 150 миңге чукул адам эмгектенет. Алар жылына бюджетке 1млн.сомго жакын салык төлөшөт. Киреше салыгы менен кошумча нарк салыгы 10%ке жеткен. Россия, Германия, Франция, Дания өлкөлөрү буга чейинки карыздарды кечишти. 2005-жылы өлкөдөгү саясий туруксуздукка карабай түз инвестициялык көлөмө 33% ке өсүп, 133 млн.долларды түзгөн. Ал эми туризм тармагы да каттуу жапа чегип эки эсе аз киреше тапкан. 2005-жылы Кыргызстанга, 2004-жылга караганда 60 миң 300 адамга аз туристтер келген. Бирок мындай кырдаалга карабай 2005-жылы

[¹] Заман Кыргызстан //25-ноябр,2005-жыл №44.1-бет

туристтик жайлардын саны 200 көбөйүп 4700гө жеткен. Айыл чарба тармагында баанын жогору болушунун себеби, 2005-жылы дээрлик бардыгы аз айдалган. Мисалы, кант кызылчасы эки эсе аз айдалгандыктан, 2004-жылдын 345 миң тоннага, ал эми дан эгиндери 144 миң тоннага аз жыйналып алынган. 2006-жылы айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү менен өндүрүштүн көлөмүн 6% ке чейин өстөрүү каралган. Электр энергияны иштеп чыгаруу 2004-жылга караганда 1.7% ке азайган. 2005-жылы Тажикстан менен Россияга электр энергиясын экспорттоо азайып, Казакстан менен Кытайда көбөйгөн. Жалпысынан 2270,7 млн. квт саат энергия экспорттолгон. Бул сектордогу жоготуу 2005-жылы 43% жеткен. Ал эми банк секторунда депозиттерди тартууга өзгөчө көңүл бурулган. Депозиттин көлөмө 2005-жылы 34,9% ке өскөн. Калкты кредиттүү 17,1%ке көбөйгөн. Бирок кредиттин пайыздык үстөктөрү дагы да болсо жогору болуп, 24-25%тин тегерегинде болгон. 2005-жылдын 10 ай ичинде Кыргызстанга микрокредиттөөчү агенстволордун саны 21, 2006-жылы айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү менен өндүрүштүн көлөмүн 6% ке чейин өстөрүү каралган. Электр энергияны иштеп чыгаруу 2004-жылга караганда 1.7% ке азайган. 2005-жылы Тажикстан менен Россияга электр энергиясын экспорттоо азайып, Казакстан менен Кытайда көбөйгөн. Жалпысынан 2270,7 млн. квт саат энергия экспорттолгон. Бул сектордогу жоготуу 2005-жылы 43% жеткен. Ал эми банк секторунда депозиттерди тартууга өзгөчө көңүл бурулган. Депозиттин көлөмү 2005-жылы 34,9%ке өскөн. Калкты кредиттүү 17,1%ке көбөйгөн. Бирок кредиттин пайыздык үстөктөрү дагы да болсо жогору болуп, 24-25%тин тегерегинде болгон. 2005-жылдын 10 ай ичинде Кыргызстанга микрокредиттөөчү агенстволордун саны 21ге, микрокредиттөөчү компаниялардын саны 12ге өскөн. 2006-жылдын бюджетинен ипотекалык кредиттөөнү ишке ашырууга 5 млн. доллар каралган. Ал эми 2006-жылдын республикалык бюджетинен кошумча 2 млрд. сом социалдык секторго каралган. Бул секторго 9.8 млрд. сом бөлүнүп, бюджеттин чыгаша бөлүгүнүн 40% түзгөн. Мугалим, врачтардын эмгек акысы 20%, маданият

ишмерлеринин 35% көтөрүлгөн. Президент өкмөттүн алдында 2006-жылы ички дүң продукциянын көлөмүн 8% жеткирүү тапшырмасын койгонуна карабай ал 5% тегерегинде гана болгон. Инфляциянын деңгээли 4,5% ашпайт. Мамлекеттик бюджет гранттар менен кошуп эсептегенде 22.5 млрд. сом, республикалык бюджет 19.7 млрд. сом, жергиликтүү бюджет 3.2 млрд. сомду түзгөн.[¹]

Революциядан кийин Кыргызстанда экономикалык реформаларды ишке ашыруу боюнча улуттук «Беш ашуу» программасынын концепциясын «Эмгек жана биримдик партиясы» иштеп чыккан. Концепцияны Президент жактырып өкмөтүн кароосуна сунушталган. Бул концепция 3 этаптан турат. Экономистердин айтуусунда жакынкы 5 жылда ички дүң продукциянын көлөмүн эки эсе, бюджетке түшүүчү кирешелерди 3 эсе көбөйтсө болот. Негизги үч этапты ашуу үчүн болгону 15 жыл керек. Өнүккөн мамлекетке айлануу үчүн, жылына 1 млрд. 600 миң доллар инвестиция кирип турушу зарыл. Кыргызстандагы банктардагы активдер 450 млн. долларды түзсө, анын 150 млн. доллары гана жүгүртүүдө. Банктардын уставдык капиталдары 300 млн. доллар болсо, 2010-жылга чейин аны 3 млрд. долларга чейин жеткирүү каралган. Акыркы 15 жылда Кыргызстан экспорттоочу өлкө катары өзүн жоготкон. Мисалы, Советик доордо «Беде» өрөөнүн Канадага чейин экспорттоочу. Андан жылына 40 млн. доллар киреше түшчү. 1990-жылы «Беде» өрөөнүнөн 4982 тонна чыгарсак, 2004-жылы болгону 239 тонна өндүргөн. Негизи эле Кыргызстандагы товарлардын 50% импорт болуп сырттан келет. Көп эле өлкөлөр экономикалык кризистен кантип чыкканын тарыхта белгилүү. Экинчи дүйнөлүк согуштан өндүргөн. Негизи эле Кыргызстандагы товарлардын 50% импорт болуп сырттан келет. Көп эле өлкөлөр экономикалык кризистен кантип чыкканын тарыхта белгилүү. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Германияда АКШ сунуштаган 20 млрд. доллардан баш тартып, өздөрү бардык кыйынчылыктарды жеңип чыккан. Кытайлык

[¹] Заман Кыргызстан// 25-ноябр,2005-жыл №44 4-б.

белгилүү реформатор Ден Сяопин негизги 4 багытты белгилеген. Мына ошол принциптер менен кытайлыктар ушул күнгө чейин иштеп келишет. Бүгүнкү күндө АКШнын - 5950000, Венгриянын - 26968, Чехиянын – 20094, Чилинин - 27411, Словакиянын - 7704, Россиянын - 124785 млрд. доллар тышкы карызы бар. Ар бир адамга, АКШда - 21636, Венгрияда - 2696, Чехияда - 2010, Чилиде - 1827, Словакияда-1541, Россияда - 849 доллар туура келет.[¹]

2004-жылга кайрыла турган болсок, мисалы «Кыргызалтын» 175 млн. доллар чыгым тарткан. Анын ичинде, административдик башкаруу үчүн 32 млн. доллар каралса, 63 млн. доллар сарпталган. Эске алынбаган чыгымдарга 23 млн. каралса, 66 млн. доллар сарпталган. Курулуштун өзүнө 174 млн. доллардын ордуна, 219,8 млн. доллар сарпталган. Эгерде «Кумтөр» маселесине кайрыла турган болсок, бул тармакта 2003-жылдары «Кумтөрдө» 130 тонна алтын өндүрүлгөн. 1997- 2002-жылдары алтынды сатуудан 1146млн. АКШ доллары түшкөн. 646 млн. АКШ доллары же 57% өндүрүштүк чыгымдарды толтурууга жумшаган. 417 млн. АКШ доллары же 37% кредиттерди жана алардын проценттерин жабууга бюджеттик төлөмдөргө, социалдык камсыздандыруу фондусуна 52 млн. АКШ доллары же жалпы кирешелердин 4,5% чыгымдалган.[²] Ал эми расмий маалымат боюнча «Кыргызалтын» 1986-жылдан 2002-жылга чейинки 16-жылдын ичинде 30 тонна алтын өндүргөн. Союз учурунда Кыргызстан Москвага 1 тонна алтын төксө, Өзбекстан 24 тонна алтын төгүп, Россиядан кийинки экинчи орунда турган. Ал эми КМШда биринчи орунга чыкты. ЮСАИДдин изилдөөсү боюнча 1990-жылы Кыргызстан ВВПсы (ИДП) 14,66 млрд, долларды түзсө, 2001-жылы 1 млрд.416 млн.,2002-жылы 1,6 млрд. доллардын тегерегин түзгөн.

Миграция жана калкты иш менен камсыз кылуу мамлекеттик комитетинин маалыматына караганда бүгүнкү күндө жумушчулардын саны 96,6 миң адамды түзөт. Официалдуу түрдө жумушсуз деп катталгандардын саны 64,1 миң адамды түзөт. Ваканциалардын көрсөткүчү 5,1 миң болсо, бир жу-

[¹] Заман Кыргызстан //9-декабр,2005-жыл №46 1-бет

[²] Заман Кыргызстан //31-март 2006-жыл №12 4-бет

мушчу орунга 19 адам туура келет. Катталган жумусуздардын ичинен 9,6% жогорку, 21,5% атайын орто билимдүүлөр түзөт. 2005-жылдын 9 айыда Кыргызстандын экономикасына тартылган түз инвестициялардын суммасы 136 млн. 424,4 миң АКШ долларын түзгөн. Бул 2004-жылдын 9 айына салыштырганда 33,3% га көп. 2004-жылдын январь-сентябрь айларында кыргыз экономикасына 102 млн. 439,4 миң доллар тартылган. Өзгөчө мейманкана-ресторан бизнес чөйрөсүндөгү өсүш 28,1 эсеге жеткен. 2004-жылдын 9 айында бул тармакта 66 миң АКШ доллары сарпталса, 2005-жылдын 9 айында инвестициялардын суммасы 1 млн.87,2 миң АКШ долларын түзгөн. Иштеп чыгаруучу өнөр жайына 61 млн. 16,2 миң доллар өлчөмүндө инвестиция келген. Бирок,бул 2004-жылдагы көрсөткүчү аз. Себеби 2004-жылы бул тармакта 65 млн. 172 миң АКШ доллары келген. Ал эми тоо-кен казып алуу өнөр жайына келип жаткан түз инвестициялар да 3,5 эсеге өскөн. Мисалы, 2004-жылы ушул аралыкта 6 млн. 616 миң долларга жетсе, 2005-жылдын 9 айында ал 21 млн. 720 миң АКШ долларына чейин өскөн. Финансы ишмердүүлүгүнө салынган инвестициялардын өлчөмү 6,4 эсеге, электр энергиясын жана сууну өндүрүүгө жана бөлүштүрүүгө жумшалган сумма 17,8 эсеге көбөйгөн.[¹] 2007-жылдын 1-январына карата мамлекеттик ишканалардын 72% менчиктештирилди, 117 чарбалык жана коомдук уюмдарда мамлекеттин акциясы бар.2006-жылы 67 мамлекеттик объект менчиктештирилген. Анын басымдуу бөлүгү өндүрүш тармагындагы объектилерди түздү.[²] Кыргызстандын тышкы саясий ишмердүүлүгүндө маанилүү багытты экономикалык дипломатия түзөт. Бул өңүттөн караганда 2006-жылы, Кыргызстанга Кытайдан 100 млн.юань (болжол менен 12,5 млн. АКШ доллары) өлчөмүндө айыл чарба техникалары жардам катары келди. Ошондой эле Шанхай кызматташтык уюму тарабынан Кызыл-Кыя цемент заводун курулуш үчүн 80 млн. АКШ доллары өлчөмүндө жеңилдетилген кредит бөлүү маселеси чечилди.Туркия жыл

[¹] Заман Кыргызстан// 9-декабр,2005-жыл №46 6-бет

[²] Агым// 23-январ,2004-жыл. 4-бет

ичинде билим берүү, саламаттыкты сактоо жана коопсуздук тармагын колдоо үчүн 8,1 млн. АКШ доллар өлчөмүндө техникалык жардам көрсөттү. Жалпы наркы 25 млн. АКШ долларын түзгөн «Вефа» соода борбору бүткөрүлдү. АКШдан Дүйнөлүк банк аркылуу саламаттыкты сактоо багытын реформалоо, жергиликтүү жамааттардын жана энергетика тармагын өнүктүрүү үчүн 34 млн. долларын гранттык жардам, ошондой эле медицина сектору үчүн 2 млн. 657 миң доллардык гуманитардык жардам келген. Билим берүү тармагын жакшыртуу менен бирге бир катар социалдык долбоорлорду ишке ашыруу максатында Япония да 3,1 млн. доллар өлчөмүндө гранттык колдоо көрсөттү.^[1] 2005-жылдагы экономиканын туруктуу өсүшүнүн натыйжасында «Кумтөрдү» кошпогондо, ИДПнын реалдуу өсүшү 1,4%ти түзгөн. Бул көрсөткүч 2006-жылдын биринчи жарым жылдыгында ИДПнын чыныгы өсүшү 3,1ти түзгөн. Тездетилген экономикалык өсүү программасынын чегинде 8% көрсөткүч салыштырмалуу «Кумтөрдү» кошпогондо 6,2%ти түзөт. 2005-жылдын жыйынтыгы боюнча мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгү 20 млрд. 367,3 млн. сомду түзсө, бул 2004-жылы 2 млрд. 31,6 млн. сомго көп. Ал эми 2006-жылдын биринчи жарым жылдыгында мамлекеттик бюджеттин жалпы кирешеси 10 млрд. 945,9 млн. сомду түздү, бул деген 102,2% деп эсептелинет. 2005-жылдын ушул мезгилине салыштырганда бюджеттик жыйымдар 20% өскөн же акча менен алганда 1 млрд. 840,1 млн. сомго көп. 2005 жыл үчүн республикалык бюджеттик чыгымдары 15 млрд. 495,3 млн. сомду түзүп (тышкы карызга кеткен чыгымды кошпогондо), 2004-жылга салыштырганда 11,5% көп болгон. 2005-жылы чыгашалардын социалдык сфераларга чегерилген бөлүгү 43,1 болуп, 2004-жылга караганда 820,8 млн. сомго көп болгон. 2006-жылдын 1-январынан кирешеден алынуучу салыктын өлчөмү 10% пайдадан алынуучу салыктын өлчөмү да 10%ке төмөндөтүүдө. Айыл чарба продукциялары үчүн кошумча өнөр жайы 2004-жылы 7 млн., 2005-

[1] Заман Кыргызстан //14-апрел, 2006-жыл №14 4-бет.

жылы 11 млн., 2006-жылдын алты айынын ичинде эле 12 млн. даана продукция пайдаланууга берилген.^[1] 2006-жылдын биринчи жарымында 93 млн. 726,4 миң сомдук 38 объект пайдаланууга берилген. Анын ичинен Түштүк аймагында 53 млн. 667 миң сомдук 21 объект курулган.

2005-жылдын 24-мартынан 2006-жылдын 1-январына чейин тамак-аш азыктарын чыгаруучу 400 жаңы ишкана ишке киргизилген. Бул тармакка 2005-жылы 271 млн. 600 миң сом суммасындагы инвестиция жумшалган. 2005-жылы республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин эсебинен 9 миң 117 окуучулук орундук 54 мектеп курулган. Каржылоонун жалпы өлчөмү 124 млн. 400,6 миң сом. Анын ичинде республикалык бюджеттин эсебинен - 1340 окуучулук орундуу 6 мектеп, Азия өнөктүрүү банкынын долбоорунун каражаттарынын эсебинен 192 окуучулук орундуу 1 мектеп, жергиликтүү бюджеттер жана демүүрчөлөрдөн каражаттарынын эсебинен 6 миң 885 окуучулук орундуу 45 мектеп жана кошумча курулуштар курулган. 61038,28 миң сомго жалпы аянты 7260995 м. кв. болгон 7277 объект ремонттолуп, 227 спорт объекти курулду. Бишкек шаарында жалпы 716 объект, курулганы - 60, оңдолгону - 656, Ош шаарында 39 объект, курулганы - 1, оңдолгону - 1359, Чүй областында 509 объект, курулганы - 18, оңдолгону 491, Жалалабад областында 2042 объект, курулганы - 63, оңдолгону - 1979, Баткен областында 1368 объект, курулганы - 9, оңдолгону 1359, Ыссык-Көл областында 1195 объект, курулганы - 48, оңдолгону 1147, Талас областында 109 объект, курулганы - 19, оңдолгону - 90, Ош обласында 717 объект, курулганы - 9, оңдолгону - 707, Нарын областында 810 объект, оңдолгону - 810, курулганы жок.^[2] Жогоруда маалым болгондой көрсөткүчтөгү өнүгүү темпи менен өнүгө турган болсок Кыргызстан жакынкы 5-10 жылдын аралыгында өзүн-өзү толук каржылап, экономикалык көз карандысыздыкка жетишээрине шек жок эле. Тилекке каршы андай болбой, тетиписинче 5

[1] Заман Кыргызстан //19-январь, 2007-жыл №2, 2-бе

[2] Ар бир Кыргызстандыкка татыктуу жашоо. – Бишкек, 2006.

жылга жетпеген мөөнөткө мурдагыдан да жаман кейипке жетип, өлкөдө экинчи, 2010-жылкы Апрель революциясын ишке ашырдык.

2010-жылдын Апрель революциясынын келип чыгышынын да бир топ саясий, социалдык-экономикалык себептери бар. Анткенибиз революция деп качан гана бир катар тиешелүү шарттар аткарылганда гана айта алабыз. Биринчи иретте эл массасынын талаптарынын канаатандырылышы милдет. Ал үчүн революцияга кеңири эл массасынын катышы зарыл. Мындай көрүнүш революциядан кийин бийликти тигил же бул инсандын, аз топтун же бир партиянын басып алышына бөгөт болот.

Кандай гана революция болбосун анын негизги милдеттеринин бири ар тараптуу реформаларга же терең өзгөрүүлөргө алып келүүсү милдет.^[1] Ошол аракеттер ишке ашканда гана революция өз максатына жетти деп эсептесе болот. Революция бул башкаруучу бийликке каршы күрөшүү менен саясий системаны өзгөртүүгө болгон аракет экенин да эстен чыгарбообуз керек. Анткени алар өз эрки менен саясий бийликти өткөрүп беришпейт. Албетте революция бир тараптын күч же зордук менен эл массасынын, тигил же бул көчтөрдүн бийлик үчүн көрөшкө катышын талап кылат. Революциянын куралдуу көтөрүлүштөн айырмасы ошол күч менен коркутуу, зомбулук менен бийликке келген күчтөр революциядагыдай саясий, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөргө бара албайт. Дал ушундай белгилерге таянып биз көптөгөн XVII-XX кылымдардагы масалык кыймылдар революция эмес, куралдуу көтөрүлүш болгонун белгилегибиз келет.

Эми ошол апрель революциясынын келип чыгышына себеп болгон негизги өбөлгөлөр тууралуу кеп козгойлу. Оболу Президентибиз А.Ш. Атамбаевдин элге кайрылуусуна көңүл бөлөлү: «Бүгүн, 24-мартта эгемен Кыргызстандын

[1] Skocpol Theda. States and Social Revolution: A Comparative Analysis of France, Russia and China. Cambridge, 1979.

тарыхындагы эң белгилүү даталардын бири. Туптуура 7 жыл мурда март революциясы болуп өткөн, бирок анын үзүрүн эл көрө албай калган...

Өз элин тоготпоо, аны уккусу келбегендик, андагы бийликтин өз жарандарынын кызыкчылыктарын сатып кетүүсү өлкөнү 7 жылдан кийин кезектеги сыноого кептеди. 2005-жылдын мартында кыргызстандыктар бүт республика боюнча өлкөдө адилет, элдик бийликти орнотуу үчүн көтөрүлүштү. Бирок элдин жеңиши уурдалып кетти. 2005-жылдын 24-мартынан кийин өлкөдө бийликти элге каршы режим ээлеп алды. Март революциясы өз максатына жетпей калды.

Экинчи президент учурунда үй-бүлөлүк башкаруу сакталып гана калбастан, эл байлыгын уурдап-тоноо уланып гана тим болбостон, ал ачык эле криминалдык кебетеге ээ болду. Мына ушунун бардыгы мыйзамдуу түрдө өлкөнү дагы бир, Апрель революциясына алып келди. Кыргызстандыктарды 2010-жылдын 7-апрелиндеги бийликтин элди массалык кыруусу да токтото алган жок.

2010-жылдын 7-апрелинде биздин мекендештерибиз мөндүрдөй жааган октун алдында турушту. Алар «Ала-Тоо» аянтында өлкөнүн келечеги үчүн, элдин эркиндиги үчүн шейит кетишти.

2005-жылдын март жана 2010-жылдын апрель окуялары—бул Кыргызстандын тарыхынын барактары. Элдин өз укуктары жана эркиндиктери үчүн көрөшүү тарыхынын барактары. Дүйнө жүзү биздин элибизде адилеттик жана эркиндикти сүйүү сезими эне сүтү менен берилерин кайрадан бир көрдү. Байыртан берки тарыхында биздин эл адилетсиздикке жана эки жүздүүлүккө эч качан моюн сунбагандыгына ынанды. Биз өзүбүз да азаттыкка жана адилеттикке карай жол оор болооруна, ал жол сыноолор жана

кыйынчылыктар аркылуу ынандык. Кудайдын буйругу менен элибиз Эгемен Кыргызстанды сактап калды”^[1]

Демек 2010-жылкы Апрель революциясынын негизги саясий, социалдык-экономикалык өбөлгөлөрү, шарттары жана себептери катары төмөнкүлөрдү атоого болот:

- 2005-ж. Март революциясы толугу менен өз максатына жетпей, милдеттери толук аткарылбай калган. Революция күндөрүндөгү кеңири эл массасынын үмүтү акталбай, анын үзүрүн эл көрө алган жок.
- Революциянын натыйжасындагы кеңири эл массасынын жеңиши уурдалды. Бир жеке, үй-бүлөлүк режим экинчиси менен алмашылып гана калганы тез эле байкалды.
- Беш жылдан кийин болгон Апрель революциясынын эң негизги себептери катары мурдагы режимдей эле К.Бакиевдин тушунда да бийликтеги коррупциянын жана авторитаризмдин жоюлбастан, көбөйгөндүгү болду. Элдин жаңы президент К. Бакиевке болгон ишеними тез эле бүттү, анын натыйжасында эл менен бийликтин ортосунда абдан чоң ажырым, карама каршылык пайда болду.
- Экинчи президент учурунда үй-бүлөлүк башкаруу сакталып эле калбастан, үй-бүлөлүк диктатура кайра күчөгөн. Президенттин үй-бүлөсү, жакындары эл байлыгын, мамлекеттин мүлкүн уурдап-тоноо мурдагыдан да күчөп, анысы аз келгенсип расмий бийлик криминалдар менен коюн колтук алышып кетти.
- үй-бүлөлүк башкаруу, расмий бийликтерге президент К.С. Бакиевдин балдарынын, көптөгөн бир туугандарынын ыксыз кийлигишүүсү күч алды.
- Кыргыз мамлекетинин экономикасынын эң маанилүү жактарын К. Бакиевдин уулу Максим толугу менен өз колуна алып алган. Ошон үчүн элде

[1] Кыргызстандын баардык ММК, 24-март 2014-ж.; Баракелде. 24-март 2014-ж.

«Айдар жокто Максим бар, Айран жокто максым бар» деген кеп айтылып калды.

- Бир эле президент К. Бакиевдин үй-бүлөсү жана жакындары элдин, мамлекеттин эсебинен чексиз байып, ошол эле учурда карапайым кыргызстандыктар жакырчылыкка батып, бийлик башында тургандар өлкөнү көз көрүнөө талап тоноого өткөн. Мурдагы президенттин үй-бүлөсү, жакындарынан эч айырмасы жок, мамлекеттин - “Чыгышэлектро”, “Түндүк-электро”, “Кыргызтелеком” сыяктуу стратегиялык маанидеги объектилерин К. Бакиевдин үй-бүлөсү тартынбастан эле менчиктеп алган.^[1] Мындан башка ири киреше алып келүүчү ишканалардын президент К. Бакиевдин үй-бүлөсү, жакындары тарабынан приватташтырылышы элдин нааразылыгын туудурган.

- Коомдук, саясий, социалдык-экономикалык турмуштун, расмий бийликтердин баардык тармактарында коррупция, жердешчилик, тууганчылык, улутчулдук, аймакчылык күч алды.

- Революцияга түрткү болгон себептердин дагы бири өлкө аймагындагы бийликти, аларга таасирлерин, киреше көп келе турган чөйрөлөрдө экинчи президенттин балдары, бир туугандарынын ачык эле бөлүп алышы, ар кимиси өз чөйрөсүнүн кожоюну катары, элдин кызыкчылыгын көзгө илбестен өз каалагандарын жасашкандыгы, ар бири өзүн ошол чөлкөмдөрдөн, тармактардын ээси катары сезип калгандыгы болду.

- Эл арасында социалдык, саясий жана укуктук адилетсиздик күч алды.

- Расмий саясий бийликке оппозициядагыларды жана ыңгайсыз журналистерди куугунтуктоо абдан күч алып, бир катар көз карандысыз басмаканалар, радиостанциялар жана телеканалдар жабылышы күч алды.

- Кыргызстан элинин, калкынын көпчүлүгү жакырдыктан, жумушсуздуктан чыга алган жок. Башка өлкөгө кетүүгө мажбур болгон эмгек мигранттарынын саны көбөйдү.

[1] Отунбаева Р.И. Кайрылуу // 7-апрель каармандары. -Бишкек, 2011. -3-б.

- Электроэнергиянын баасынын жогорулашы, чөнтөк телефондорунун ар бир звоногуна кошумча акы төлөөнүн көбөйүшү, ири каржылык уурдоолор да экинчи революцияга себеп болду.

- Акаевдин да, Бакиевдин да режимин төңкөргөн революциялардын эң негизги себеби көп жылдар бою коом менен бийликтин ортосундагы чечилбей келген маселелер болгону талашсыз.

Ошентип биринчи революция максатына жетпей калды, ал эми экинчи революция демократиялык өзгөрүүлөргө чыйыр салды.^[1] Натыйжада жогоруда айтылган саясий, социалдык-экономикалык себептер, өткөөл мезгилдин президенти Р.Отунбаеванын пикиринде 2010-жылдын Апрельдеги маани-маңызы боюнча саясий, мүнөзү боюнча элдик революцияга алып келди.^[2]

Апрель революциясына алып келген эң негизги күч—элдин адилеттүүлүккө, чындыкка умутулуусу болду. Коомдук, саясий, социалдык-экономикалык турмуштун баардык тармактарында массалык мыйзам бузуулар элди бир эмес, эки жолу көтөрөлүүгө алып келди.[3]

Март революциясы толук ишке ашыра албаган идеяларды, саясий реформаларды турмушка кийинки Апрель революциясы толук ишке ашырууга аракет кылууда.

Бул бөлүмдө ар тараптан иликтөөнү жыйынтыктап жатып төмөнкү корутундуларга келдик:

- 2005-ж. Март революциясы толугу менен өз максатына жетпей, милдеттери толук аткарылбай калгандыгы тастыкталды;

- Март революциянын натыйжасындагы элдин жеңиши уурдалганы, иш жүзүндө бир үй-бүлөлүк режим экинчи үй-бүлөлүк режим менен алмашылып эле калганы тастыкталды;

[1] Президент Р. Отунбаеванын кайрылуусу //Кыргызстандын баардык ММК, 7-апрель 2011-ж.; Акипресс, Баракелде. 7-апрель 2011-ж.

[2] Ошол эле жерде.

- революциядан кийинки жаңы бийликтердин алгачкы кадамдары иликтенип, бирок алардын акырына жетпей калганы байкалды;
- мурдагы режимдей эле К. Бакиевдин тушунда да бийликтеги коррупциянын жана авторитаризмдин күчөгөнү такталды;
- экинчи президенттин да үй-бүлөлүк башкаруусу, диктатурасы күчөп, анын жакындары эл байлыгын, мамлекеттин мүлкүн уурдап-тоноосу мурдагыдан да күчөгөнү такталды;
- саясий, социалдык-экономикалык турмуштун, расмий бийликтерде бакиевдер кланынын үстөмдүгү, жердешчилик, тууганчылык, улутчулдук, аймакчылык күч алганы такталды;
- Март революциясынан кийин деле элдин мүдөөсү акталбай, калктын көпчүлүгү жакырдыктан, жумушсуздуктан чыга албагандыгы, башка өлкөгө кетүүгө мажбур болгон эмгек мигранттарынын саны көбөйгөндүгү такталды.
- Март революциясы толук тишке ашыра албаган идеялар, саясий реформалар такталып, кийинки революцияга шарт түзгөнү аныкталды;
- 2010-жылдагы Апрель революциясынын негизги өбөлгөлөрү, саясий, социалдык-экономикалык себептери такталды.

2.2. 2010-ЖЫЛКЫ АПРЕЛЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫ, АНЫН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ, АНДАН КИЙИНКИ КООМДУК, САЯСИЙ ЖАНА ТАРЫХЫЙ ӨЗГӨРҮҮЛӨР

XXI кылымдын эң башында эле Кыргызстан эки чоң саясий, социалдык-экономикалык окуя, чыныгы элдик революцияларды баштан кечирди. Албетте айрыкча чоң өзгөрүүлөргө Апрель революциясы тиешелүү шарттарды түзгөнүн да баса белгилей кетүү абзел.

Тегин жерден Кыргыз Республикасынын Президенти А.Ш. Атамбаев Апрель революциясынын төрт жылдыгына байланыштуу кайрылуусунда:[¹]

«Урматтуу кыргызстандыктар! Мекендештерим! Бүгүн биз кыргыз тарыхында түбөлүккө калчу окуяны – Апрель революциясынын 4 жылдыгын белгилеп жатабыз. 2010-жылдын 7-апрелинде элдин чыдамы түгөнгөн. Минтип жашоого болбойт деп, жамгырлуу жаздын күнүндө миңдеген кыргызстандыктар үй-бүлөлүк бийликке, зомбулукка, адилетсиздикке каршы көтөрүлгөн. Ошол кезде мамлекетти канкор уурулары башкарып калган. Саясий атаандаштарынын, сын айткандардын көзүн тазалап, коркутуу-үркүтүү бийлик үчүн кадыресе ишке, мамлекеттик башкаруунун ыкмасына айланган. Кыргызстан коррупциянын чеңгелинде калган. Бир үй-бүлө чексиз байып, карапайым кыргызстандыктар жакырлыкка белчесинен баткан. Бийлик башында тургандар өлкөнү көз көрүнөө талап тоноого өткөн. Ондогон жылдар бою аталарыбыздын маңдай тери менен курулган ири мамлекеттик ишканалар, социалдык объектилер, жерлерибиз, кендерибиз - эл байлыгы арзыбаган тыйын га сатылып кетип жаткан. Карапайым элдин айласы кетип, кыштын кыраан чилдесинде жылуулукка жетпей, чырак жагып, караңгыда отуруп калган.

[¹] Кыргыз туусу. 2014-ж. 8-апрель. -1-б.

Адам укуктары, сөз эркиндиги тебеленип-тепселген. Ал кезде жадагалса ашынган «демократия жактоочулары» бийликтин оозун карап, элдин оор абалына көз жумуп коюшкан. Күн санап өмөт чырагы өчө баштаган. Элдин эрки майтарылып, өлкөнү кара булут каптагандай сезилген. Бирок далай кыйынчылыктарды, сыноолорду баштан кечирген кыргыз эли адилетсиздикке жана зомбулукка эч качан моюн сунган эмес. 2010-жылдын апрелинде кыргызстандыктар Эркиндикти жана Адилеттикти туу тутарын жалпы дүйнөгө ачык көрсөттү!

Өлкөбөздөн башкы аянтында мөндүрдөй жааган октон жалтанбай эл турду. Тынчтык мезгилде ок атылып, карапайым жарандар курман болуп жатышты. Бирок, эчким качкан жок. Жыгылгандардын ордун башка азаматтар толуктап турушту. Эчким качкан жок. Анткени, бул жакшылык менен жамандыктын, чындык менен жалгандын, жарык менен караңгынын ортосундагы күрөш болду. Биз бул күндө эч качан унутпайбыз! Бул күн өлкөбүздүн тарыхын өзгөрттү. Ар бирибизди өзгөрттү. Жүрөгүбүздү жаралантты. Үмүтүбүздү жандырды. Эркиндик жана чындык, адилеттүүлүк жана мыйзамдуулук үчүн шейит кеткендерди унутууга акыбыз жок! Убакыт өткөн сайын, айрым өлкөлөр ыдырап, бөлүнүп-жарылып жатканын көрүп, курман болгон батырларыбыз элибиздин биримдигин, Кыргызстаныбызды сактап калгандыгын даана түшүнө баштадык!

7-апрель күнү ажалдан жалтанбаган баатырлар адилеттүү жана күчтүү өлкө үчүн өмүрүн беришти. Ошол кыялды биз ишке ашыралы. Шейит кеткендердин жаркын элесин жүрөгүбүздө сактап, баарыбыз биригип өнүккөн, жаңы Кыргызстан куралы!»,-деп айтылган. Айтылган сөз чындыкка дал келээри баарыбызга маалым.

Мурдагы бөлүмдө көрсөтөлгөндөй өлкөдөгө саясий, социалдык-экономикалык абал, үмүтү акталбай алданган элдин нааразылыгы, коомдук турмуштагы кырдаал, түзүлгөн шарттар Кыргызстан элин экинчи жолу көтөрүүгө, экинчи революцияны баштоого түрткө болду. Мурдагыдай эле бул революция да ири саясий, социалдык-экономикалык жана маданий

борборубуз Бишкек, Ошто эмес, элет жерлеринде башталын, борборду карай агылган.

Кыргызстанда экинчи жолу - Апрель революциясынын келип чыгышына ошол кездеги беш жыл аралыгында калың катмар эл бакиевдик үй-бүлөнүн, анын бир туугандары жана жан-жөкөрлөрүнө элдин башынан "төө матек" алып, салыктардын баардык түрүн жогорулатып, электр энергиясын кымбаттаткандыгы аз келгенсип, өлкөдөгү аздап болсо да иштеп жаткан завод, фабрикаларды, экономика тармактарын менчиктеп, четинен басып алып жаткандыгы элдин кыжырын келтирген. Ансыз деле акаевдик режимден алсызданып турган Кыргызстан Эл аралык иликтөөлөр боюнча, 2009-жылы республикабыз КМШдагы эле эмес, дүйнөдөгү эң жакыр өлкөлөрдүн катарына кирип, калктын 32%ы жакырчылыкта калган, эл арасында жумушсуздук күчөгөн.^[1] Андан да кыжырдантканы расмий бийликтегилер оппозициядагыларга катуу кысым көрсөтө башташкан. Ошондуктан ушундай абалды эске алып саясий оппозицияда турган күчтөр биригүүгө, бийликке каршы чара көрүүгө өтүшкөн. Натыйжада революциянын алдыңкы күндөрү бир катар Алмаз Атамбаев баштаган оппозиция лидерлери камакка алынып, аларда өз кезегинде бөтөн Кыргызстан боюнча чыккан жалпы элдик толкундоолор, расмий бийликтерге карата көрсөтүлгөн саясий кысымдар, талаптар эркиндикке алып чыккан.

Апрель күндөрү Ала-Тоо аянтын кан майданга айланткан, ошол кыйын кезеңде кыргыздын октон кайра тартпаган 90го жакын атуулу жарык дүйнө менен коштошуп, 1500дөй адам жарадар болуп революция ишке ашкан. Албетте алардын көрсөткөн эрдиктери, канында "эркиндиктин" жалыны ойноп турган жалтанбас кайраты, дагы бир жолу кландык, коррупциялашкан, үй-бүлөлүк бийликти экинчи ирет кулатты.

[1] Кыргыз туусу. 2014-ж. 4-апрель. -3-б.

Белгилей кетчү дагы бир жагдай эл ошол күнү эле эмес, ага чейин дагы далай жолу нааразы болуп, ар жерде ар түрдүү митингдерге чыгып жүргөн. Булардын негизги себептери төмөнкөлөр эле:

- Экинчи президент К. Бакиевдин үй-бүлөлүк диктатураны, мамлекетти үй-бүлө, бир туугандаары менен башкарууну токтотмок турсун, кайра аны күчөткөнү;
- Бийликтин баардык бутакатры биротоло коорупцияланып, авторитардык режимге айганып кеткен эле; [1]
- ЦАРИ деген агенттикти түзүмүш болуп Максим Бакиевдин иш жүзүндө Кыргызстандын башминистр болуп алганы элди кыжырдантты;
- Д.Үсөнов премьер-министр болгону менен, экономиканын эң пайдалуу жактарын Максимдин колуна өткөрүп бергени, ошон үчүн элде «Айдар жокто Максим бар, Айран жокто максым бар» деген кеп айтылып калган. Анткени Акаев качып кеткенде, Айдар колго алып келген мекемелердин бардыгын Максим өз колуна алып калган.
- Бакиевдин башка балдары, көптөгөн инилеринин түздөн-түз эле борбордук жана жергиликтүү бийлик маселелерине активдүү кириши. Иш жүзүндө ар бир чөлкөмдө тигил же бул иниси, тармакты тигил же бул баласы тейлеп калган;
- Өлкөдөгү баардык кирешелүү мамлекеттик, стратегиялык маанидеги ишканалардын бакиевдердин кланына өтүшү;
- Көп кирешелүү экономикалык тармактардын каржылык абалына ачыктан ачык эле киришип, өз менчиктериндей колдонууга өтүшү;

[1] Атамбаев А. Стратегияда жазылган максаттарды сөзсүз аткарыш керек.// Эркин Тоо. 2014-ж. 1-апрель.-3-б.; Атамбаев А.Ш. Парламенттик өлкөдө Өкмөт тез-тез алмаша берет // Кыргыз туусу. 2014-ж. 1-апрель.-3-б.

- Ошол кездеги расмий бийликтердин тушунда таза шайлоолор болбошуна элдин көзү жетип калган. Шайлоо жолу менен бийлик өзгөрөт деген өмөт өчкөн;¹

- Жогорудагыдай терс көрүнүштөр акыркы жолу 2010-жылдын 17-мартында бириккен оппозициянын 12 миңдей киши катышкан Форумда өткөн чоң курултайында ачык айтылып, ошол учурдагы бийликке, бир ай мөөнөт берилгенине карабай президент К.Бакиев кырдаалды оңдоого, балдарын, бир туугандарын тыюга кудурети жетпеди же каалабады. Белгиленгендегидей терс көрүнөштөр Кыргызстан элинин кыжырдануусун четки чекке жеткизген. Кыргызстандыктардын 90-95% Бакиевдерди жек көрөп калганы кабарланса да, тилекке каршы президент К. Бакиев мындай жагдайларга көңүл бурбады.

Натыйжада элдин наразылыгы күчөп, революцияга кайрадан чыгууга мажбур кылды, ошол 2010-жылы Апрель революциясы болуп өттү. 2010-жылдын Апрель революциясынын тарыхый хроникасы төмөнкү маалыматтарды бере алат.

5-апрель Таласта элдин нааразылыгы күчөп митингдер башталды. Эл менен сөйлөшүүгө Бишкектен А.Жапаров, Б. Шерниязов, И. Айдаралиев эл менен сөйлөшүүгө, тынчтык жолу менен маселени чечүү үчүн Талас ИИБ келишкен. Тилекке каршы премьер-министр Д.Үсөновдун буйругу менен чогулган эл күч колдонуу менен таркатылган.

6-апрелде эл Талас шаарынын борборун топтолуп, элдик курултай тууралуу сөз болду. Талас облусунун губернаторун эл барымтага алды. Анткени саат 14.00 Бишкектен 2 самолет, 4 вертолет менен ИИМ куралдуу отряддары учуп келгенден кийин губернатор кайрадан Д. Үсөнов менен сүйлөшүп, эл менен эч кандай сөйлөшүү болбосун, митингдин таркашын

талап кылды. Ошол эле күнү ИИБ күчтөрү түтүн чыгаруучу шашкаларды, көздөн жаш чыгаруучу колдонуп, резина октор менен элди ата баштады. Б.Шерниязов элди ИИБ штурмалоого чакырды, прокурор ага эскертүү жарыялады. Таласта бийлик эл менен кагылшууга даярдана баштады. Бир катар оппозиция лидерлери камакка алына баштады - Таласта Б. Шерниязов, Ошто-Д.Чотонов,А.Артыков,Бишкекте-Ө.Текебаев,Э.Каптагаев, Т.Мадылбеков,К.Дүйшөбаев, А.Эркебаев кармап УКК жертөлөсүнө камашса, А. Атамбаевди кармоого аракет кылышты.

7-апрель А. Атамбаев, Т. Сариев, Г. Скрыпкина, Э. Ибримова, камакка алынды. Алайда И.Исаковдун коргоо комитетинин мүчөлөрү камалды. Таласка ошол түнү дагы 4 автобус ИИБ кызматкерлери, аскер күчтөрү келди. Таластын борбордук аянтына 20 миңден ашык киши чогулду. Эл курултай өткөрүүгө шарт түзүүнү талап кылышты. Нарында, Ошто, Жалал-Абадда эл чогула баштады. Д.Үсөнов Таластагы баш-аламандыкта областык администрация талкаланды деп билдирди. Токмокто Чүй обладминистрациясын басып алышты. Нарында элдик губернатор шайланды. Эрте менен саат тогуздар чамасында «Форумда» эл чогулуп, расмий бийликтерге нааразычылыктарын айта баштаган.^[1] Бишкекте «Форумда» кагылышуу болуп, ага күч колдонулду жана кагылышууда эл милиция кызматкерлеринин куралдарын тартып алышты. А.Алымкулов, У.Момуналиев, А.Койчиев баштаган 3 миңден ашуун адам Чүй проспектиси менен Өкмөт үйүн көздөй бет алды. «КСДП», «Ата Мекен», «Ак шумкар» партияларынын активистери миңдеген адамдар менен Ак үйдө көздөй бет алды. Наарзы болгон эл УКК имаратын курчап алды. УКК имаратынан элди карай ок атылды. Абактагы оппозиция лидерлери бошотулганын Т.Сариев, милициянын эл тарапка өткөнүн М.Конгантиев билдирди. Улуттук биринчи каналдан оппозиция өкүлдөрү чыга башташты. Жогорку кеңеш тонолду, Генералдык прокуратура өрттөлдү. К. Бакиев Ак үйдөн чыгып кетти. Ак кайрадан штурмалоо жолу

[1] Кыргыз туусу. 213-ж. 12-февраль. -5-б.

менен элдин колуна өттү. **Элдик курултайдын Аткаруу комитети** мамлекеттеги жоопкерчиликти өз мойнуна алды. Элдик курултайдын Борбордук Аткаруу комитетинин төрайымы болуп Р.Отунбаева шайланды. И.Исаков абактан бошотулду. Бишкектин ири соода борборлорун талап-тоноо башталды. Ошол күнү 60 адам каза болгону маалым болду. Бийлик Убактылуу Өкмөттүн колуна өтүп, ал Өкмөт №1 Декретин жарыялады.

Кошумчалай кетчү жагдай дал ошол 7-апрель күнү эрте менен милициянын «Альфа» тобу жана атайын бөлүмү, МКК «Арстан» тобу менен элдин ортосундагы кагылшуу «Форум» имаратында башталып, анан Ала-Тоо аянтына жылган. Саат 11.00 алгачкы ок атуулар болуп, биринчи курмандыктарды эл көрдө.[¹] Күтүүсүздөн колдордо куралдар пайда болгон. Көрсө алар ошол эртең мененки кагылышууда 14 автомат, 13пистолет, «Драгунов» снайпердик мылтыкык, 8 кол гранатасын.«Аглень» жана «Муха» гранатометторун, «Заря» аттуу 100 согуштук жана 20 үн чыгаруучу гранаталарды, 15.000 ашык патронду «Альфанын» жоокерлеринен тартып алышкан экен.[²]

Бекеринен ошол күнү Ө.Текебедин кандайдыр бир күнкү сөзү менен айтканда «... бийлик толугу менен курамы 14 кишиден турган Убактылуу өкмөткө өттү. Эми биз өкмөт, биз парламент, биз президент болобуз. Ооба бул абдан татаал, жаман маселе. Бирок башкача чечими жок...».[³]

Убактылуу Өкмөттүн башчысы Р.Отунбаева, биринчи орун басары А.Атамбаев, орун басарлары Ө.Текебаев, Т.Сариев, А.Бекназаров, коргоо министри И.Исаков, УМКК төрагасы К.Дүйшебаев, ички иштер министри Б.Шерниязов болуп дайындалышты.[⁴] Булар жөнүндө Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн төрайымы Р.И.Отубаева 2010-жылдын 7-апрелинде атайын жарлыгын чыгарган. Анда: «Кыргыз

[¹] Слово Кыргызстана. 8 апреля 2014 г. –С. 1,3.

[²] Вечерний Бишкек, 22 февраля 2013 г. –С.8.

[³] Ош шамы. 2010-ж., 19-апрель. –С.3.

[⁴] Нормативные акты Кыргызской Республики. –Бишкек, 2010, апрель, №16. –С. 7-10; Ош шамы. 2010-ж., 19-апрель. –С.3.

Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн: биринчи орун басары А.Ш.Атамбаев, орун басары А. Бекназаров, орун басары Т.А. Сариев – каржы министри, орун басары Ө.Ч.Текебаев дайындалсын»^[1] - деп айтылган. Башка жарлыгы менен Коргоо министри И. Исаков, Ички иштер министри Б.Шерниязов, МУКК төрагасы К.Дуйшебаев, Президенттин аппарат башчысы, Убактылуу өкмөттүн мүчөсү болуп Э.Каптагаев дайындалган.^[2] Дал ушулар ат көтөргүс оор жүктү аркалап, кыйын-кезең ашууда кыргыз элин, мамлекетин бөлүп, жаруудан сактап калышты. Дагы бир чоң жаңылык Мамлекеттик коргоо кызматы (СГО – авт.) жоюлганы болуп калды.^[3]

Оштогу 6-7-апрель күндөрүнө өзүнчө токтоло кетүү абзел. Ошол 87 адамдын өмүрүн алган революция күндөрү Ош шаарында жана областта да толкундоолор, митингдер жана расмий бийликтерге каршылыктар күчөгөн. Борбордогудай же башка чөлкөмдөрдөгүдөй эле 6-7-апрель күндөрү Ош шаарында да КСДПнын бир топ активисттерин ички иштер башкармалыгынын, УКК кызматкерлери катуу көзөмөлгө алып, айрымдарын кармап камап, шаардык милицияга алып кетишти. 7-апрель күнүн Жогрку Кеңештин депутаты Асылбек Жээнбеков Ошко келди. Ал Кыргызстанда түзүлгөн өзгөчө кырдаалга байланыштуу Ош шаарында жана Ош облусунда революциялык комитет түздү. Ошол эле күнү өлкөдө коопсуздукту камсыздоо, кан төгөлүүсүнө жана талап-тоноолорго жол бербүү үчүн бир катар иш-чараларды уюштуруу, аткаруу боюнча чечимдер кабыл алынып, талап-тоноолорго жана чагымчылдыкка жол бербүү үчүн элдик кошуундар түзүлдү. Анткени революциянын жеңишин сактап калуу керек эле. Ошентсе да 15-апрель күнү Ош шарынын борбордук аянтына он миңге жакын адам катышкан Элдик курултай өткөрүлдү. Ошол күнү Курултай бүтөрдө К.Бакиевди колдогон адамдар микроавтобустар менен обл-

[1] Нормативные акты Кыргызской Республики. –Бишкек, 2010, апрель, №16. –С. 8.

[2] Нормативные акты Кыргызской Республики. –Бишкек, 2010, апрель, №16. –С. 8-9; Ош шамы. 2010-ж., 19-апрель. –С.3.

[3] Там же. –С.10-11.

мамадминистрациянын алдындагы аянтка кирип келишти. Аларды курултайга чогулгандар автобустардан түшүрбөстөн кууп чыгышты. Бирок, бул аянттан кулатылган президенттин жактоочулары куулгандан кийин, улуттук драма театрынын алдына барып митинг өткөрүүө аракет кылышты. Курултайга келгендер ошол жакка сүрүлүп барышты. К.Бакиев драмтеатрдын алдына коюлган трибунага чыгып сүйлөй баштаган экен. Бирок ал жерде тургандар да анын сөзүн укпастан, көңүл бурбастан "Бакиев, кет! Кет!" - деп кыйкырып жатышты. Тез эле эл көбөйө түштү. "Кет! Кет!" - деген кыйкырыктар улам күчөп, акыры борбордук аянт тараптан келаткан элдин сүрүнөн алдастаган коргоочулары жана жан-жөкөрлөрү К.Бакиевди колтуктан алып жетелеген боюнча качышты. Коргоочулары жөн качышпастан автоматтардан, карабиндерден асманга, жерге карай ок жаадырышып, чоң жолго коюшкан ок өтпөс машиналарына отуруп качышты.

Мына ошондон кийин ал Кыргызстанды таштап кетүүгө мажбур болду. Эгерде 15-апрель күнү оштуктар К.Бакиевди кабыл алганда, ал шаардык мэрияга же облустук мамлекеттик администрацияга отуруп алып кетпей коймок. "Мен аракеттеги президентмин" деп отура бермек, анан бийлик талашып түндүк-түштүк болуп согушуп жатып калышыбыз толук мүмкүн эле.^[1]

8-апрель Ак үй толугу менен алынды. Р. Отунбаева жетектеп, курамына А.Атамбаев, Т.Сариев, Ө. Текебаев, А. Бекназаров, И. Өмүркулов ж.б. кирген Убактылуу Өкмөт өз ишин баштады. Ошто, Жалал-Абадда, Баткенде элдик губернаторлор шайланды. В. Путин менен Р. Отунбаеванын сүйлөшүүсү болду. Коогалаңда каза болгондордун саны 68 жетти. Чөлкөмдөрдө абал тынчый баштады.

10-апрель Ата бейит комплексинде Апрель революциясында курман болгондордун сөөгү жерге берилди. Ал күнү ошол «... Апрель революциясынын баатырларына таазим этип, аларга түбөлүк даңк!» - деп

[1] Кыргыз туусу. 2013-ж. 5-апрель. -4-б.

президент Р. Отунбаева айтса, премьер-министр А.Ш.Атамбаев «...Элдин жаркын келечеги үчүн өлүмдөн жалтанбай чыккан жигиттер баатырларча курман болушту. Алар мамлекетти сактап калу менен бирге демократияга карай жол ачып кетишти...» деп баса белгилеген. Ал эми Жогорку кеңештин төрагасы А.Келдибеков: «7-апрель өлкөнүн соңку жаңы тарыхында демократия жолуна түшкөн жаңы Кыргызстандын төптөлүү күнү, улуу бурулуш учуру катары кала берет. Ушундай баатырларды тарбиялаган ата-энелерге миң мертебе алкыш айтып, башты ийип таазим кылабыз..» - деген жалындуу сөздөрдү айтышкан.[¹]

11-апрель К.Бакиев өзүнүн туулган айылы Тейитте жыйын өткөрдү.

14-апрель Москвада Убактылуу Өкмөттүн жетекчисинин орун басары А.Атамбаев менен Россия премьер-министри В.В.Путиндин сөйлөшүүсү болду. Кыргызстанга каржылык жардам көрсөтүү маселеси каралды. Дагы 2 адамдын сөөгү Ата бейитке коюлду.

15-апрель Ошто Убактылуу Өкмөттү колдоо митинги болду. Ошко келген К. Бакиевди кууп жиберишти. Драмтеатрда К. Бакиевке кол салу болуп, ал белгисиз тарапка качууга мажбур болду. Кечинде К.Бакиев Жалал-Абадга келген казахстандын самолету менен качып кетти.

16-апрель Евросоюздун Кыргызстандагы өкөлө, Казахстандын Кыргыз Республикасындагы элчиси Б.Исабаев Р.Отунбаевага К.Бакиевдин Президент катары расмий ыйгарым укуктарын тапшыруу тууралуу арызын тапшырышты. «Казинформат» мамлекеттик информациялык агентствосу К.Бакиевдин отставкага кетүү жөнүндөгү арызынын кол жазмасынын көчүрмөсүн жарыялады.

Ошентип К.Бакиевдин режими Апрель революциясынын натыйжасында кулады. Бирок ал мурдагы президенттей жөн эле качып кетпестен бир убакта өзү «Ак үйдө автомат менен коргоймун» - деп айткандай куралсыз элге ок

[¹] Кыргыз туусу. 2010-ж. 10-апрель. -1-2-бб.; т\б\л\к таазим силерге, Апрель баатырлары!//Эркин Тоо. 2011-ж. 18-ноябрь. -1-2-бб.

жаадырып коргоду. Өз бийлигин бергиси келбей жан талашты. Анын натыйжасында токсонго жакын азамат курман болду[.]¹

Эми ошол Апрель революциясында жабыркагандар, курман болгондор жана медициналык жардам көрсөтүлгөндөр жөнүндө кээ бир маалымататрга күңүл бурсак. Кыргыз Республикасынын ошол күндөрдөгү маалымаатры боюнча 2010-ж. 6-8-апрелдеринде өлкөбүздүн саламаттыкты сактоо мекемелерине ар кандай жарааттар менен баардыгы болуп 1621 адам кайрылган. Албетте алардын дээрлик көпчүлүгү атуулдар, азыраагы укук коргоо органдарынын өкүлдөрү. Жабыркагандар төмөнкү жактарга кайрылышкан:

- Кыргыз Республикасынын Саламаттыкты сактоо министрлигинин Улуттук госпиталына 228 жабырлануучу кайрылып, алардын 115 жаткырылып, 21 курман болгон.
- Улуттук хирургиялык борборго 115 адам кайрылып, алардын 55 жаткырылган, 9 адам курман болгон.
- Бишкек травматология жана ортопедия илимий изилдөө борборуна 233 адам кайрылып, алардын 138 жаткырылып, 4 курман болгон.
- Бишкек шаардык №1 клиникалык ооруканага 70 адам кайрылып, алардын 30 жаткырылды, 5 курман болду.
- Медициналык тез жардамдын Шаардык балдар клиникалык ооруканасына 52 адам кайрылып, алардын 27 жаткырылды, 2 курман болду.
- Шаардык №6 ооруканага 2 адам кайрылып экөө тең жаткырылган.
- Энени жана балдарды коргоо улуттук борборуна 20 жабырлануучу кайрылып, баары жаткырылды. Курман болгондор жок.
- Темир жол ооруканасына 26 жабырлануучу кайрылып, 17 адам жаткырылды. Курман болгондор жок.

[¹] Кыргыз туусу. 2011-ж 2-декабрь. -11-б.

- Бишкек тез жардам станциялары тарабынан 319 адам тейленди, шаардык травматология пунктуна 13, кошумча медициналык пунктка 8 адам кайрылып жардам алган.

- үй-бүлөлөк медицина борборлоруна 41 адам кайрылып, жардам алышкан.

- Чүй областынын медициналык мекемелерине 125 адам кайрылып, 62 жаткырылды.

- Нарын областында 10 адам жаткырылды.

- Таласта 172 адам медициналык жардамга кайрылып, алардын 66 жаткырылды.

- Ошто областтар аралык ооруканага 4 кайрылып, 2 жаткырылды.

- 2010-жылдын 14-апрелине республикалык судмедэкспертиза бюросуна ар кандай жарааттардан каза болгон 84 адамдын сөөгү түшкөн, алардын 2 тааныла элек болгон.

- Республикалык кан борборуна 7-14-апрелде жараат алагандарга жардам иретинде 2549 адам кан тапшырган.^[1]

2010-жылдаагы Апрель революциясы азыркы кыргыз элинин өз азаттыгы, эркиндиги, адилеттүүлүк үчүн күрөшү болуп калды. 7-апрелде кырчындай өмүрлөр кыйылып, өз элинин келечеги үчүн кыргыздын чыгаан уулдары курман болушту. Албетте алардын ар бири өз элинин баатырлары болушту, ар биринин ысымдары эл жүрөгүндө, мамлекет тарыхында түбөлөккө сакталаары талашсыз. Апрель күндөрү кыргыз эли, анын татыктуу уул-кыздары бир адамдын, үй-бүлөнүн бийлиги менен байлыгына куралдын күчү менен чөгөлөтө албастыгын көрсөтө алышты. Бул революция күндөрү кыргыз тарыхынын жаңы барактарын ачып, жаңы тарых барактарын баштап берди.

[1] Апрель каармандары. -Бишкек, 20... -21-22-66.

Жогорудагыларды эске алуу менен Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл алынып, Президент А.Ш. Атамбаев 2011-ж. 17-ноябрында кол койгон атайын мыйзамда:

«1. Өз Ата Мекенин алдында жогорку патриоттук аң-сезимди, берилгендикти калыптандыруу жана жарандык жоопкерчиликти тарбиялоо, ошондой эле 2010-жылдын 7-апрелиндеги кайгылуу окуяларды Кыргыз республикасынын элинин эсинде түбөлүк калтыруу максатында ушул күн жыл сайын Элдик Апрель революциясынын күнү деп белгиленсин...» - деп айтылган.^[1] Эске ала турган дагы бир жагдай, президенттин жарлыгына чейин бул маселе Жогорку Кеңештин атайын жыйынында депутаттар И.Исаков, Г.Жамгырчиева, М.Сабириевдор тарабынан 7-апрель Элдик Апрель революциясынын күнү деп белгиленсин деген сунушту, колдоп Жогорку Кеңеш атайын токтомун чыгарган.^[2] Ошондон бери 7-апрель расмий түрдө эскерүү, майрам күнү катары белгиленип келүүдө. Бул жакшы жөрөлгө экенин белгилей кетүү абзел.

Апрель революциясынын натыйжасында коррупцияга жана авторитаризмге белинен баткан К.Бакиевдин бийлиги, режими кулады. Ошол революциялардын сабактары жөнүндө өткөөл мезгилдин президенти Р. Отунбаева 2011-ж. 30-ноябрында Жогорку кеңештин атайын жыйынында, Президенттик бийликти А.Ш.Атамбаевке өткөрүп жатып жасаган кайрылуусунда да баса белгилеген:

«Өзүнүн эки президентин кууп чыгып, алты референдумду жана Конституциянын сегиз өзгөртүүсүн, ошондой эле эки революцияны жана түштүктө этностор аралык кагылышууга түрткөн чагымчылдыкты башынан өткөргөн Кыргызстан өз алдынча башкаруунун рецепттерин иштеп чыга алды:

1. Кыргызстан эли менен эсептешпей коюуга болбойт, анткени ал реалдуу күч.

[1] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №288 -V. -8-б.

[2] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №823 -V. -1-б.

2. Эч кимдин бийликти жеке ээлеп алууга (узурпациялоого) акысы жок. Бийлик аны кыянаттык менен пайдаланууга мүмкүн болбой тургандай болуп түзүлүүгө тийиш.

3. Өлкөнүн лидерлери элге берген убадасын так аткарышы абзел.

4. Саясатчылар коркутуудан жана күч колдонуудан алыс болуусу керек, анткени ар кандай күчкө каршы турган күч дагы табылат.^[1]

Ошол апрелде келген жаңы бийликтин башчысы Р.Отунбаеванын айтымында, акыркы Апрель революциясы дүйнөлүк коомчулук тарабынан өзгөчө феномен катары бааланган. ...Анткени Апрель революциясы маани-маңызы боюнча саясий, мүнөзү боюнча элдик революция болгон. Эл өлкөдөгү саясий бийликке эле эмес саясий принципсиздикке, кайдыгерликке каршы күрөшкө чыкканын баса белгилеген. ^[2]

Демек минтип айтууга бир катар негиздер бар. Биздин пикирде андай себептер, апрел революциясына түрткү болгон факторлор катары төмөнкүлөрдү айтууга болот:

1. Апрель революциясына шарт түзгөн саясий, социалдык-экономикалык себептер;

2. Саясий кырдаалдын өсүп-өнүгүшүнүн динамикасы, саясий трансформациянын өзгөчөлүгү;

3. Апрель революциясынын негизги максаттары жана милдеттери;

4. Революциянын кыймылдаткыч күчтөрү жана лидерлеринин орду жана ролу;

5. Революцияга түрткү болуучу жалпы мыйзам ченемдери, негизги факторлордун өнүгүү динамикасы;

6. Бийликтин жана башкаруу системасынын алмашуусунун, Конституциялык реформанын зарылдыгы ж.б.

[1] Отунбаева Р. Эл менен эсептешпей коюуга болбойт // Кыргыз Туусу 20011-ж. 2-декабрь. -5-6-бб.

[2] КирТАГ. 7 апреля 2010.

Мына ушул факторлор Апрель революциясына, анын маани-маңызына, баа берүүгө ар тараптуу өбөлгө түзө алат.

Ошол Апрель революциясы толук ишке ашакандан кийин өлкөдөгү расмий бийлик убактылуу Өкмөткө өткөн. Ал Өкмөттүн эң алгачкы Декрети 2010-ж. 7-апрелинде чыгып анда элге каршы болгон Бакиевдин режиминин кулаганы, бийлик толугу менен Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнө өткөнү жарыя болгон. Убактылуу Өкмөт 2010-ж. 27-октябрында өтө турган бүткүл элдик референдумга, Конституциянын жаңы редакциясы кабыл алынганга чейин өз вазыйпасын аткараары бышыкталган.^[1] Ошол эле күнү Убактылуу Өкмөттүн мүчөлөрү дайындалган.^[2] Тарыхый мааниге ээ биринчи декретке ылайык өлкөдөгү Президенттин да, өкмөттүн да, Жогорку Кеңештин да ыйгарым укуктары Убактылуу өкмөттүн карамагына өткөн.^[3]

2010-жылдын 27-июнунда өткөн референдумда кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Конституциясын колдонууга киргизүү жөнүндөгү» Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык 2010-жылдын 15-декабрында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн түзүмү бекитилген.^[4] Өкмөт мүчөлөрү премьер-министрден, 3 вице-премьер-министрден, 18 министрликтен, комитеттердин төрагаларынан тураары такаталып, бекитилген.^[5] 2010-жылдын 15-декабрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин атайын токтомуна ылайык Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн курамы жана аларга талапкерлер аныкталган. Мисалы, А.Ш. Атамбаев - Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин кызматына, Ө.Т. Бабанов – биринчи вице-премьер-министрлик кызматка, И.К. Жунусов, Ш. Атаханаов вице-

[1] Временное народное Правительство Кыргызской Республики // Декрет Временное Правительство Кыргызской Республики «О переходе власти к Временному правительству и порядке исполнения Конституции Кыргызской Республики» -Бишкек, 2010 г. 7 апреля // Нормативные акты Кыргызской Республики. –Бишкек, 2010, апрель, №16. –С. 3-4.

[2] Там же. –С.7-10.

[3] Нормативные акты Кыргызской Республики. –Бишкек, 2010, апрель, №16. –С. 3-4; Ош шамы. 2010-ж., 19-апрель. –С.3.

[4] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №21 –V. –100-б.

[5] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №21–V. –160-б.

премьерлик кызматка сунушталышкан». [1] Булардан башка баардык министрликтер курамы жана аларга талапкерлер бекитилген.[2]

Жогорудагыларга улай эле Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 75-беренисинин 1 жана 3 пункттары менен «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндөгү» Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 137 жана 139-беренелерине ылайык Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши:

«Жашыруун добуш берүүнүн жыйынтыгы боюнча депутат Ахматбек Келдибекович Келдибеков Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин төрагасы болуп шайлансын» деген токтом чыгарган.[3] Ал өз вайзыйпасын толук аткарууга аракет кылганы барыбызга маалым.

Баса Апрель революциясынан кийинки дагы бир омоктуу окуя Бешинчи чакырылыштагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин курамындагы беш саясий партиядан «Биримдик жана өнөгүү» парламенттик көпчөлөк фракцияларынын коалициясынын төзөлөшө жана анын ишке ашырылышы болгону да талашсыз факт. Коалициянын төзөмөнө «КСДП», «Республика» жана «Ата Журт» партиялары кирген жана анын андан аркы иштерине парламенттик фракция лидерлери катары кепилдикти ошол кездеги лидерлер өз колдоруна алышкан. Мисалы, ошол эле фракция жааы Өкмөттөн төзөмөн бекиткен келишимге кол коюшкан. Тагыраак айтканда аталган документке «Республика» өчөн Ө.Т. Бабанов, «КСДП» өчөн А.Ш. Жээнбеков, «Ата Журт» өчөн А. Келдибеков кол койгон.[4] Бул өкмөт т түзүмү, ага талапкерлер кийинчерээк Жогорку Кеңештин атайын токтому менен бекитилген.[5]

[1] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №18-V. -170172-66.

[2] Ошол эле жерде

[3] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №20 -V. -97-6.

[4] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №27 -V. -100-6.

[5] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №27 -V. -160-161-66.; Папка №28 -V. -170-172.

Ошол расмий бийликтерди легитимдештирүү, аларга мыйзамдык укуктарды берүү жана тиешелүү мыйзамдык өзгөртүүлөрдү киргизүү максатында 2011-ж.18-ноябрында өткөөл мезгилдеги Кыргыз Республикасынын Президенти Р.И. Отунбаева «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндөгү» Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдарына өзгөртүү киргизүү тууралуу мыйзамга кол койгон.^[1] Мунун алдында бул мыйзам Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө конституциялык мыйзамдарына өзгөртүү киргизүү жөнүндөгү депутат Ч. Турсунбековдун сунушу боюнча Жогорку Кеңештин атайын токтому чыккан.^[2] Ага ылайык жаңы шайлоо тартиби, жаңы президенттин антынын мазмунуна өзгөртүү кирген.^[3]

Баса ошол убактылуу өкмөт, өткөөл мезгилдин Президенти Роза Отунбаева баш болгон жаңы расмий бийликтер тарабынан Апрель жана июнь айында болгон окуяларды иликтөө, аларга саясий баа берүү жөнүндө алгачкы кадамдар башталган. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өзүнүн алгачкы эле жыйындарынын биринде, депутат Т.Балтабаев төрагалык кылган жыйында 2010-жылдын апрель – июнунда болуп өткөн кайгылуу окуяларга алып келген жагдайлар менен шарттарды иликтөө, изилдөө жана аларга саясий баа берүү боюнча убактылуу депутаттык комиссия түзүү жөнүндө» атайын токтом кабыл алган.^[4] Токтомго ылайык Жогорку Кеңештеги «Ата Журт», «Ар намыс», «КСДП», «Республика», «Ата Мекен» партияларынан 5тен депутат кирген комиссия түзүлүп, өз ишин баштаган.^[5] Комиссияга «Ата Журт» идеалистик демократиялык саясий партиясынын депутаттык фракциясынан: Ж.А. Жолдошова, Д.Ж. Жумабеков, И.К.

[1] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №1330 -V. -58-6.; Папка №823 -V. -67-6.

[2] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №1330 -V. -58-6.

[3] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №823-V. -67-6.

[4] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №2-V. -4-5-6.

[5] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №2-V. -4-5-6.

Жунусов, С.Н. Жапаров, К.Э. Осмонов; «Ар намыс» саясий партиясынын депутаттык фракциясынан: А. Артыков, И.К. Гусаров, А.Б. Калмаматов, Б.А. Мамырова, Т.Б. Мамытов; «Кыргызстан социал-демократиялык партиясынын» депутаттык фракциясынан: К.С. Асанов, С.С. Атажанов, А.Ш. Жээнбеков, И.И. Исаков, Д.О. Тербишалиев; «Республика» саясий партиясынын депутаттык фракциясынан: Н.К. Алимбеков, К.К. Исаев, А.Т. Сулайманов, Б.Э. Торобаев, Т.У. Шайназаров; «Ата Мекен» саясий социалисттик партиясынын депутаттык фракциясынан: Ш.Ч. Айтматова, Т. Мадылбеков, Р.А. Сабилов, А.А. Сасыкбаева, Р. Төлөгөнов сыяктуу депутаттар кирген.[¹] 2011-жылдын 13-январында жогоруда аталган комиссия өз иликтүүлөрөнөн жыйынтыгын 19-январда Жогорку Кеңешинин кезексиз жыйынына алып чыксын деген токтомго ылайык, айтылган мөөнөттө алгачкы талкуу болгон.[²]

Албетте булардын баарын ишке ашырууда өткөөл мезгилдин президенти болгон Р. Отунбаеванын эмгеги зор экенин тануу кыйын. Абдан көп иштер болгонун ал киши өзү, расмий бийликти өткөрүү аземинде баса белгилеген.[³]

Ошол кездеги манилүү иш аракеттердин бири өлкөнүн жаңы Президентин шайлоо болгон. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2011-жылдын 30-июнундагы «Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоону дайындоо жөнүндө» атайын токтому кабыл алынган.[⁴] Токтомго жараша Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо 2011-жылдын 30-октябрына дайындалган жана шайлоону мыйзам чегинде өткөрүү Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясына тапшырылган.[⁵]

[1] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №2-V. -4-5-6.

[2] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №63-V. -105-6.; Папка №95-V. -115-6.

[3] Отунбаева Р. Эл менен эсептешпей коюга болбойт // Кыргыз туусу. 2011-ж. 2-декабрь. -5-6-бб.

[4] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №916-V. -43-6.

[5] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №916-V. -43-45-6б.

Жаңы президентти шайлоо боюнча Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиянын 2011-ж. 12-ноябрындагы №418 токтомуна ылайык:

«...Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиянын «Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоонун жыйынтыктары жөнүндө» 2011-жылдын 12-ноябрындагы протоколуна ылайык шайлоонун жыйынтыктары төмөнкүдөй аныкталсын: 62,52% добушту, башкача айтканда, шайлоого катышкан бардык шайлоочулардын добушунун жарымынан көбүн алган **Атамбаев Алмазбек Шаршенович** Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайланды деп эсептелсин.

5. Атамбаев Алмазбек Шаршенович Кыргыз Республикасынын Президенти болуп катталсын.

6. Кыргыз Республикасынын Президентинин кызматына киришүүдө **Атамбаев Алмазбек Шаршеновичке** Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайлангандыгы жөнүндө күбөлүк, айырмалоо белгиси - Кыргыз Республикасынын Президентинин төш белгиси жана Штандарты (желеги) тапшырылсын.

7. Бул токтом "Эркин Тоо" газетасына жарыялансын.

Төрага Т.Абдраимов, төраганын орун басары Г. Джурабаева, Төраганын орун басары А. Шайымкулова, Кыргыз Республикасынын Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрү: Абдукадыров К. А., Акматов Ж.А., Асаналиев А.Т., Ашимов Н.А., Баатырова Г.М., Бапанова Ж.Б., Баялинов А.Ж., Бекбасаров Р.Б., Кадырбеков И. Д.

Бишкек ш., 2011-жылдын 12-ноябры, №418».[¹]

Чындыгында эле илгери өмөт менен, жаңы заманга умтулган Кыргызстан элинин шайлоого катышкан 3.032.66 адамдын жалпы санынын 1.858.632

[¹] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №916-V. -43-45-66.; Эркин Тоо. Атайын чыгарылышы. 2011-ж. 12-ноябрь. -1-3-66.; Жогорку Кеңештин архиви. Папка №916-V. -43-45-66.

шайлоочусу же шайлоочулардын 61,28%^[1] өлкө келечегин, улут тагдырын, мамлекет, коомчулуктун кызыкчылыгын президенттикке талапкер, мурдагы оппозициялык кыймылдын активдүү лидерлеринин бири, эгемендүү Кыргызстандагы алгачкы Кыргызстан социал-демократиялык партиясынын (КСДП) негиздөөчүсү А.Ш. Атамбаев менен тура эле байланыштырганын убакыт деле, ал кишинин перзидент катары кылган иш-аракеттери деле көрсөтүп жатканына баарыбыз күбөбүз. Албетте расмий бийликте турган соң ага каршы болгондор, өздөрүн чыгаан оппозиция катары сезгендер болбой койбойт. Андай көрүнөштөрдө тура эле кабыл алуу керек, анткени оппозиция бул демократиянын да бир белгиси экенин эстен чыгарбообуз абзел.

Апрель революциясынын каармандарын, алардын үй-бүлөлөрүн өткөөл мезгилдин президенти Р. Отунбаева жетектеген Убактылуу өкмөт жана азыркы бийликтер ар тараптан камкордук көрүп, атайын «Апрель элдик революциясынын батыры» төш белгиси менен сыйлап, каржылык жардамдарды көрсөтүп келишүүдө. Баса дал ушул максатта Президент Р. Отунбаеванын 2010-ж. 28 августундагы указына ылайык «Апрель элдик революциянын баатыры» төш белгиси жөнүндөгү жобо» бекитилген.^[2] Эң алгачкы мындай сыйлоолор ошол эле 2010-ж. 8-октябрында ошол кездеги президент Р. Отунбаеванын УП №237 указына ылайык:

«2010-жылдын 6-7-апрелдеринде коорупцияланышкан элге каршы режимди төңкөрүүдөгү өзгөчө катышуусун, патриоттук духта тарбиялоо максатында атайын «Апрель элдик революциянын баатыры» төш белгиси менен 293 адам сыйланышкан.^[3] Башка апрель каармандарына жана

[1] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №916-V. -43-45-66.; Эркин Тоо. Атайын... -1-б.

[2] Указом президента КР Р. Отунбаевой утверждено «Положение о порядке награждения нагрудным знаком «Апрель элдик революциясынын батыры» - «Герой апрельской народной революции» // Нормативные акты Кыргызской Республики. -Бишкек, 2010, сентябрь, №38. -С. 4-5; Жогорку Кеңештин архиви. Папка №288-V. -1,8-66.

[3] Президент Р.Отунбаеванын «Апрель элдик революциянын баатыры» тьш белгиси менен сыйлоо жөн\ндъ УП №237 указы //Нормативные акты Кыргызской Республики. -Бишкек, 2010, ноябрь, №45. -С.5-11

баатырларына материалдык жардам көрсөтүү боюнча атайын указ чыккан.[¹]
Дагы 83 адам өлгөндөн кийин аталган төш белги менен сыйланган.[²]

Ошол Апрель революциясынан кийин кандай алгылыктуу иштер болду, эмне өзгөрүү болгону жөнүндө да азыноолак кеп козгой кетүү абзел. Биздин пикирде ошол алагачкы кадамдар жөнүндө, өлкөдөгө өзгөрүүлөр боюнча ошол кездеги президент Р. Отунбаеванын 2011-жылдын 9-сентябрындагы «Биз келечекке ишеним менен карайбыз» - деген Кыргыз республикасынын эгемендүүлүк күнүнүн 20 жылдыгына арналган салтанаттуу жыйындагы сөзү менен айтсак жетиштүү болот:

«...Апрель окуяларынан кийин өлкө үчүн жоопкерчиликти өзүнө алган Убактылуу өкмөт мамлекеттик бийликти калыбына келтирүү жана социалдык-экономикалык кырдаалды турукташтыруунун этаптарын конкреттүү көрсөтүү менен өткөөл мезгилди аныктаган. Ал мезгил жаңы Конституцияны кабыл алуу жана башкаруу формаларын өзгөртүү, парламентке ачык жана демократиялык шайлоолорду өткөрүү, жаңы Конституцияга ылайык бийликтин аткаруу бутагын калыптандыруу, сот системасын реформалоо, аны коррупцияга малынган адамдардан тазалоо этаптарын камтыган мезгил болчу. Акыркы этап - бул быйылкы октябрга дайындалган президенттик шайлоо, бийликти тынчтык жолу менен өткөрүп берүү салтын калыптандыруу. Ушуну менен мамлекеттик башкаруунун бүтүндөй системасын легитимдештирүү аяктайт.

Баса андан көп өтпөй эле 2011-жылдын 17-ноябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл алынып, Президент А.Ш.

[¹] Постановление правительство КР от 4 октября 2010 г. «Об оказании единовременной материальной помощи» от 8 апреля 2010 г. №1.// Нормативные акты Кыргызской Республики. –Бишкек, 2010, ноябрь, №45. –С.13-14.

[²] Нормативные акты Кыргызской Республики. –Бишкек, 2010, ноябрь, №44. –С. 5-6; Нормативные акты... 2010, ноябрь, №45. –С.13-14; Эркин Тоо. Атайын чыгарылышы. 2011-ж. 12-ноябрь. -1-3-бб.

Атамбаев тарабынан «7-апрель Элдик апрель революциясы күнү жөнүндө» атайын мыйзамга кол коюлган.[¹]

Белгилей кетчү дагы бир жагдай, бир аз мурда 2011-жылдын 21-октябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинде атайын «2010-жылдын апрель, июнь окуяларында курман болгондордун үй-бүлөлөрүнө жана жабыр тарткандарга турак жай куруу жана бөлүштүрүү, материалдык жардам көрсөтүү боюнча иштин абалы жөнүндө» аттуу маселе атайын каралып, тиешелүү токтом кабыл алынган.[²] Көрсөтүлгөн токтомго ылайык 2010-жылдын апрель окуяларында курман болгондордун үй-бүлөлөрүнө (88 адам) 1.000.000 сомдон бир жолку берилүүчү материалдык жардам көрсөтүлгөн. 771 жабыр тарткандардын чинен 742 адам бир жолу берилүүчө жардам алган:

- денесинен оор жаракат алган 116 адам – 100.000 сомдон;
- денесинен анча оор эмес жаракат алган 138 адам – 50.000 сомдон;
- денесинен жеңил жаракат алган 488 адам – 50.000 сомдон.

Ошол 2010-жылдын 21-октябрь күнүнө калган 29 адамга алардын республикада жоктугунан каржылык жардам көрсөтүлгөн эмес...

...Июнь окуяларында 447 курман болгондордун ичинен 377 курман болгондордун үй-бүлөлөрүнө 1.000.000 сомдон бир жолку берилүүчө материалдык жардам көрсөтүлгөн. Талап кылынуучу документтер толук эместигинин айынан 70 курман болгондордун үй-бүлөлөрүнө материалдык жардам төлөнөп берилген эмес...

... баардыгы болуп 34 адам дайынсыз жоголуп, алардын 32 үй-бүлөсүнө 1.000.000 сомдон бир жолку берилүүчү материалдык жардам көрсөтөлгөн, дайынсыз жоголгондордун 2 үй-бүлөсүнө 1.000. 000 сомдон төлөнүп берилген эмес.

[¹] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №288-V. -8-б.; Папка №823-V. -1-б.

[²] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №1241-V. -176-183-66.

... баардыгы болуп 2425 адам жабыр тартып, анын ичинен 1042 адам 50.000 жана 100.000 сомдон алып, калган 1383 адам бүгүнкү күнгө материалдык жардам ала алган эмес...».[¹]

Ошол эле кезде аталган токтомдо:

«...Жогоруда баяндалгандарга негизденип, июнь окуяларынын натыйжасында курман болгондордун (447 адам), дайынсыз жоголгондордун (34 адам) (анын ичинен 21 өлөк аныкталган эмес), жабыр тарткандардын (2425 адам) жана Ош шаарындагы "Жаштык" лагеринде убактылуу жайгаштырылгандардын (66 адам) саны 2972 адамды түзөт.

2010-жылдын 1-июлундагы У9 № 112 "Ош жана Жалал-Абад шаарларындагы калыбына келтирүү жумуштарын каржылоонун булактарын издеп табуу боюнча биринчи кезектеги чаралар жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн токтомуна ылайык Ош жана Жалал-Абад шаарларын калыбына келтирүү үчүн Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн резервдик фондунан 100,0 млн. АКШ долларын (4 530,0 млн. сом) багыттоо Каржы министрлигине тапшырылган. Бирок, Кыргыз Республикасынын өкмөтү каралган акча каражаттарынын ичинен 1 млрд. сомду айыл чарбасын кредитөөгө убактылуу кайра багыттаган. Бүгүнкү күнгө карата 450 млн. сом кайтарылып берилип, ал эми 550 млн. сом суммасындагы калган бөлүгү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн убадасы боюнча 2011-жылдын сентябрынын аягына чейин кайтарылып берилмек.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2010-жылдын 22-ноябрындагы № 295 токтому менен 2010-жылдын июнь окуяларында Ош шаарында, Ош жана Жалал-Абад областтарында жабыр тарткан Кыргыз Республикасынын жарандарына турак жай бөлүштүрүү боюнча мамлекеттик комиссия түзүлүп, ал жабыр тарткандардын турак жай маселелеринин үстүндө түздөн-түз иштөөдө.

[¹] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №1241-V. -177-б.

Бүгүнкү күнгө карата 11 турак үй (417 квартира) пайдаланууга берилип, аларга 417 үй-бүлө көчүрүлүп киргизилген: Ош шаарында 8 турак үй (333 квартира), Жалал-Абад областында 1 турак үй (60 квартира), Базар-Коргон районунда 2 турак үй (24 квартира).

2011-жылдын аягына чейин 18 турак үйдө (855 квартира) пайдаланууга берүү пландаштырылууда: Ош шаарында 14 турак үй (635 квартира), Жалал-Абад шаарында 2 турак үй (100 квартира), Кара-Суу районунда 2 турак үй (120 квартира).

2012-жылдын I кварталында Ош шаарында 5 турак үйдө (304 квартира) пайдаланууга берүү пландаштырылууда. Ушул жылдын IV кварталында Жалал-Абад шаарында 3 турак үйдө (96 квартира) куруу башталат. Мына ошентип, июнь окуяларында жабыр тарткандар үчүн баардыгы болуп 1542 квартира курулат

Ошону менен бирге 2010-жылда жабыр тарткан 1780 жеке турак жай курулуштарынын баары калыбына келтирилип, ал эми 2011-жылы 1574 курулуштун аянты 100 ч.м га чейин, анын ичинде Ош шаарында 578, Кара-Суу районунда 656, Жалал-Абад областында 340 курулуштун аянты кеңейтилет.

2011-жылдын 20-апрелиндеги «Калыбына келтирүү жана реконструкциялоо үчүн шашылыш жардам» долбоорунун «Турак жайды реконструкциялоо» компонентинин алкагында Ош жана Жалал-Абад шаарларын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү боюнча мамлекеттик дирекция менен Ишке ашыруу боюнча өнөктөрдүн ортосунда кызматташуу жөнүндө келишимдер түзүлгөн (салыктарды эске алып, АСТЕД менен 9 574 060,00 АКШ доллары суммасына, Качкындар боюнча даниялык кеңеш менен 20 040 060,00 АКШ доллары суммасына).

Кызматташуу жөнүндө келишимдер боюнча долбоордун каражаттарын берүү атайын тартипте жүзөгө ашырылат...».[¹]

[¹] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №1241-V. -176-177-66.

Аталган Жогорку Кеңештин токотомунда ошол кездеги бийликтеридин социалдык саясаты, иш-аракеттеринин мүчүлүштүктөрү сынга алынганын да белгилей кетүү абзел. Мисал иретинде айтсак:

«...Кыргызстандын элинин эркиндиги, кыргыз мамлекеттүүлүгүн сактап калуу үчүн жана сепаратизмге каршы чыккан курман болгондордун үй-бүлөлөрү менен жабыр тарткандардын социалдык жана турак жай проблемалары аягына чейин чечилбеген бойдон калууда. Баардык жерде жергиликтүү бийликтин аткаруучу органдары тарабынан ошол кайгылуу күндөрдө жабыр тарткандардын проблемаларына тиешелүү көңүл бурулбайт, Комиссияга жиберилген иштерди кароо көпчүлүк учурларда создуктурулат.

Атка минерлердин мээримсиз мамилелери жабыр тарткандарда ишенбөөчүлүктө жана таарынууну туудуруп, көпчүлүк жетекчилер алардын муктаждыктарына карата кайдыгер бойдон калууда. Ош шаарындагы "Жаштык" лагеринде убактылуу көчүрүлүп келингендердин арасында материалдык жардам көрсөтүү, турак жай менен камсыз кылуу жана аны бөлүштүрүү проблемасы курч бойдон турат»^[1] - деп баса белгиленген.

Бул ошол кездеги расмий бийликтердин болгон дарамети, ши-аракеттери жөнүндө кабар берээри шексиз экенини эске алуубуз зарыл.

2010-жылдын 27-июнунда референдумда өлкөнүн жаңы Конституциясы кабыл алынды. Ошентип Борбордук Азияда тунгуч парламенттик республика негизделди. Бийликке келгени үч ай гана болгон Убактылуу өкмөт өзүнүн ыйгарым укуктарын Президентке жана Техникалык өкмөткө тапшырыш, анын мүчөлөрү А. Атамбаев, Т. Сариев, Ө. Текебаев, Болот Шер, Д. Чотонов ж.б. башкалар менен тең укукта парламенттик шайлоого катышты. Бардык саясий партиялар, оппозиция болобу, же кулатылган бийликтин жактоочулары болобу, баары тең шайлоого катышуу эркиндигин алышты. Ошону менен өлкөдө жаңы саясий маданият калыптанышына шарт түзүлдү. Биз

[1] Жогорку Кеңештин архиви. Папка №1241-V. -178-179-66.

дүйнөлүк коомчулук тарабынан жогорку баага татыган эркин жана ачык шайлоонун үлгүсүн көрсөтө алдык.

Техникалык өкмөт дагы өзүнүн милдеттерин жакшы аткарды: өткөн жыл ички карызы жок, эмгек акы, пенсиялар жана жөлөк пулдар толугу менен төлөө менен аяктады, ички дүң продукт болсо ошондой оор жылы 1,4 пайызга гана төмөндөдү, социалдык жана экономикалык абал турукташып калды.

Ошентип Жогорку Кеңештин коалициялык көпчүлүгү менен түзөлгөн өкмөттүн ишинин башталышына жакшы шарт түзүлдү. Акыйкаттык үчүн айтсак коалициялык өкмөт кризистен кийинки абдан кыйын шарттарда иштеп, социалдык-экономикалык туруктуулукту кармап туруу үчүн болуп көрбөгөндөй аракет жумшап жатат. Өкмөт бүгүнкү күндүн көйгөйлүү маселелерин гана чечүү менен алектенбестен, өткөндөн да оор жүгүн көтөрөп келе жатат.

Тилекке каршы, 20 жыл эгемендүүлүк мезгилинде экономикадагы реформалар башаламан жүргүзүлгөндүктөн утканыбыздан жоготконубуз, курганыбыздан кыйратканыбыз көп болду. Арсар кеңештерге ишенип, эт-бетибизден кетип аткарып жатып биз иш жүзүндө улуттук өнөр жайдан айрылдык. Жапырт менчиктештирүү иш жүзүндө өлкөнү деиндустриялизацияга алып келди. Ленин атындагы, Фрунзе атындагы, "Физприбор" сыяктуу ири заводдор, Ош ХБК фабрикасы жана Жибек комбинаты сыяктуу өнөр жай гиганттарынын имараттары азыр аңгырап бош калган, кыйраган, же базарга айланган. Мисалга, чыгарган приборлору космосту изилдөөдө колдонулуп келген. Космос изилдөө институтунун өзгөчө конструктордук бюросунун имаратында азыр кийим тигүү цехи жайгашкан, көп кабаттуу өндүрүш базасы кадимки эле курулуш материалдарынын базарына айланган...».[¹] Мындай терс көрөнөштөр абдан эле көп, алардан арылуу алдыдагы негизги милдеттерден экени шексиз.

[¹] Кыргыз туусу. 20011-ж. 9-сентябрь. -5-6-бб.

Буга кошумча иретинде 2010-жылдын апрель революциясынан кийинки мезгилдин алагчы убагында болгон жааы бийликтердин кээ бир ийгиликтери жөнөндө айта кетпесек калыстык болбос. Ал кадамдарды өз аракетине жараша төмөнкө багыттарга бөлсөк тура болчудай:

- Кыргызстан Апрель революциясынын арты менен мамлекеттик бийликти узурпациялоо, басып алуу, авторитардык режимге айландыруу, коррупциялаштыруу коркунучунан биротоло алыстап, башка өлкөлөрдөн айырмаланып, мамлекетти парламенттик – президенттик башкарууга, парламентаризм институтун өнөктөрүүгө өбөлгөлөр түзүлдү;

- мамлекеттик бийлик бутактарынын учурдагы ачык-айрым ишмердүүлүгүн, мамлекеттик манилүү чечимдердин жеке Президент же Өкмөт аркылуу кабылданбастан, парламент аркылуу жалпы коомчулуктун колдоосу менен өтөп жаткандыгын баса белгилүү зарыл. Мисалы, «Кумтор» маселесиндеги ийгиликтер. Чогуу аракеттердин натыйжасында, «Кумтөрдөн» алчу өлөшөбөз 33%дан 50%га жеткирилип, салыктарды, башка төлөмдөрдө кошкондо жалпы пайдабыз 70%га чейин өстө.

- эгемендүүлөк жылдары улуттун өнөкөт оорусуна айланган коррупцияга, паракорчулукка, уурулукка олуттуу бөгөт коюлду. Колу туткак мамлекеттик чиновниктер, министрлер, мурдагы жана учурдагы депутаттар, мекеме жетекчилери четинен жоопко тартылышууда; [1]

- экономика тармагындагы жылыштар, эгерде Кыр-гызстандын ички дүү продукциясынын өсүүсө 2012-жылы 7%ды төзсө, өткөн 2013-жылы 10,5%га жетип, жалпы көлөмө 350.2 млрд. сомду төзгөн болсо, өнөр жайы 2013-жылы эле 134,5%га, курулуш продукциялары 112,4%га, айыл чарбасы 103%га өстө.[2] Президент А. Атамбаевдин демилгеси менен иштелип чыккан Кыргызстанды енукуруу стратегиясы өзөнөн алгачкы жемиштерин бере баштады. Акыркы мезгилдерде эле 5 млрд. доллар чет өлкөлөк инвестициялар тартылды. Мунун дээрлик көпчөлөгө өндөрөштө көтөрүүгө,

[1] Кыргыз туусу. 2014-ж. 4-апрель. -3-б.

[2] Кыргыз туусу. 2014-ж. 4-апрель. -3-б.

реконструкциялоого жумшалууда. Мисалы, Кыргызстан-Кытай газ төтөгөнөн курулушуна 1,4 млрд., Жогорку Нарын ГЭСтер каскадына 727 млн., Төштөк-Төндөк альтернативдик жол курулушуна 400 млн., Бишкек шарынын жылууулук системаларын жажылоого 386 млн., "Датка-Кемин" 500 кВ. жана "Кемин" 500 кВ. көмөкчө станцияларына жалпысы 598 млн., куралдуу кучтерду реформалоого 1,5 млрд. доллар багытталды.[¹]

- Кыргызстан Бажы биримдигине кирүү боюнча олуттуу жана иштиктүү кадамдарды жасоодо;

- айыл чарбасын, дыйкандарды, фермерлерди колдоо, азык-төлөк коопсуздугун камсыздоо башталды. 2013-жылы биринчи жолу айылдыктарга 3,1 млрд. сом арзан кредит берилсе, быйыл анын суммасы 5 млрд. сомго чейин жетүүдө. Малды асылдандыруу, азыктуулугун арттыруу максатында 10 асыл тукум чарбасы уюштурулууда. Дыйкандарды сапаттуу өрөн менен камсыз кылуучу 14 өрөн чарбасы төзөлдө, 94 трактор, комбайн берилди;

- Кыргызстанда кичи жана орто бизнес экономиканын каруусу катары ИДПнын 41,2%ын төзгөнгө жарады;

- Кыргызстандын ийгиликтүү дипломатиялык мамилелеринин артынан Россияга болгон 600 млн. долларга жакын, Туркияга болгон 49,2 млн. доллар карыздар кечирилди;

- врачтардын, мугалимдердин, кызматкерлердин айлык акылары, пенсиялар менен жөлөк пулдары 2 эсеге өстө;

- коррупцияга каршы куреш көчөдө. Анын негизги бөлөгө укук коргоо, сот системаларын төп-тамырынан реформалоого байланышкан. Эгерде 2009-жыш-дын жыйынтыгы боюнча Мамлекеттик бажы кызматы 14,2 млрд. сом чогултса, бул сумма Апрель революциясынан кийин, 2010-жылы -15,9 млрд., 2011-жылы- 23,7 млрд., 2012-жышы - 30,1 млрд., 2013-жылы 37 млрд. сомго чейин өскөн. Ал эми буга чейин белгилүү кландар ээлик кылып келгендиктен

[¹ Кыргыз туусу. 2014-ж. 4-апрель. -3-б.

баасы эзели 30 сомдон ашпаган Таластын түү буурчагынын куну коррупциялык схемаларды жоюунун негизинде 100 сомдон ашты.[¹]

- өлкөдө сот реформасы жөрүүдө, анткени кез карандысыз жана жоопкерчиликтүү сот бийлиги болбосо, көчтүү мамлекет куруу мөмкөн эмес. Бул багытта судьяларды тандоо, көчтүү мыйзамдарды иштеп чыгуу, сот системасын өнөктөрүү колго алынды;

- Кыргызстан тышкы саясатта да жемиштүү кадамдары жасады. 2012-2013-жылдары Төрк тилдүү мамлекеттер кызматташтыгынын кеөешине, Жамааттык коопсуздук келишим уюмунун жана Шанхай кызматташтык уюмунун саммиттерине төрагалык кылып, аталган эл аралык уюмдардын чоө жыйындарын өткөрдө. Россия менен стратегиялык өнөктөш болууга жетишти. Кытай, Казахстан, Туркия, АКШ, Германия, Япония, Корея, Австрия, Бельгия сыяктуу 140 өлкө, эл аралык, финансылык уюмдар менен ийгиликтүү кызматташууда.[²]

- расмий бийликтер таза шайлоого кадам таштады, адилеттүү саясий системаны куруу аркылуу, ыплас технологияларсыз да жеөишке жетишүүгө боло тургандыгын ырастоого аракет кылууда. Ал өчөн кадр саясатындагы мөчөлөштөктөрдө жоюу абзел. Мында партиялардын аукциону эмес, кесипкөйлөрдөн, жаөы технологиялардын атаандаштыгы өкөм сөрүүсө зарыл. Мындай кадамдар улуттук жаөы саясий элитанан жаралуусуна жол ачат.[³]

Ошентип бул бөлөмдө жыйынтыктап жатып биз өз иликтүүлөрөбөздө төмөнкөдөй тыянак менен аяктадык:

- Март революциясынын идеялары, максаттары жана милдеттери толук ишке ашпай калганы тастыкталды;

[¹] Ошол эле жерде.

[²] Кыргыз туусу. 2014-ж. 4-апрель. -3-б.

[³] Ошло эле жерде.

- Экинчи президент мамлекетти өй-бөлө, бир туугандаары менен башкарууга өткөнө ар тараптан иликтенди;
- Март революциясынан кийинки расмий бийлик органдары мурдагыдай эле коорупцияланып, авторитардык режимге айланганы такталды;
- Өлкөнөн экнонмикалык тармагын премьер-министр эмес, К. Бакиевдин баласы, бир туугандары телээри айкын болду;
- Апрель революциясына шарт төзгөн негизги факторлор такталды;
- Кийинки революцияга карата саясий кырдаалдын өсөп-өнөгөшө, саясий трансформациянын өзгөчөлөгө аныкталды;
- Апрель революциясынын тарыхый хронологиясы аныкталды;
- Апрель революциясынын негизги максаттары, милдеттери жана мөнөзө такталды;
- Революциядан кийинки Убактылуу Өкмөттөн, өткүүл мезгилдеги президенттин иш-аракеттери иликтенди;
- Конституциялык реформа, парламенттик – президенттик башкаруу системасына өтүү, жааы президентти таза шайлоо процесстери иликтенди;
- Бийликтин тынчтык жолу менен демократиялык, альтернативалык негизде шайланган президентке өткөрүү аракети тастыкталды;
- Жааы Президент, көп партиялуулуктун негизинде шайланган жааы парламенттин төзөлөшө изилденди.
- Апрель революциясынын баатырларына жана каармандарына Президент, Өкмөт тарабынан көрсөтөлгөн сый-урмат, материалдык жардамдар, камкордуктар тастыкталды.
- Апрель революциясынын жетишкендиктери, учурдагы президентибиздин, парламентибиздин, өкмөтөбөздөн иш аракеттерине саресеп салынды.

Корутунду

Ошентип биз диссертациялык изилдөөбүздө эгемендүү Кыргызстандын алгачкы жылдардагы коомдук, саясий, социалдык, экономикалык жана конституциялык өнүгүүсүн ар тараптан иликтөөгө, тарыхый саресеп салууга далалат кылдык. Биздин диссертациялык изилдөөбүздүн негизги маселелринин бири болгон Март элдик революциясы, Март революциясынын максаты, милдеттеринин ишке ашышы, ага чейинки жана андан кийинки окуялар, коомдук, саясий турмушту трансформацияланышынын алгачкы кадамдары катары алгылыктуу иликтөөгө алынды.

Экинчи бир олуттуу маселе катары биз караган Апрель революциясы, анын тарыхый, саясий, социалдык, экономикалык өбөлгөлөрү, революцияга алып келген негизги факторлору, Апрель революциясынын тарыхый мааниси, андан кийинки коомдук, саясий жана тарыхый өзгөрүүлөр, экинчи этаптагы коомдук, саясий, социалдык, экономикалык жана конституциялык өнүгүүнүн ишке ашышы, коомдук, саясий турмушту трансформациялоонун экинчи мезгили катары терең иликтөөгө алынды.

Ошнетип биз эгемендүүлүк жана көз карандысыздыкка жетишкен Кыргыз Республикасынын алгачкы жыйырма жылдык тарыхый өнөгүүсүнө, архивдик, али колдонууга кире элек булактардын, кеңири элге анча жете элек маанилүү материалдардын негизинде өлкөбүздүн ошол иликтенүү мезгилинин алкагындагы коомдук, саясий өнүгүүсүнүн толук картинасын, логикалык ырааттуулуктагы хронологиясын түзүүгө жетише алдык.

Диссертациянын корутундусунда эгемендүүлүктүн алгачкы жылдардагы өлкөдө болуп өткөн баардык коомдук, саясий, социалдык, экономикалык жана конституциялык өнүгүү ар тараптан иликтенгенден кийин, тарыхый саресеп салуунун натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

- Эгемендүүлүк жолундагы алгачкы тарыхый, саясий олуттуу кадам катары өлкөдө Кыргыз тилин мамлекеттик тил деп жарыялаган саясий чечим кабыл алынып, улуттук мамлекет тарыхында биринчи жолу Президенттик институт киргизилди;

- Коммунисттик, советтик диктатурадан эгемен, көз карандысыз Кыргызстанга өтүүдө Кыргыз ССРинин, Республика Кыргызстан жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин XII чакырылышынын депутаттары, “легендарлуу парламент” өз ишмердүүлөктөрүн улантып, өлкө тарыхында ташка тамга баскандай из калтырып, Эгемендүүлүк жана Көз карандысыздык жөнүндөгү Декларацияларды, өлкөнүн баш мыйзамы Кыргыз Республикасынын Конституциясын кабыл алып, Конституцияга ылайык улуттук өзгөчөлүгүбүз камтылган, мамлекеттик символдорубуду – Герб, Туу, Гимнди бекитип, кыргыз элине, мамлекетине дүйнөлүк аренага чыгууга зор өбөлгө түздү;

- Эгемендүүлүк жылдары кыргыз мамлекетинин тарыхында алгачкы жолу зор тарыхый, саясий жетишкендик катары көп партиялуулук системасы пайда болуп, калыптанып, өнүккөндүгү, жаңы атуулдук коом – «гражданское общество» пайда болуп, кыска мөөнөттө өсүп-өнүгүнү тастыктады;

- Биз изилдеген мезгилде эки жолу 1990-ж., 2010-ж. Ош шаары, Ош, Жалал-Абад облустарында кыска мөөнөттөгү этносаясий маанидеги этникалык кандуу кагылыштарды баштан кечирдик. Булар өзбек элине карта улуттук геноцид эмес, этносаясий маңыздагы этникалык чыр-чатак экени далилденди;

- 2002-жылдагы Аксы окуясы эгемендүү Кыргызстандын соңку тарыхында ташка тамга баскандай из калтырган орчундуу окуялардын бири экендиги тастыкталды;

- Коомдук, саясий турмуштун төп тамырынан бери өзгөрүүсөнө өбөлгө түзгөн, эгемендүүлүк жылдарындагы конституциялык реформанын жыйынтыгы катары 2010-ж. Кыргыз Республикасынын жаңы баш мыйзамы – Конституциясы каралды;

- Изилдөө мезгили камтыган убакта өлкөдө бир эмес эки жолу орногон үй-бүлөлүк башкаруудан, авторитардык режимден, расмий саясий бийликтин

узурпацияланышынан, ошол өлкөдөн качып кетүүгө мажбур болгон президенттердин үй-бүлө мүчөлөрүнүн мамлекеттик бийлик маселелерине кийлигиши, мамлекеттин капчыгын өз капчыктары менен алмаштырып алышы, анын натыйжаларында элдин кыжыры кайнап, жагымсыз бийликтерди революциялык жол менен кулатканы аныкталды;

- президент А. Акаевдин да, К. Бакиевдин да элди, коомчулукту алдап ар төрдүү ыплас жолдор менен өз бийлитерин бекемдүүгө, анын мөөнөтүн узартууга болгон саясий маданиятка туура келбеген аракеттери иликтенип, аныкталды;

- Март революциясынын тарыхый хроникасынын урунтуктуу учурлары, революцияга көтөрүлгөн элдин Ак үйдү алышы, президент А. Акаевдин чет өлкөгө качышы, март революциясынын саясий мүнөзү тастыкталды, Март революциясынан кийинки өлкөдөгү саясий кырдаал, анын турукталышы, жаңы бийлик бутактарынын легитимдештирүү аракеттери такталды;

- жаңы шарттардагы жаңы бийлик бутактарынын – премьер-министр баштаган Өкмөт, президенттин милдетин аткаруучу, парламент, мөөнөтүнөн мурда президенттик шайлоону өткөрүү, жаңы президентти шайлоо алкагындагы К. Бакиев менен Ф. Куловдун саясий тандеми, анын натыйжасы иликтенди;

- Март революциясынын натыйжасында республикада нукура элдик бийлик орногону, эл өзүнүн укугун колдонуп, бийликтин жалгыз булагы экени дагы бир жолу тастыкталды. 24-март зор тарыхый, саясий окуя же нукура элдик революция болду деген тыянакка келдик;

- Март революциясынын толук тишке ашырылбаган идеялары, саясий реформалардын толук ишке ашпай калышы, элдин көп мөдүүсөнөн акталбай, калктын көпчөлөгө жакырдыктан, жумушсуздуктан чыга албагандыгы, башка өлкөгө кетүүгө мажбур болгон эмгек мигранттарынын саны көбөйгөндүгү такталып, кийинки революцияга шарт түзгөнү аныкталды;

- 2010-жылдагы Апрель революциясынын негизги өбөлгөлөрү, саясий, социалдык-экономикалык себептери, революцияга шарт түзгөн башкы факторлор, кийинки революцияга карата саясий кырдаалдын өсүп-өнүгүшү, саясий трансформациянын өзгөчөлүгү, Апрель революциясынын тарыхый хронологиясы, анын негизги максаттары, милдеттери жана мүнөзү, Апрель революциясынан кийинки Убактылуу Өкмөттүн, өткөөл мезгилдеги президенттин иш-аракеттери такталды;

- Апрель революциясынан кийинки Конституциялык реформа, парламенттик – президенттик башкаруу системасына өтүү, көп партиялуулуктун негизинде шайланган жааы парламенттин төзөлөшө, жааы президентти таза шайлоо процесстери, бийликтин тынчтык жолу менен демократиялык, альтернативалык негизде шайланган президентке өткөрүү аракеттери, Апрель революциясынын жетишкендиктери, учурдагы президентибиздин, парламентибиздин, өкмөтөбөздөн иш аракеттерине саресеп салынды;

- республиканын эки элдик революциядан кийин парламенттик – президенттик башкаруу ыкмасына өткөндөгө, анын оң, терс маселелери, революциянын натыйжасындагы өлкөнөн коомдук, саясий, социалдык, экономикалык жана маданий турмушундагы өнөгүү процесси ар тараптан электен өткөрөлөп, тиешелүү деөгээлде комплекстүү түрдө иликтенди.

Негизинен диссертациялык иште эгемендүү жана көз карандысыз Кыргызстандын алгачкы жыйырма жылдан ашык мезгилиндеги коомдук, саясий турмушунун өзгөрүшү, трансформацияланышы, анын натыйжасында кыргыз элинин, улуттук мамлекетибиздин чамабызга жараша өсүп-өнүгүүсү ар тараптуу, тарыхый саресеп менен комплекстүү түрдө иликтенип чыкты. Диссертация өз максатына жетип, милдеттерин толук аткарды десек болот.

КОЛДОНУЛГАН ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАРДЫН ЖАНА АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Архивдик материалдар

1. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архиви (мындан ары КР БМА). –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2246. –Л.254-262.
2. КР БМА. –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2246. –Л.254.
3. КР БМА. –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2394. –Л.61-62.
4. КР БМА. –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2394. –Л.1-10.
5. КР БМА. –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2394. –Л.18.
6. КР БМА –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2327. –Л. 21.
7. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.184-185.
8. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.140.
9. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2386. –Л.120.
10. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.4, 184-185.
11. КР БМА... –Ф. 1445. -Оп.17. -Д.2394 – Л.81-85, 184-185.
12. КР БМА...–Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.140.
13. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.184-185.
14. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.223-226.
15. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2393. –Л.224-226.
16. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2452. –Л.324.
17. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2530. –Л.124.
18. КР БМА... –Ф.350. -Оп.14. -Д. 7687 – Л.2-3.
19. КР БМА... Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.6-8.
20. КР БМА... –Ф.350. -Оп.14. -Д. 7687 – Л.2-3.
21. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.184-185.
22. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.140.
23. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.61-85.
24. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.84-85.
25. КР БМА... –Ф.350. -Оп.14. –Ед.хр. 7687. –Л.1-275, 2-3.
26. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л. 6-8.
27. КР БМА... –Ф.350. -Оп.14. –Ед.хр. 7687. –Л. 2-3.
28. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.6-7.
29. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.104-149
30. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. -Ед. хр. 2393. –Л.223.
31. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.140.
32. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.117, 104-149.
33. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.117, 140-149.
34. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик саясий документациялар архиви (мындан ары КР БМСДА) –Ф.56 –Оп. 257 -Д. 2. 1- 4-б.
35. КР БМСДА... –Ф.56 –Оп.257 -Д.23 - 4-б.
36. КР БМСДА... –Ф.56. -Оп.257. -Д.27 – Л.4.
37. КР БМСДА... –Ф.1445. -Оп.17. -Д.2369. –Л. 108.
38. КР БМСДА –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2327. –Л. 21.
39. КР БМСДА... –Ф.56 –Оп.257 -Д.20 - 4-б.
40. КР БМСДА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед. хр.2393 – Л. 223-229.

41. КР БМСДА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед.хр. 2394. -Л.223-226.
42. КР БМСДА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед. хр.2452 – Л. 124, 324.
43. КР БМСДА... -Ф.1445. -Оп.17. -Ед. хр.2393 – Л. 223-229.
44. КР БМСДА... -Ф.1445. -Ед. хр.2452 – Л. 124, 324.
45. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин архиви (мындан ары - КР ЖКА). Кыргыз Республикасынын Президентинин 1994-жылдын 27-октябрындагы №У 11 – 270 указы.
46. КР ЖКА... -Д. №01-1. Т.1. -С. 2-5.
47. КР ЖКА...-Стенограмма заседания Законодательного собрания Жогорку Кенеша Кыргызской республики... -С. 2,3-10.
48. КР ЖКА... -Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин №1932 - II токтому. Д. №01- 05. -Л.100.
49. КР ЖКА... - Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин №1287-II-22 токтому. -С. 1-2.
50. КР ЖКА... - Д. №01-1. Т.1. -С. 3-4.
51. КР ЖКА... -Д. №01-1. Т.1. -С. 5-6.
52. КР ЖКА...-Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин токтому №№1933-II.-С. 5.
53. КР ЖКА... -Д. №01-1. Т.1. -С. 2.
54. КР ЖКА... - Д. №01-1. Т.1. -С. 1-3.
55. КР ЖКА... -Д.. №01-1. Т.2. -С.
56. КР ЖКА... -Д.. №01-1. Т.2. -С.8-12.
57. КР ЖКА... - Д. №01-1. Т.2. -С.10.
58. КР ЖКА... - Д. №01-1. Т.2. -С.10-12.
59. КР ЖКА... - Д. 01 – 5. –С.161-163.
60. КР ЖКА... -Папка №21 –V. –100-б.
61. КР ЖКА... -Папка №21–V. –160-б.
62. КР ЖКА... -Папка №18–V. –170172-бб.
63. КР ЖКА... -Папка №20 –V. –97-б.
64. КР ЖКА... -Папка №27 –V. –100-б.
65. КР ЖКА... - Папка №27 –V. –160-161-бб.
66. КР ЖКА... - Папка №28 –V. –170-172.
67. КР ЖКА... -Папка №1330 –V. –58-б.
68. КР ЖКА... - Папка №823 –V. –67-б.
69. КР ЖКА... - Папка №1330 –V. –58-б.
70. КР ЖКА... - Папка №823–V. –67-б.
71. КР ЖКА... - Папка №2–V. –4-5-б.
72. КР ЖКА... -Папка №2–V. –4-5-б.
73. КР ЖКА... -Папка №2–V. –4-5-б.
74. КР ЖКА... - Папка №63–V. –105-б.
75. КР ЖКА... - Папка №95–V. –115-б.
76. КР ЖКА... -Папка №916–V. –43-б.
77. КР ЖКА... - Папка №916–V. –43-45-бб.
78. КР ЖКА... -Папка №916–V. –43-45-бб.

79. КР ЖКА... -Папка №916–V. –43-45-бб.
80. КР ЖКА... - Папка №916–V. –43-45-бб.
81. КР ЖКА... -Папка №288–V. –8-б.
82. КР ЖКА... - Папка №823–V. –1-б.
83. КР ЖКА... - Папка №1241–V. –176-183-бб.
84. КР ЖКА... -Папка №1241–V. –177-б.
85. КР ЖКА... -Папка №1241–V. –176-177-бб.
86. КР ЖКА... -Папка №1241–V. –178-179-бб.
87. Ошский областной государственный архив политической документации. -Ф. 27.-Оп.38. -Д.19. -Л.15.

II. Адабияттар:

88. Чиналиев У. Становление кыргызской государственности в переходный период. – М., 2000
89. Элебаева А., Пухова М. Особенности политической трансформации в Кыргызстане Центральная Азия и Кавказ. – 2001. – № 4.
90. Кыргызская государственность в XX веке. –Бишкек, 2003.
91. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. –Бишкек, 1993.
92. Чотонов У.Ч. Суверенный Кыргызстан. –Бишкек, 1995.
93. Акунов А. Государственное управление Кыргызстана в транзитный период. -Бишкек, 1999.
94. Абытов Б. Государственность кыргызов: проблемы, признаки и этапы. Авторский курс лекций. -Ош, 2004.
95. Кучуков М. Жогорку Кеңеш Кыргызской Республики. –Бишкек, 2002.
96. Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности. –Б., 2007.
97. Чиналиев У. Реализация принципа разделения властей в современном Кыргызстане. – Киев, 1998.
98. Сааданбеков Ж. Сумерки авторитаризма: закат или рассвет. -Киев, 2000.
99. Эркебаев А. 1990 год: приход к власти А. Акаева. – Бишкек, 1997.
100. Абытов Б.К. Важные события на пути к независимости Кыргызстана // Известия вузов и сузов. №4. 2012.
101. Чиналиев У. Политические партии Кыргызстана. - М., 1999.
102. Акунов А. Многопартийность и демократия в Кыргызской Республике. Историко-политологический анализ. –Бишкек, 1999.
103. Садыркулов М. Особенности развития партийной системы Кыргызстана на современном этапе Политика и общество. -2000, №2.
104. Ибраимов Т., Искакова Г. Политические партии Кыргызстана. –Бишкек, 2000.
105. Курманов З. Национальный партогенез: проблемы выбора, идентификации и развития // www.open.kg.ua analytics.

106. Курманов З. Парламентские выборы в Кыргызстане 2005 г. и крах политического режима А. Акаева Центральная Азия и Кавказ. -2005. -№ 3 (39).
107. Анарбеков А. Политические партии в Кыргызстане. -Бишкек, 1999.
108. Абытов Б.К. Общественно-политические процессы марта 2005 г. В Кыргызстане үүВестник ОшГУ.№4, 2007. –С. 155-157.
109. Анарбаева Г.А. Становление и развитие партийной системы независимого Кыргызстана. –Ош, 2011.
110. Мартовская революция Кыргызстане: шаг вперед или два шага назад. - Б.,2005.
111. Кыргызский переворот. Март - апрель 2005 г. -М., 2005
112. Князев А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии. - Бишкек, 2006.
113. Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности. -Бишкек, 2007.
114. 7-апрель каармандары. -Бишкек, 2011.
115. Өмөрбеков Т.Н., Алымкулова А.С., Жоошбекова А.Р., Эралиева С.Н. 7-апрель улуттук каармандык. –Бишкек, 2011.
116. ХХI кылымдын башындагы саясий окуялар: Кыргызстандын коомдук өнөгүүнөн жааы багытына бет алышы. –Бишкек, 2006.
117. Казыбаев П.Ш, Рудь Л.А Кыргызстан элдик революциясы 24-март 2005. –Бишкек, 2006.
118. Назаралиев Ж. Движение масс или стихия толпы. –Бишкек, 2006.
119. Элчике Асан Политическое развитие Кыргызстана после мартовской народной революции 2005 года. –Ош, 2008.
120. Бекназаров А. Элдик революция. –Бишкек, 2008.
121. Дятленко П. Государство и общество Кыргызстана год спустя: достижения, проблемы перспективы развития. –Бишкек, 2006.
122. Карамолдоева С.С О некоторых истоках народной революции 24 марта 2005 года. –Бишкек, 2006.
123. Бакеева А. 7-апрель каармандары. -Бишкек, 2009.
124. Бекназаров А. Аксы окуясы-улут кайгысы. -Бишкек, 2010.
125. Михайлов .В. А. Межнациональный конфликт - что за ним. үүИзвестия ЦК КПСС. - Москва. 1990. - №10.
126. Сызранцев. В. От конфликта к согласию. О преодолении последствий событий в Ошской области. үүИзвестия ЦК КПСС. – Москва, 1990. - №8.
127. Асанканов.А.А. Социальные аспекты национальных отношений в республике Кыргызстан: Состоянии и перспективы. Межнациональные проблемы и конфликты: поиски и путей их решения: Тезисы докладов научной конференции. - Часть I. - Бишкек, 1991.
128. Асанканов.А.А. Межэтнический конфликт на юге Кыргызстана (1990) үүРенессанс или регрес. Бишкек. 1996. –С.170,178.
129. Асанканов.А.А. Кыргызы: рост национального самосознания. Бишкек. “Мурас”. 1993.

130. Сарыков Т.К., Сарыков А. Т. Ошский межнациональный конфликт: причины, последствия, поиски путей решения. (историко-социологический очерк) - Москва, 1993.
131. Кененсариев Т. Некоторые причины возникновения межнационального конфликта и возможные пути его устранения. үү Ренессанс или регресс. – Бишкек.1996.
132. Кененсариев Т. Жанжалдын тарыхый тамыры. Ош окуясы: дарек жана далил. Тандалган макалалар. (автордук жыйнак) - Ош. 1999.
133. Абытов Б.К. Перекосы в кадровой политике - один из факторов межнациональных конфликтов. Межнациональные проблемы и конфликты. Тез. док. научн. конф. -Часть I. - Бишкек. 1991.
134. Абытов Б.К. Конфликты и конфликтные ситуации в Центральной Азии. үү Научные труды ОшГУ. Общественные и гуманитарные науки. Выпуск. 2. Ош.1999.
135. Разаков Т. Ош коогалааы. Бишкек, 2001.
136. Масалиев А. Совет доордон үзүндүлөр. -Бишкек, 1996.
137. Масалиев А. Народ должен знать правду. -Бишкек,2004.
138. Садохин А.П. Грушевицкая Т.П. Этнология. -Москва, Высшая школа, 2000.
139. Малабаев Дж. История государственности Кыргызстана. – Бишкек: Илим,1997.
140. Жумалиев К., Ожукеева Т. XXI век: институт президентства в Кыргызской Республике. –Бишкек,1998.
141. Укушев М., Бокоев Ж. Президент Кыргызской Республики. – Бишкек,1997.
142. Закон «О внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР» от 12 апреля 1990 г. үү Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР. – 1990. – № 8.
143. Национальная политика партии в современных условиях (Платформа КПСС). Известия КПСС. – 1989. - 17 август.
144. Народные депутаты Республики Кыргызстан двенадцатого созыва. – Бишкек, 1993.
145. Кучуков М. Жогорку Кенеш Кыргызской Республики. –Бишкек, 2002.
146. Народные депутаты Республики Кыргызстан двенадцатого созыва. - Бишкек, 1993.
147. Акматов К. Окуялар, адамдар (Миө бир көн). -Бишкек, 1998.
148. О ходе подготовки и проведении выборов депутатов двухпалатного парламента (октябрь 1994 г. – март 1995 г.). -Бишкек,1995.
149. Кыргызская Республика. Выборы в парламент, 20 февраля и 12 марта 2000 г. Заключительный отчет Миссии по наблюдению за выборами ОБСЕо БДИПЧ. – Варшава,2000.
150. Выборы депутатов ЗС и СНП ЖК Кыргызской Республики – Б., 2000.
151. Гражданское общество: истоки и современность. -СПб: Юридический центр Пресс, 2002.

152. Гражданское общество, правовое государство и право үү Государство и право. -2002. -№ 1.
153. Сырдыбаев С., Тугельбаева Б., Чиналиев У. Структура гражданского общества в Кыргызстане үү Сборник научных трудов юридического факультета КРСУ. – Б.,2003. – Вып 15.
154. Абытов Б.К., Боконова Г. Проблемы возникновения и развития НПО в суверенном Кыргызстане Улуттук аң сезимдүүлөк жана мамлекеттүүлөк. – Ош, 2003.
155. Биримкулов Д. Неправительственные организации – основной элемент гражданского общества үү Гражданское общество и НПО Кыргызстана: взгляд изнутри. – Б.: Интербилим, 2005.
156. Кыргызстан: Общая оценка состояния. – Б., 2001.
157. Тимирбаев В. Станем ли мы гражданским обществом? Гражданское общество и НПО Кыргызстана: взгляд изнутри. – Б.: Интербилим, 2005.
158. Артыкбаев М., Мамбеталиева Э. Гражданское общество (из опыта теоретико-методологического анализа үү Политика и общество. -2001. № 4.
159. Иманалиев М. Демократические процессы в посткоммунистическом обществе үү Демократические процессы в Центральной Азии: опыт и перспективы. -Б.,1998.
160. Кодекс о выборах в Кыргызской Республике. – Б., 2001.
161. Молдалиев О. Мартовская революция в Кыргызстане: первые уроки үү Мартовская революция Кыргызстане: шаг вперед или два шага назад. – Б.,2005. – С.20.
162. Кыргызский переворот. Март-апрель 2005 г. – М.,2005.
163. Выборы депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. Цифры и факты. 2005. – Б.,2006.
164. Ниязи А. Киргизия и Туркмения – попытка сравнительного анализа моделей развития үү Азия и Африка сегодня. – 2006. - № 7.
165. Князев А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии. –Бишкек, 2006.
166. Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности. -Бишкек, 2007. –С.263-265.
167. Выборы депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. Цифры и факты. 2005. -Б., 2006. – С.349;
168. Бешимов Б. Центральная Азия: Борьба за энергоресурсы, свободу и безопасность. Институт общественной политики. Бишкекское бюро. 12 августа 2009.
169. Отчет о работе межведомственной комиссии при Президенте Кыргызской Республики по стабилизации ситуации в г.Ош, Ошской и Джалал-Абадской областях. -Ош, 2010.
170. Нормативные акты Кыргызской Республики. –Бишкек, 2010, апрель, №16.
171. Нормативные акты Кыргызской Республики. –Бишкек, 2010, апрель, №16.

172. «Мартовская революция в Кыргызстане: шаг вперед или...» Сб. матер-в. –Бишкек, 2011.

III. ММК материалдары:

173. Советтик Кыргызстан. 1990-ж. 11-апрель.
174. Московские Новости.1991. №11. 17 март.
175. Эркин Тоо. 2003-ж. 3-февраль.
176. Вечерний Бишкек, 11 февраля 2000 г.;
177. Слово Кыргызстана. 29 март 2003 г.
178. Азаттык радиосу. 2003-ж. 17-март
179. Эркин Тоо. 2007-жыл 23-октябрь
180. Отунбаева Р. Эл менен эсептешпей коюга болбойт үү Кыргыз туусу. 20011-ж. 2-декабрь. -5-6-бб.
181. Эркин Тоо. Атайын чыгарылышы. 2011-ж. 12-ноябрь. -1-3-бб.
182. Галиева З. Основные этапы современной кыргызской государственности үү Akipress. 02.05.2013
183. А.А.Арзыматова Кут билим 30-март 2007 с4
184. Кыргыз Праламентинин таржымалы үү <http://yukenesk.kge>.
185. Абытов Б.К. Кыргыз парламентинин тарыхына саресеп үү Баракелде. Тарых. Санжыра. Каада-салт 25.11.2013; Akipress. Мурас. 25.11.2013.
186. Отунбаева Р. Эл менен эсептешпей коюга болбойт үү Кыргыз Туусу 20011-ж. 2-декабрь. -5-6-бб.
187. Ош шамы. 2013-ж. 12-апрель. -5-б.
188. Советтик Кыргызстан. 25-сентябрь 2014-ж.
189. Кыргыз Праламентинин таржымалы үү <http://yukenesk.kge>
190. Советтик Кыргызстан. 25-сентябрь 2014-ж.
191. Абдылдаев С. Краткий анализ партий и прошедших выборов үү Ориентиры и практика. -2001. -№ 4. -С.8
192. Мамытова Э. Проблемы становления политической оппозиции в Кыргызстане үү Центральная Азия и Кавказ – 2000. – № 4 (10). -С.53
193. Абытов Б.К. Геноцид Кыргызстанда болгон эмесүү Кыргыз туусу. 14, 17, 21 сентябрь 2010-ж.;
194. Так кто же устроил резню на Юге? үү Газета Дело № 01.07.2010.
195. Трагическое стечение обстоятельств или кто заказал геноцид в Киргизии? үү Белый парус. 29.06.2010.
196. "Коммерсантө" 29.06.2010.
197. Ош жанырыгы. 18, 25 сентябрь 2010-ж.
198. Чындык кай тарапта: Эл жактабы же бийликтеби? Агым 06.05.11
199. Потенциальные последствия отчета Международной независимой комиссии по исследованию событий на юге Кыргызстана в июне 2010 года үү ИАЦ «Кабар», 09.05.2011.

200. Конфликт на юге в июне 2010 года был спровоцирован реваншистами и лидерами сепаратистов, - рабочая группа ГКНБ, МВД и Генпрокуратуры үү АКИpress. 07.06.2012
201. Human write watch Доклад об июньских событиях в Кыргызстане үү Page of news and humanitarian projects in Central Asia. 21.07.10.
205. Пресса о событиях в Кыргызстане. Новые версии үү ИА «24.kg» 24.06.2010
206. Акаев А. Кыргызстан: События июня 1990 -го и июня 2010-го имеют одну и ту же причину үү Фергана.ru. 27.07.2010.
207. Кутуева А. Подольская Д. Июнь-2010. Два года спустя үү ИА «24.kg». 11.06.2012.
208. Абытов Б.К. Геноцид Кыргызстанда болгон эмес үү Кыргыз туусу. 14, 17, 21 сентябрь 2010-ж.; Ошол эле автор жана макала үү Ош жабырыгы. 18, 25 сентябрь 2010-ж.
209. ИА «24 kg». 25 августа 2010 г.
210. ИА «24 kg». 19 августа 2010 г.
211. <http://www.ferghana.ru> 24.06.2010.
212. Баракелде. 24-март 2014-ж.
213. Баардык ММК 24-27-март 2014-ж.
214. АКИpres. – Бишкек, 2005 год 16 марта.
215. Кабар – Бишкек, 28 февраля 2005 года.
216. МСН, 28 января 2005.
217. Дом, который построил Акаев үү Моя столица-новости. 6 февраля 2005 г.
218. Глумсков Д. Пенсионером будет не каждый ө Коммерсантө. – 2002, 19 февраля. - № 29.
219. De факто. 26 марта 2008; 24.kg. 27 марта 2008.
220. Социальное развитие Республики Кыргызстан в 2001 году [Электронный ресурс] үү Национальный статистический комитет. -2001 г.: <http://www.stat.kg>.
221. Тишин А.И. Процессы социальной диссипации в Кыргызской Республике [Электронный ресурс] үү Институт стратегического анализа и прогноза. -2003. – режим доступа: <http://www.easttime.ru>.
222. Итоги Первой национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года [Электронный ресурс] үү Национальный статистический комитет. – 1999. - режим доступа: <http://www.stat.kg>.
223. Юг Киргизии гудит: оппозиция требует проведения новых парламентских выборов үү Fergana. ru. – 2005 года 8 марта.
224. www.azattyk.kg , 14-март 2005-жыл.
225. Аналитика. Общественный рейтинг. № 9 (28) 8 марта 2005 года.
226. www.azattyk.kg , 14-март 2005-жыл.
227. Аналитика. Общественный рейтинг. № 9 (28) 8 марта 2005.
228. Весна 2005 г. глазами кыргызстанцев: тревоги, ожидания, надежды (устные истории). – Б., 2005.

229. In the south Kyrgyzstan...– <http://www.eurasianet.org/department/insight/articles/030405.shtml>.
230. Слово Кыргызстана. 2005 год, 17 марта.
231. ИТАР-ТАСС. 2005 г. 21 марта.
232. Ош жанырыгы. 23 марта, 2005.
233. Республика. 23 марта 2005
234. Кыргыз туусу. 1-4-апрель, 2005.
235. Дело №. - 8 февраля, 2006; 1 марта, 2006.
236. Ваш тайный советник. 11 февраля 2008.
237. Новостный портал CIS News. 17 февраля 2008.
238. <http://www.fontanka.ru> 2008.02.11.
239. Голос Америки: Была ли революция в Кыргызстане? Мнения эксперта 14 октября 2006 г.
240. Ош – ИА «24 kg» 23 марта 2007 г.
241. Кут билим. 30 март 2007.
242. Заман Кыргызстан үү25-ноябр,2005-жыл №44.
243. Заман Кыргызстан үү31-март 2006-жыл №12.
244. Заман Кыргызстан үү 9-декабр,2005-жыл №46.
245. Агым үү 23-январ,2004-жыл.
246. Заман Кыргызстан үү14-апрел,2006-жыл №14.
247. Заман Кыргызстан үү19-январь,2007-жыл №2.
248. Баракелде. 24-март 2014-ж.
249. Кыргыз туусу. 2014-ж. 4-апрель, 8-апрель.
250. Эркин Тоо. 2014-ж. 1-апрель.
251. Кыргыз туусу. 2014-ж. 1-апрель.
252. Слово Кыргызстана. 8 апреля 2014 г.
253. Вечерний Бишкек, 22 февраля 2013 г.
254. Ош шамы. 2010-ж., 19-апрель.
255. Кыргыз туусу. 2013-ж. 5-апрель.
256. Кыргыз туусу. 2010-ж. 10-апрель.
257. Эркин Тоо. 2011-ж. 18-ноябрь.
258. Кыргыз туусу. 2011-ж 2-декабрь.
259. Кыргыз туусу. 2011-ж. 9-сентябрь.
260. Кыргыз туусу. 2014-ж. 4-апрель.

IV. Диссертации и авторефераты

261. Сатарбаев А.М. Причины, последствия и уроки Ошских и Узгенских событий в 1990 г.: Дисс. на соиск. уч степени канд. ист. наук, –Б., 2005.
262. Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности (1989 – март 2005 гг.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. –Бишкек, 2008.

263. Жунусов А. Становление гражданского общества в Кыргызстане. Автореф. канд. полит. Наук. -Б., 2000.

264. Бектанова А. Институционализация гражданского общества в Кыргызстане. Автореф. канд. полит. наук. -Б., 2001.

265. Садыркулов М. Особенности процесса политической демократизации в Кыргызстане. Автореф. дис. ... канд. полит. наук. – Алматы, 2000.